

Mövzu 1.

Psixologiyanın predmeti, vəzifələri və tədqiqat metodları

Plan:

- 1.Psixologiyanın predmet və vəzifələri
- 2.Psixoloji elmlər sistemi
- 3.Psixologiyanın tədqiqat metodları.

1. Hər bir elmin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ilk növbədə onun obyektini və predmetini aydınlaşdırmaq lazımdır. Elmin obyektini dedikdə onun tədqiq etdiyi real gerçəklik nəzərdə tutulur. Bu baxımdan heyvanları və insanı öyrənən müxtəlif elmlərin obyektini eynidir. Elmlər predmetinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Elmin predmetini dedikdə onun öz obyektindən ayırd etdiyi, seçdiyi cəhətlərə hansı baxımdan, hansı nəzəri və ya praktik aspektdən yanaşması nəzərdə tutulur. Psixologiya elmi insanı psixi cəhətdən tədqiq edir. Onun daxili aləmini öyrənir. Psixologiya termini iki yunan sözündən: “**psyuxē**”-“ruh”, “ruhi aləm” , “**logos**” isə “bilik, elm, öyrənmək” sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Psixoloji biliklər həmişə elmi dəyərlə yanaşı praktik əhəmiyyətə malik olmuşdur. O, adətən insanların bir-birini tanımasına kömək etmişdir. Müasir dövrdə də psixologiya elə bu mənada başa düşülür: adamlar üçün psixoloq, birinci növbədə insan sərrafı deməkdir. Ta qədim zamanlardan insanları psixoloji cəhətdən xarakterizə edəndə, adətən onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə daha çox diqqət yetirirdilər.

Psixologiyanın predmetini başa düşmək üçün ilk növbədə psixika anlayışı ilə tanış olmaq lazımdır. Psixika anlayışına nələr daxildir? Psixika nədir? Psixi hadisələri şərti olaraq üç qrupa ayırmaq olar.

Psixika anlayışı

Psixi proseslər stress,affekt,frustrasiya, duyğular, qavrarış, hafisə,diqqət,təfək kür,təxəyyül,nitq	Psixi hal və ya halətlər temperament,xarakter, əhval və s.	Psixi xassə və ya xüsusiyyət qabiliyyətlər	a)idrak prosesləri:
b)iradi proseslər:			
c)emosional pro- seslər			

Psixi proseslər psixologiya elminin əsas kateqoriyalardan biridir. İdrak proseslərinə, iradi proseslərə və emosional proseslərə birlikdə psixi proseslər deyilir. Müasir psixologiyada proses sözü geniş və dar mənalarda işlənir. Biz geniş mənada psixi olanı proses kimi nəzərdən keçirəcək, bütün psixi hadisələri (psixi proseslər, hallar və xassələri) eyni dərəcə proses kimi təhlil edəcəyik.

Dar mənada isə psixi proses dedikdə duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, təfəkkür,nitq, təxəyyül, iradə və hissləri nəzərdə tutacağıq. “Psixi proses” termini psixi faktın dinamikasını nəzərə çatdırır. “Proses” latın sözü olub hər hansı bir hadisənin başlanması, gedişi və inkişaf mərhələlərini əks etdirir.

“Psixi halət” psixi faktın nisbi davamlılığını bildirir. “Psixi xassə” və ya “psixi xüsusiyyətlər” termini isə psixi faktın sabitliyini, onun şəxsiyyətin sturkturunda möhkəmləndiyi və təkrar olunmasını ifadə edir. Psixi proses, hal və xassələr birlikdə **psixika** və **psixi hadisələr** adlanır.

Deməli, psixologiya bir elm kimi psixikanın faktlarını, qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənir. Bu cəhəti nəzərə alaraq psixologiya elminə daha dəqiq tərif vermək olar. Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları, mexanizmləri haqqında elmdir.

2. Müasir psixologiya praktikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı və müxtəlif təşəkkül mərhələsində olan son dərəcə şaxələnmiş elmi fənlər sistemindən ibarətdir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji fənlərin əksəriyyəti konkret fəaliyyət sahələrini öyrənir. Onların bir çoxu isə inkişafın psixoloji aspektlərini və şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibətini öyrənir. Həmin cəhəti nəzərə alsaq təsnifatın əsası kimi:

1)Konkret fəaliyyət;

2)İnkişafın psixoloji aspektləri;

3)Şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibəti məsələlərini götürmək məqsədəuyğundur.

Əgər təsnifatın birinci əsasını qəbul etsək, onda psixologiyanın konkret insan fəaliyyəti növlərinin psixoloji problemlərini öyrənən bir sıra sahələrini ayırd etmək mümkündür. Məsələn, əmək psixologiyası insanın əmək fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir.

Pedaqoji psixologiyanın predmetini insanın təli-tərbiyəsinin psixoloji qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir. O, şagirdlərdə tərbiyənin formalaşmasını tədqiq edir, intellektual fəaliyyətin priyom və vərdişlərinin mənimsənilməsi prosesinin idarə olunmasını problemlərini öyrənir. Təlim prosesinin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən amilləri, pedaqoqla şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri və şagird kollektivində münasibətləri, şagirdlərin fərdi-psixoloji fərqlərini, uşaqlarla təlim- tərbiyə işinin psixoloji xüsusiyyətlərini, psixi inkişafda özünü göstərən normadan kənara çıxma hallarını və s. aydınlaşdırır.

Tibbi psixologiya həkimin fəaliyyətinin və xəstənin davranışının psixoloji aspektlərini öyrənir. O, psixi hadisələrin fizioloji beyin strukturları ilə münasibətini öyrənərkən neyropsixologiyaya, dərman maddələrinin insanın psixi fəaliyyətinə təsirini öyrənən psixofarmakologiyaya, xəstənin müalicəsi üçün psixi təsir

vasitələrini öyrənən və istifadə edən psixoterapiyaya, adamların psixi sağlamlığının təmin olunması üçün tədbirlər sistemini işləyən psixoprofilaktikaya və psixogigiyenaya bölünür.

Hüquq psixologiyası hüquq sisteminin reallaşdırılması ilə bağlı olan psixoloji məsələləri aydınlaşdırır. O, cinayət prosesi iştirakçılarının davranışının psixi xüsusiyyətlərini öyrənən məhkəmə psixologiyasına, caninin davranışının və şəxsiyyətinin formalaşmasının psixoloji problemləri, cinayətin motivləri və s. ilə məşğul olan kriminal psixologiyaya, islah-əmək koloniyasında məhkumun psixologiyasını, inandırma və məcburetmə metodları ilə tərbiyənin psixoloji problemlərini öyrənən islah-əmək psixologiyasına bölünür. Bütün bunlarla yanaşı hərbi psixologiya, idman psixologiyası, ticarət psixologiyası, elmi yaradıcılığın psixologiyası, bədii yaradıcılıq psixologiyasının adını da şəkəmək olar.

Əgər psixologiyanın qollarının təsnifat əsası kimi inkişafın psixoloji aspektlərini qəbul etsək, onda qarşımıza onun problemlərində inkişaf prinsipi həyata keçirilən bir sıra yeni sahələri çıxar. Bunlardan biri kimi yaş psixologiyası psixi proseslərin yaş xüsusiyyətlərini, biliklərin mənimsənilməsinin yaş imkanlarını, şəxsiyyətin inkişaf amillərini və s. tədqiq edir. Yaş psixologiyasının mərkəzi problemlərdən biri təlim və əqli inkişaf, həmçinin onların qarşılıqlı asılılığı problemdir.

Anomal inkişafın psixologiyası və ya xüsusi psixologiya psixikanın inkişafı prosesində kənara çıxma hallarını, beyin patologiyasının müxtəlif formalarında psixikanın pozulmasını tədqiq edən patopsixologiyaya, oliqofrenpsixologiyaya- beynin anadangəlmə qüsurları ilə bağlı olan psixi inkişafın patologiyası haqqında elmə, surdopsixologiyaya və tiflopsixologiyaya şaxələnir.

Əgər psixologiyanın qollarını şəxsiyyət və cəmiyyətin münasibətinin psixoloji aspektləri baxımından təsnif etsək, onda psixologiyanın sosial psixologiya anlayışı ilə birləşən bir sıra sahələrini də ayırd etmək olar. Sosial psixologiyada üç əsas problem qrup, ünsiyyət və şəxsiyyət problemləri araşdırılır.

4. Hər bir elm öz obyektini tədqiq etmək üçün tədqiqat metodlarından istifadə edir. **Tədqiqat metodu** dedikdə elmin öz predmetini tədqiq etmək üçün istifadə etdiyi üsul və vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur.

Psixologiyanın tədqiqat metodları onun metodologiyası ilə bağlıdır. Müasir elmdə metodologiya üç mənada işlədilir:

- 1) Ümumi metodologiya;
- 2) Xüsusi metodologiya;
- 3) Metodologiya konkret metodik üsulların məcmusu kimi.

Ümumi metodologiya tədqiqatçının istinad etdiyi “ümumi fəlsəfi yanaşmanı, ümumi idrak üsulunu nəzərdə tutur. Xüsusi metodologiya dedikdə müvafiq elm sahəsində tətbiq olunan metodoloji prinsiplərin məcmusu nəzərdə tutulur. Metodologiyayı konkret metodiki üsulların məcmusu kimi nəzərdən keçirdikdə isə adətən psixoloji tədqiqat metodlarını aydınlaşdırırlar. Konkret tədqiqat metodikası elmi xarakter daşmalıdır. Burada tədqiqatın səmərəli olmasını şərtləndirən meyarlar, yəni metodun əsaslı olması mötəbərliyi, informasiyanın dəqiqliyi və s. nəzərə alınmalıdır. Konkret psixoloji tədqiqat metodlarında əsasən 4 mərhələ fərqləndirilir.

- 1) Hazırlıq mərhələsi: bu mərhələdə müxtəlif yollarla ilkin məlumat toplanılır.
- 2) Eksperimental xarakter daşıyır. Bu mərhələdə tədqiqatın konkret metodikası reallaşdırılır. Yəni, müxtəlif metodların tətbiqi ilə empirik faktlar toplanılır.
- 3) Tədqiqat materialları kəmiyyət baxımından təhlil olunur.
- 4) Materiallar psixoloji nəzəriyyə əsasında şərh edilir.

Psixologiyada tədqiqat metodları əsasən 4 qrupa ayırırlar.

Birinci qrupa müqayisəli, uzunmüddətli və kompleks metodlar daxildir. Onlar təşkilati metodlar adlanır.

İkinci ən geniş metodlar qrupu elmi materiallar, faktlar əldə etməyin empirik usullarından ibarətdir. Bura daxildir: a) müşahidə və özünümüşahidə, eksperimental metodlar, b) psixodiagnostik metodlar, c) fəaliyyət prosesləri və məhsullarının təhlili üsulları, bioqrafik metodlar və s.

Üçüncü qrup metodları materialların işlənməsi üsulları əhatə edir. Bura aiddir:

1) kəmiyyət (riyazi-statistik) təhlili;

2) keyfiyyət təhlili.

Dördüncü qrup metodlar **şərh metodları** adlanırlar. Onlar struktur və genetik metodların müxtəlif variantlarından ibarətdir. Bu metodların köməyiylə öyrənilən psixi proses, hal və ya xassənin strukturunu təhlil olunur və yaxud müəyyən bir yaş dövründə inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Beləliklə, müasir psixologiyada

Mövzu 2. Psixologiyanın elmlər sistemində yeri və sahələri

Müasir elmlər sistemi və psixologiya. Müasir dövrdə psixologiya insan haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüf deyildir ki, hazırda insan həyatı və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi oraya nüfuz etməsin. Mübaligəsiz demək olar ki, hazırki dövrdə bütün dünyada hər cür fəaliyyətin və insan münasibətlərinin səmərəliliyini psixoloji biliklərin tətbiqində görürlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mühüm elm sahəsi olan psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Bəs elmlər sistemində psixologiya elmi hansı yeri tutur, onun başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nədən ibarətdir? Elmlər sisteminin təsnifatını verən B.M.Kedrov bu sistemdə psixologiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun «elmlər üçbucağı»nda bunu aydın görürük. B.M.Kedrova

görə psixologiya bir tərəfdən fəlsəfə elmləri, digər tərəfdən təbiət elmləri, üçüncü tərəfdən humanitar elmlər içərisində aralıq mövqe tutur

Psixologiya bu elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir və eyni zamanda onlara təsir etməklə insan haqqında elmlərin modelinə çevrilir. Psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinə qısa nəzər yetirək. İnsan psixikası və davranışını onun təbii və sosial mövcudluğu haqqında biliklər olmadan başa düşmək mümkün deyildir. Ona görə də psixologiyanın öyrənilməsi insan biologiyası, onun ali sinir sisteminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Psixi hadisələr və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti arasındakı əlaqə haqqında biliklər ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında öz konkret əksini tapmışdır. Təsadüfüdür ki, psixologiyanın təbii elmi əsaslarından danışarkən məhz ali sinir fəaliyyətinin qanunlarına istinad edilir. Psixologiya cəmiyyətin tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insanda ali psixi funksiyaların inkişafında sivilizasiyanın əsas tarixi nailiyyəti olan əmək alətləri və işarə sistemi həlledici rol oynamışdır. İnsan psixikasının dərinədən öyrənilməsinə, onun başa düşülməsinə sosiologiyanın əsasları haqqında biliklər də imkan yaradır. Bunu sosial psixologiyanın sürətlə inkişafı bir daha təsdiq edir. Müasir dövrdə sosial psixologiya insan münasibətlərinin bütün sahələrinə nüfuz etməklə insanın sosialbələdləşmə davranışının psixi xassələrə necə yiyələnməsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Psixologiya fəlsəfə elmi ilə ciddi qohumluq əlaqəsinə malikdir. Bu təsadüfüdür deyildir. Məlum olduğu kimi psixologiya müstəqil bir elm kimi fəaliyyət göstərənə kimi fəlsəfənin daxilində formalaşmağa başlamışdır. Şübhəsiz şəxsiyyətin psixoloji «ölçülərini» insan, onun spesifik həyat şəraiti, gerçəkliyi dərk etməsi və fəaliyyət haqqında fəlsəfi biliklərə istinad etmədən müəyyənləşdirmək və öyrənmək mümkün olmazdı. güur, təfəkkür və digər psixi hadisələr insanlara anadangəlmə, hazır şəkildə verilmir. Bunlar ontogenezdə (fərdi inkişaf prosesində) insanın təlim və tərbiyəsi prosesində əldə edilir. Buradan isə psixologiyanın pedaqogika elmi ilə əlaqəyə malik olduğu özünü göstərir. Psixologiya və pedaqogika elmləri arasında başlıca əlaqə həmin elmlərin predmetlərinin yaxınlığı ilə bağlıdır. Əvvəla həmin elmlərin obyektin inkişaf etməkdə olan insandır (uşaq və yaşlı). Digər tərəfdən, psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını öyrənir. Pedaqogika isə şəxsiyyətin inkişafının idarə olunması qanunlarını işləyib hazırlayır. İnsanın tərbiyəsi, təhsili təlimi onun psixikasının, təfəkkürünün, fəaliyyətinin məqsədayönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi

deməkdir. Psixologiya və pedaqogika elmlərinin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini göstərən amillərdən biri də onların tədqiqat üsullarındakı eyniyyətdir. Bir çox elmi psixoloji axtarışlar pedaqoji problemlərin həlli üçün vasitə rolunu oynaya bilir. Bir elmi fənn kimi pedaqogikada pedaqoji faktların izahı, şərhı, sistemləşdirilməsi üçün psixoloji biliklərdən istifadə olunur. Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Bunun aydın təzahürünü psixolinqvistikanın meydana gəlməsində görürük.

Psixolinqvistika nitq davranışını psixoloq və linqvistlərin kompleks şəkildə öyrənmələrini nəzərdə tutan elm sahəsidir. Linqvistika və nitqin psixologiyası ilə müqayisədə psixolinqvistika özünün müstəqil tədqiqat predmetinə malikdir. Psixolinqvistikanı daha çox psixologiya «özününkü» hesab edir. Doğrudur, psixologiyada hələ çoxdan mövcud olan sahə - nitqin psixologiyası sahəsi vardır. Nitq psixologiyasının predmeti psixolinqvistikanın obyektı və predmeti ilə üst-üstə düşür. Ona görə də çox vaxt bu iki fənni bir-biri ilə qarışdırırlar. Bu cür eyniləşdirməyə əsas olsa da, hər-halda bu iki termini bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də mövcuddur. Onların fərqi başlıca olaraq öyrənmə predmetində özünü göstərir. Psixologiya nitqin yaranması, anlaşılması və formalaşmasının gedişi zamanı öz diqqətini daha çox şüurun psixi funksiyalarının xüsusiyyətlərinə yönəldirsə, psixolinqvistika bunlarla yanaşı bu funksiyaların insanların nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) də nəzərə almağa çalışır. Psixolinqvistika olduqca gənc elmdir. O, təxminən XX əsr 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Sovet psixolinqvistika məktəbinin «atası» A.A.Leontyev olmuşdur. Psixologiya 16 Elm sahəsinin genişlənməsi sayəsində psixolinqvistikanın müxtəlif sahələri meydana gəlmişdir. Bunlardan ümumi psixolinqvistika, xüsusi psixolinqvistika, sosial psixolinqvistika, yaşpsixolinqvistikasını (ontolinqvistika) göstərmək olar. Psixologiya elminin əsas sahələri. Psixologiya çoxsahəli bir elmdir. Müasir dövrdə psixologiya elminin nisbətən müstəqil şəkildə inkişaf edən müxtəlif sahələri vardır. Məhz buna görə də «psixologiya elmi» deyil «psixologiya elmləri» termininin işlədilməsi daha çox yerinə düşərdi. Belə ki, hər 4-5 ildən bir psixologiya elminin yeni bir sahəsinin yaranmasının şahidi oluruq. Psixologiyanın çoxsaylı sahələrini təsnif etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunur. Hər şeydən əvvəl psixoloji fənnləri fundamental və tətbiqi, ümumi və xüsusi olmaqla təsnif etmək mümkündür. Psixologiya elminin fundamental və ya baza sahələri psixologiyanı və insanların davranışını kimliyindən və hansı fəaliyyət sahəsində çalışmasından asılı olmayaraq hamının başa düşəcəyi şəkildə şərh

etməyə yönəldilmiş sahələrdir. Psixologiyanın bu sahələri psixologiya və insan davranışı ilə maraqlanan adamların hamısı üçün eyni zəruri məlumatları çatdırır. Bu cür universallığından asılı olaraq psixologiyanın həmin sahəsi «ümumi psixologiya» adı altında işlədilir. Psixologiyanın tətbiqi sahələrinə gəldikdə buraya onun bilavasitə təcrübəyə tətbiq olunan sahələrini aid edirlər. Psixologiyanın ümumi sahələri istisnasız olaraq bütün elmi istiqamətlər üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli inkişaf problemlərini qarşısına qoyur və həll edir. Psixologiyanın xüsusi sahələrinə gəldikdə o, öz qarşısına hər hansı bir və ya bir neçə qrup hadisələri öyrənmək məqsədini qoyur. Müasir psixoloji fənləri təsnif etmək üçün mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı üç prinsipdən də istifadə olunur: 1. Konkret fəaliyyət sahələrinə görə; 2. İnkişafın psixoloji aspektlərinə görə; 3. İnsanın cəmiyyətə münasibətinə görə. Həmin sahələrin hamısını əhatə etmək mümkün olmadığına görə burada onlardan bilavasitə təhsillə bağlı olanların bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək. Psixologiya elminin ən fundamental sahəsini ümumi psixologiya təşkil edir. Ümumi psixologiya fundamental psixoloji bilikləri özündə cəmləşdirir. Ümumi psixologiyanın maraqlandığı və həll etməli olduğu qlobal məsələlər, cavab verməli olduğu suallar aşağıdakılardan ibarətdir: Psixika nədir? Onun strukturu və funksiyaları nədən ibarətdir? Psixika filogenezdə və ontogenezdə hansı qanunauyğunluqlara malikdir? Psixikanın hansı inkişaf səviyyələri vardır və onları hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirmək olar? Psixika və beyin arasında hansı əlaqə vardır? Psixi inkişafda anadangəlmə və həyatda qazanılan bioloji və sosial amillərin rolu nədən ibarətdir? Psixikanın normal və anomal inkişafını fərqləndirən kriteriyalar hansılardır? Bütövlükdə psixikaya aid problemləri öyrənməklə yanaşı ümumi psixologiya psixi proseslər, psixi hallar və xassələrlə bağlı konkret məsələlərin öyrənilməsi ilə də məşğul olur. Psixologiyanın maraqlandığı əsas obyekt insan olduğuna görə ümumi psixologiya birinci növbədə onun (insanın) şəxsiyyəti, fəaliyyəti, ünsiyyəti idrak prosesləri ilə, münasibətlər sistemi (hissləri) və iradi fəaliyyəti, iradi tənzimi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına diqqət yetirir, onları həm nəzəri, nəm də eksperimental planda öyrənir. Deyilənlərdən aydın olur ki, ümumi psixologiya psixi hadisələr haqqında hamı üçün eyni dərəcədə maraq doğuran ümumiləşmiş bilikləri özündə əks etdirir. Həmin biliklərlə tanış olmaqla hər bir insan psixologiyanın ümumi sirlərinə yiyələnə bilər. Psixologiyanın təhsil, təlim və tərbiyə ilə sıx bağlı olan xüsusi sahələrindən bəzilərinə nəzər yetirək. Psixologiyanın konkret fəaliyyətlə bağlı olan və yüksək praktik əhəmiyyət daşıyan mühüm xüsusi sahələrindən biri pədoqoji psixologiyadır. Pədoqoji psixologiya təlim,

tərbiyə və pedaqoji fəaliyyətin psixoloji problemlərini araşdırır. Pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu ən mühüm problemlər uşaqların həyatının hər bir senzitiv dövrünü aşkara çıxarmaq və həmin dövrdə onların inkişafı üçün lazım olan bütün imkanları müəyyənləşdirməkdən, təlim və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaqdan, təlim və tərbiyənin ümumi və yaşla bağlı olan cəhətlərini, əlaqəsini akara çıxarmaqdan, təlim və tərbiyənin səmərəliliyini təmin edən psixoloji qanunauyğunluqları araşdırmaqdan və s. ibarətdir. Psixologiya elminin pedaqoji psixologiya ilə sıx bağlı olan digər mühüm bir sahəsi yaş psixologiyasıdır. Yaş psixologiyası insanda anadan olandan ömrünün axırına qədər psixi inkişafın dinamikasını, qanunauyğunluqlarını, şəxsiyyətin psixi prosesləri və xassələrinin ontogenezdə inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənir. Yaş psixologiyasının uşaq psixologiyası, yeniyetmələrin psixologiyası, gənclərin psixologiyası, yetgin yaşın psixologiyası, qocalıq yaşının psixologiyası, uzun-ömürlülük psixologiyası (herontopsixologiya) kimi bölmələri vardır. Psixologiyanın xüsusi sahələrindən birini də differensial psixologiya təşkil edir. Diferensial psixologiya – psixologiya elminin insanların fərdi – psixoloji və davranış fərqlərini öyrənən, şərh və izah edən sahəsidir. Diferensial psixologiyanın əsas metodu testlər olmuşdur. İlk dövrlər bu testlər fərdi testlər olmuş, sonra qrup testləri meydana gəlmiş daha sonra isə proyektiv testlər yaranmış və onlardan istifadə olunmuşdur. Psixologiyanın xüsusi sahələrinə genetik psixologiyayı da aid etmək olar. Genetik psixologiya psixika və davranışın irsən keçən mexanizmini, onların genotipdən asılılığını öyrənir. Yaş psixologiyası, differensial və genetik psixologiya birlikdə uşağın psixi inkişafının qanunlarını başa düşmək üçün elmi əsas təşkil edir. Müasir dövrdə psixologiyanın diqqəti daha çox cəlb edən sahələrindən biri sosial psixologiyadır. Sosial psixologiya birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müəyyən sosial qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemini, həmin münasibətlər sisteminin bütünlüklə qrupun, eləcə də ayrı-ayrı fərdin psixologiyasındakı inkişafını öyrənən elm sahəsidir. Bu cür biliklər tərbiyənin psixoloji cəhətdən düzgün təşkili üçün zəruridir. Psixologiyanın mühüm sahələrindən biri olan hüquq psixologiyası insan tərəfindən hüquq normaları və davranış qaydalarının öyrənilməsini nəzərdən keçirir, hüquq sisteminin reallaşması ilə bağlı olan psixoloji məsələləri aydınlaşdırır. Onun məhkəmə psixologiyası, kriminal psixologiya, islahəmək psixologiyası və s. bölmələri vardır. Müasir psixologiyanın özünə xüsusi yer tutmuş sahələrindən biri kimi tibb psixologiyasını qeyd etmək olar. Tibb psixologiyası həkimin fəaliyyətinin və xəstənin davranışının, onun gigiyena, profilaktika, diaqnostika, müalicə, ekspertiza və reabilitasiyasının psixoloji

aspektlərini öyrənir. Tibb psixologiyası özünə klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya, somatopsixologiya, ümumi tibb , psixiatriya, psixoprofilaktika və psixogigiya, psixokorreksiya və s. bölmələrini daxil edir. Patopsixologiya, eləcə də psixoterapiya, psixikasında və davranışında qüsurlar olan adamlarla işin aparılmasına xidmət edir. Psixologiyanın bu sahələrinin başlıca vəzifəsi mövcud psixi pozğunluğun səbəblərini və onu aradan qaldırmaq yollarını öyrənir. Müasir psixologiya elminin yeni sahələrindən biri olan psixodiaqnostikaya gəldikdə, o, insanların psixi xassə , prosesi və hələtlərinin inkişaf xüsusiyyətləri haqqında elmi cəhətdən yoxlanmış və onlar haqqında əsaslı məlumat əldə etməyə imkan verən metodların köməyi ilə qiymətləndirilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasını ilə məşğul olur. Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, biz burada müasir psixologiya elminin yalnız bir qismi ilə qısaca tanış olduq. Psixologiya elminin idman psixologiyası, əmək psixologiyası, incəsənət psixologiyası, kosmik psixologiya, menecment psixologiyası, eksperimental psixologiya, etnik psixologiya və s. sahələrinin də özünəməxsus predmeti və vəzifələri vardır. gübhəsiz onların hamısını barədə burada geniş məlumat vermək vəsaitin imkanlarından kənardır.

Mövzu 3.

Psixika və şüur

Plan:

1. Psixikanın filogenezdə inkişafı;
2. Qıcıqlanmalar, instinktlər və intellektual davranış formaları;
3. Şüur psixikanın yüksək forması kimi;
4. Şüurun funksiyaları

1. Psixologiyanın əmələ gəlməsi materiyanın hərəkətinin bioloji formasının təşəkkülü ilə bağlıdır. Canlı materiyyaya keçid zamanı təbiətin inkişafının hərəkət formaları da keyfiyyətə dəyisir. Cansız təbiətdə hərəkət cism və maddələrin mexaniki, fiziki, kimyəvi şəkildə qarşılıqlı təsiri kimi meydana çıxırsa, canlı organizmə isə bioloji inikas formaları xasdır ki, onun da ilk əlaməti qıcıqlanmadır. Canlı orqanizmlərin biotik və abiotik təsirlərə cavab vermə qabiliyyətinə qıcıqlanma deyilir. Qıcıqlanma elementar formada hələ birhüceyrəli orqanizmlərdə özünü göstərir: onlar mühitin təsirinə seçici səciyyə daşıyan hərəkətlə cavab verirlər. Biotik amillərə özünəməxsus hərəkətlərlə cavab vermək üsulları tropizmlər və ya taksislər adlanır. Tropizmin aşağıdakı növləri fərqləndirilir; fototropizmlər- canlı orqanizmin işığın təsiri ilə hərəkət etmə meylli; termotropizm- istinin təsiri ilə hərəkət etmə meylli; xerotropizm- müəyyən fiziki- kimyəvi mühiti seçməyə meylli; topotropizm- mexaniki qıcıqlandırıcıların təsiri ilə hərəkət etmək meylli və başqa tropizmlər.

Təkamül prosesində heyvanlarda qıcıqlanmanın yeni forması həssaslıq meydana çıxır. Heyvanlar biotik təsirləri daha adekvat surətdə, məsələn, iyinə, rənginə və ya formasına görə fərqləndirməyə başlamışlar. Bu da duyğunun əmələ gəlməsi deməkdir. Psixikanın filogenezdə (yunanca phule-növ, genesis, mənşə) yəni, təkamül prosesində əmələ gəlməsi və inkişafı mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. O, müxtəlif amillərlə xüsusilə mühitin

təsiri və sinir sisteminin təkamül və inkişafı ilə bağlıdır. Canlı organizmin mövcudluğu mühitin həyat şəraitinin təsirləri ilə şərtlənir, onunla təyin olunur. Lakin heyvanların davranışının psixoloji baxımdan təhlili əsaslı sürətdə göstərir ki, heyvanların mühitə uyğunlaşması bilavasitə onun sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sinir sisteminin 3 tipi fərqləndirilir.

- 1) torvari və ya səpkili sinir sistemi tipi;
- 2) düyünlü sinir sistemi tipi;
- 3) borulu sinir sistemi tipi.

Torvari sinir sistemi ən bəsit sinir sistemidir. Birhüceyrəli orqanizmlərdə sinir hüceyrələri bədənin səthinə tor şəklində səpələnərək bir-biri ilə çıxıntılar vasitəsilə birləşir. Hər hansı bir sinir hüceyrəsində əmələ gələn oyanma bütün hüceyrələrə yayılır və təsir edən qıcığa orqanizm bütün bədənini yığmaqla cavab verir.

Düyünlü sinir sistemində sinir hüceyrələri qruplaşır, mərkəzi düyünlər əmələ gəlir: sinir hüceyrələri əsas etibarilə heyvanın mühitlə daha çox təmasda olan baş hissəsində toplaşır və sinir sisteminin aşağı ətraf hissələri yuxarı mərkəzi hissələrə tabe vəziyyətdə olur.

Borulu sinir sistemi ali sinir sistemi tipidir. O, boruda yerləşən sinir hüceyrələrini birləşməsindən ibarətdir. Təkamül nəticəsində onurğalılarda onurğa beyni və baş beyin-mərkəzi sinir sistemi meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir.

2. Düyünlü sinir sistemi səviyəsində heyvanların davranışında tropizmlər müşahidə olunsa da, əsas yeri instinktiv davranış forması tutur. İnstinktlər (latınca-instinktus-oyanma deməkdir) genetik cəhətdən tropizmlərlə bağlı olsa da, mahiyyət etibarilə yeni davranış forması kimi meydana çıxır. İnstinkt termini müxtəlif vaxtlarda müxtəlif məzmun ifadə etmişdir. Bir sıra hallarda şüurun əksini təşkil edən halları, bəzən insanın düşünülməmiş, “impulsiv” hərəkətlərini, insan psixikasında heyvani cəhətləri, bəzən isə mürəkkəb şərtsiz refleksləri ifadə etmək üçün instinkt terminindən istifadə olunmuşdur. Müasir psixologiyada terminin mənası dəqiqləşmişdir. O, elmi termin kimi “genetik cəhətdən təsbit olunmuş”, “irsən möhkəmlənmiş”,

“anadangəlmə davranış” mənasını ifadə edir. Bundan əlavə, son zamanlar aparılmış tətbiqatlar nəticəsində əldə edilmiş imprintinq faktlarını müəyyən edilməsi maraqlıdır: xüsusilə K. Lorentsin qazlarla apardığı təcrübələrin təhlili göstərdi ki, vaxtilə, tamamilə və bütünlüklə anadangəlmə, irsi, instinktiv davranışa aid olan bir çox davranış formaları əslində həyatda qazanılmadır.

İnprinting (ingiliscə-inprint-həkkolma deməkdir) quş və heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağlarında bilavasitə yaxınlıqda yerləşən mütəhərrik cisimləri təbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətinə deyilir.

Mühüt dəyişkən olduğu üçün, ona tək-cə instinktiv davranış formasında uyğunlaşma mümkün deyildir. Bu zəmində heyvanlar mühitə həm də fərdi surətdə uyğunlaşırlar. Onlar öyrənmə, eləcə də bir çox hallarda təqlid yolu ilə müxtəlif vərdişlərə yiyələnirlər. Fərdi qazanılmış davranış formaları dedikdə, heyvanların yiyələndikləri vərdişləri nəzərdə tutulur. Vərdiş hər hansı bir hərəkətin dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində onların avtomatlaşması formasıdır. Vərdişlərin formalaşması fərdi xarakter daşıyır. Lakin fərdi qazanılmış davranış formaları instinktiv davranış formaları əsasında təşəkkül tapır.

İntellektual davranış da genetik cəhətdən instinktiv və fərdi qazanılmış davranış formaları ilə bilavasitə bağlıdır. İntellektual davranışın əsasını ayrı-ayrı cisimlər arasındakı mürəkkəb münasibətləri əks etdirmək təşkil edir : bu zaman heyvan iki cisim arasındakı əlaqəni tapdığına görə bu davranış formasını intellektual davranış kimi xarakterizə edirlər. Cisim və hadisələr arasında əlaqələrin tapılması xüsusiyyəti intellektual davranışın mahiyyətini xarakterizə edir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, instinktiv davranış heyvanların əsas davranış formasıdır. Heyvanlar fərdi qazanılmış davranış formalarından və intellektual davranış formalırdan bəzi hallarda istifadə edirlər. İntellektual davranış heyvanlar üçün çox vaxt potensial imkan olaraq qalır.

3 .Psixikanın ən yüksək səviyyəsini şüur təşkil edir. Şüur psixika kimi beynin funksiyasıdır. Şüur obyektiv aləmin insana məxsus inikasıdır. Heyvanlarda şüur yoxdur. K. Marks göstərirdi ki, “mənim mühitimə mənim münasibətim mənim şüurumdur”. Onun firincə, hər hansı münasibət mövcuddursa o, mənim üçün mövcuddur, heyvan heç nəyə münasibət bəsləmir və ümumiyyətlə münasibət bəsləmir, heyvan üçün onun başqalarına münasibəti münasibət kimi mövcud deyildir. Şüur ictimai və fərdi şüur kimi öyrənilir. Psixologiya fərdi şüurun xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Psixologiyanın bəzi sahələri, o cümlədən sosial psixologiya ictimai

şüurun bəzi aspektlərini öyrənir. İctimai suur dedikdə bütövlükdə müəyyən cəmiyyət və ya sosial qrup üçün səciyyəvi olan baxışlar, ideyalar nəzərdə tutulur. İctimai şüur müxtəlif formalarda – ictimai, siyasi, huquqi nəzəriyyələr və baxışlar, fəlsəfə, əxlaq, incəsənət və din şəklində meydana çıxır, ictimai varlığı əks etdirib, ona fəal təsir göstərən bu formaların hər birinin öz inikas obyektini və üsulu müəyyənləşir. Hər biri insanların ictimai varlığına özünəməxsus bir şəkildə təsir göstərir. Cəmiyyəti təşkil edən insanlar olmadan cəmiyyət mümkün deyildir və deməli, fərdlərin şüuru olmadan ictimai şüur da mümkün deyildir.

Fərdi şüurun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onun mahiyyəti ictimai şüurun mahiyyətindən fərqlənir. Şüur fərdin həyat yolunun təkrarolunmaz əlamətlərini, təbiyyəsinin xüsusiyyətlərini, ona olan müxtəlif siyasi və ideoloji təsirləri ifadə edir. Fərdi şüur makro və mikromühitin, həmçinin ailənin, dostların, tanışların və şəxsi həyat şəraitinin təsirinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Fərdi şüur insanın inkişaf səviyyəsi, şəxsi xarakteri və s. kim amillərin də təsiri altında olur.

Şüurun bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onun birinci xarakteristikası elə adında – şüurda verilir. İnsan şüuru özünə bizi əhatə edən aləm haqqında biliklər məzmununu daxil edir. Şüurun strukturuna ən mühüm idrak prosesləri daxil olur. İnsan onların köməyi ilə öz biliklərini daim zənginləşdirir. Şüurun ikinci xarakteristikası subyekt və obyektin yəni, insanın məninə və qeyri-məninə aid olanların fərqlənməsindən ibarətdir. Mənin qeyri-məndən ayrılması insanın mənlilik şüurunun formalaşması prosesində həyata keçir. Şüurun üçüncü xarakteristikası insanın məqsədli fəaliyyətinin təmin olunmasından ibarətdir. Şüurun dördüncü xarakteristikası isə onun tərkibinə müəyyən münasibətlərin daxil olmasından ibarətdir. İnsan şüuruna hisslər aləmi zəruri surətdə daxildir. Onda insanın daxil olduğu mürəkkəb obyektiv ictimai münasibətlər öz əksini tapmışdır. Psixikanın aşağı səviyyəsini şüursuzluq təşkil edir. O, psixikanın elə formasından ibarətdir ki, bu zaman icra olunmuş işlər barədə hesabat verilmir. İşin vaxtına və yerinə tam bələdləşmə itirilir, davranışın nitq vasitəsiylə tənzimi pozulur.

4. Şüurun üç əsas funksiyası - koqnitiv, tənzimləmə və kommunikativ funksiyaları vardır. Koqnitiv funksiya- yalnız şüur səviyyəsində biliklərin fəal, məqsədyönlü mənimsənilməsi kimi özünü göstərir. Koqnitiv funksiya fərdi şüurun ictimai şüurla üzvi əlaqəsini bilavasitə ifadə edir. Məsələnin mahiyyəti

ondan ibarətdir ki, insanın mənimsədiyi biliklərin- elmi, ideoloji, etik ideyaların, prinsiplərin, normaların və s. özü ictimai xarakter daşıyır, onlar ictimai- tarixi xarakter daşıyır, onlar ictimai-tarixi praktikanın gedişində neçə-neçə nəslin səyi nəticəsində yaranmış və şüur faktına çevrilmişlər. Koqnitiv funksiya idrak proseslərinin köməylə həyata keçirilir, yəni insane onların köməylə öz biliklərini zənginləşdirir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə idark prosesləri şeurun strukturuna daxil olur.

Tənzimetmə funksiyasının şüur səviyyəsində əsas xarakteristikası onun ixtiyari xarakter daşması ilə bağlıdır.Şüurun tənzimetmə funksiyası müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Burada iki cəhətə diqqət yetirilməlidir: a) şüurlu məqsəd fəaliyyət prosesində özünəməxsus etalon rolunu ifadə edir; insane öz işinin nəticəsini onunla tutuşdurur, öz səhvlərin müəyyən edir, b) insanın fəaliyyəti onun iradəsinin təzahürü kimi həyata keçirilir. O, iradi səy göstərərək qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırır, özünün bütün bilik və istedadını şüurlu məqsədin həyata keçirilməsinə tabe edir. İnsan öz davranışını, fəaliyyətini şüurlu şəkildə tənzim etmək zərurəti onun sosial varlığı ilə şərtlənir.

Şüurun **kommunikativ funksiyası** isə insanların bir-biriylə ünsiyyəti prosesində formalaşır. Kommunikativ funksiya bir tərəfdən insanlar arasında bilik mübarizəsi, onların bir-birinin təcrübəsini mənimsəməsi, digər tərəfdən bir-birinin davranışını qarşılıqlı surətdə tənzim etməsi prosesi kimi həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, bir adamın şüurunun formalaşmasında onlarla adam iştirak edir. Biz şüuru ictimai məhsul kimi xarakterizə edəndə, ilk növbədə, həmin cəhəti nəzərə alırıq. Özünün bu xüsusiyyətinə görə kommunikativ funksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şüurla dil vəhdət təşkil edir. İnsan xarici aləmdən aldığı təəssuratı ancaq dillə ifadə etdikdən sonra dərk edir və onu yaxşı yadda saxlayır.

Mövzu -4 Psixologiyanın inkişaf tarixi

Plan:

1. Qədim dövrdə psixoloji fikrin inkişafı;
2. XVII-XVIII əsrlərdə psixologiyanın inkişafı;
3. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı

Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq psixi hadisələr insanların diqqətini cəlb etmiş, ayrı-ayrı alimləri, filosofları bu məsələ haqda düşünməyə sövq etmişdir. Təbii ki, o dövrdəki fikirlər çox bəsit idi. Psixika anlayışı hələ məlum deyildi. Bütün psixi hadisələr ruhi aləmlə, ruhi olan anlayışları ilə izah edilirdi. Ümumiyyətlə psixoloji fəaliyyətin elmi surətdə anlaşılması yolunda ilk görkəmli nəaliyyətlər onun fiziki aləm qanunlarına tabe olunmasının təsdiq edilməsi, həmin fəaliyyətin təzahürlərini orqanizmin anotomik fizoloji quruluşundan asılı olmasının kəşf edilməsi ilə bağlıdır. Lakin bununla bərabər materializm nümayəndələrinin mücərrəd təfəkkürün haradan əmələ gəlməsini, onun mənəvi keyfiyyətlərinin necə yaranmasını izah etmək olmurdu. Məhz bu, quldarlıq cəmiyyətinin mənafeyini təmsil edən filosoflar tərəfindən psixika haqqında irəli sürülən idealist görüşlərinin inkişafı üçün şərait yaratdı. Belə filosoflardan Platon diqqəti cəlb edir. O elmə ruhi aləmin hissələri haqqında anlayış daxil etmişdir. Platon qeyd edirdi ki, ruhi aləmin hissələri insanda bərabər şəkildə bölünməmişdir. Onlardan birinin digərinə nisbətən üstünlük təşkil etməsi fərdin bu və ya digər sosial qrupa məxsus olmasını müəyyən edir.

Platon psixi dualizmin, yəni, maddi və ruhi olanı, bədəni və psixikanı iki müstəqil başlanğıc kimi şərh edən təlimin banisidir. Lakin onun dualizmi şagirdi Aristotel tərəfindən aradan qaldırılmışdı. Aristotel ruhi aləmin və bədənin ayrılmaz olması ideyasını irəli sürdü. Aristotel qeyd edirdi ki, insan ruhu hissələrə bölünə bilməz, lakin o, fəaliyyətdə olan müxtəlif qabiliyyətlərdə - qidalanma, hissi, hərəkəti və əqli qabiliyyətlərdə təzahür edir. Birinci qabiliyyət bitkilərə, ikinci və üçüncü heyvanlara, dördüncü isə insana xasdır. Nəbati, heyvani və əqli ruh haqqındakı təlim inkişaf prinsipini irəli sürdü: ali qabiliyyətlər ən aşağı qabiliyyətlərdən

və onların əsasında əmələ gəlir; həyat və psixikanın əvvəlki inkişaf səviyyələri insanda təmsil olunmuşdur. İlk idrak qabiliyyəti- duyğudur. Duyğular təsəvvürlər şəklində iz buraxır. Aristotel kəşf etdi ki, əvvəllər hiss üzvlərinə təsir edən cismlərin sürəti kimi təsəvvürlər sahəsi mövcuddur. O, həmçinin göstərdi ki, bu sürətlər üç istiqamətdə: oxşarlıq, qonşuluq və əkslik üzrə birləşir; bununla da o, psixi hadisələrin assosiasiyasının əsas növlərini göstərdi. Aristotel orqanizmin təbiətdən aldığı imkanları ancaq özünün şəxsi fəallığı vasitəsilə reallaşdırmasına əsaslanaraq, xarakterin real fəaliyyətdə formalaşması haqqında nəzəriyyə irəli sürdü. Ümumiyyətlə, ilk psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin “Ruh haqqında” məşhur traktatında qeyd olunmuşdur.

II.XVII əsrdə bioloji və psixoloji biliklərin inkişafında yeni dövr açılır. Həm bədənə həm də ruhi aləmə olan görüşlərdə köklü dönüş əmələ gəldi. Bu əsrdə ilk dəfə olaraq fransız alimi Dekart davranışın reflektor təbiətini kəşf etdi. Artıq elmdə orqanizmin xarici təsirlərə qanunauyğun cavabı kimi refleks (latın sözü olan refleks əksətmə deməkdir) anlayışı yaranmışdı. Dekart sübut etdi ki, əzələlər ruhi aləmin hər hansı bir şəkildə müdaxiləsi olmadan sinir sisteminin özünün quruluşu sayəsində xarici təkanlara cavab verməyə qadirdir.

Dekart özünün “sinir maşını” işi ilə ona qədər ruhi aləmə aid olunan mümkün qədər çoxlu psixi hadisələri izah etməyə səy göstərirdi. O, duyğuların, assosiasiyaların, ehtirasların necə əmələ gəldiyini izah etdi. Lakin o özünün reflektor sxemini bütün psixi fəaliyyətə tətbiq edə bilmədi. Onun təlimində ruhi aləm reflekslə eyni hüquqda nə isə bədənə asılı olmayan, xüsusi varlıq kimi özünü göstərir.

Dekartın dualizimini XVII əsrin digər böyük mütəfəkkirlərindən bəziləri materialist, başqaları isə idealizm mövqeyindən rədd etdilər. İngilis materialisti Hobbs ruhi aləmi büsbütün aradan qaldıraraq, mexaniki hərəkəti yeganə reallıq elan etdi ki, onun qanunları özlüyündə həm də psixologiyanın qanunları idi. Tarixdə ilk dəfə olaraq psixologiya ruhi aləm haqqında təlim hesab edilmədi. O, cismani prosesləri müşayiət edən ruhi hadisələr haqqında təlimə çevrildi.

XVII əsrdə elmdə və həyatda rəşionalizm hökm sürürdü. Rəşionalizmə görə, ancaq ağıl əsl biliklər verir. Qabaqcıl ölkələrdə baş vermiş dərin iqtisadi dəyişiklər, elmi biliklərin praktik tətbiqi cəhdi XVIII əsrdə empirizm və sensualizmin- “xalis” ağıla nisbətən təcrübə və hissi idrakın birinciliyi haqqında təlimin, ağılda heç bir anadangəlmə ideya və prinsipin ola bilməməsi haqqında təlimin ilk plana çıxması ilə nəticələndi. Empirik psixologiyanın banisi hesab edilən ingilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk bu təlimi qızğın sürətdə

müdafiə edirdi. Bütün biliklərin təcrübədən əmələ gəlməsi haqqındakı müddəa psixologiya üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Lokka görə təcrübə iki mənbəyə malikdir: xarici hiss üzvlərinin fəaliyyəti və öz şəxsi işini qavrayan ağılın daxili fəaliyyəti. Con lokk qeyd edir ki, insan dünyaya heç bir ideyaya malik olmadan gəlir. İnsanın ruhi aləmi təmiz lövhədir. Təcrübə ona öz yazılarını köçürür. Təcrübə sadə və mürəkkəb ideyalardan əmələ gəlir. Bu ideyalar ya duyğulardan, ya da daxili qavrayışdan törəyir. İkinci halda şüur öz-özünə qapanıb qalaraq real cisimlərə deyil, özünün şəxsi məhsullarına yönəlmiş olur. Refleksiya haqqında Lokk anlayışı insanın psixoloji faktları introspektiv surətdə dərk etməsi ehtimalına əsaslanırdı. Beləliklə dualizm yenidən təsdiq olunurdu.

XVIII əsr psixologiyasının inkişafında materialist istiqamətdə fikirlər üstünlük təşkil edir. XVIII əsrdə psixikanın inkişafında materialist istiqamətdə fikirlər üstünlük təşkil edir. XVIII əsr psixikasında materialist istiqamətin ən görkəmli nümayəndəsi D. Hartli olmuşdur. O, refleks haqda anlayışla assosiasiya haqqında anlayışı birləşdirdi.

XVIII əsrdə psixologiyada yeni bir istiqamət- qabiliyyətlər psixologiyası yaranmışdı. Onun liderləri almaniyada Xristian Volf, İngiltərədə Tomas Rid idi. Qabiliyyətlər psixologiyası tərəfdarları sübut edirdilər ki, ruhi aləmə əzəldən daxili qüvvələr xasdır. Bu qüvvələrin səbəbini izah etmək üçün heç bir əsas göstərilirdi. Ona görə də bu istiqamət özünü doğrulda bilmədi. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiyaya sözü nə fransız, nə də ingilis ədəbiyyatında işlənməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü Xristian Volfun 1732-ci ildə “empirik psixologiya” və 1734-cü ildə isə “rasional psixologiya” kitabları nəşr olunduqdan sonra məlum olmuşdur. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq psixologiya termini ABŞ, Avropa və Rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış və böyük evristik əhəmiyyət kəsb etmişdir.

III. Psixologiya elminin inkişafını tarixi planda nəzərdən keçirsək, şərti surətdə onun iki mərhələsini fərqləndirmək olar: 1-ci mərhələ lap qədim zamanlardan başlayaraq XIX əsrin 70-80-ci illərinə qədər davam edir. 2-ci mərhələ isə (XIX əsrin 70-80-ci illərindən müasir dövrə qədər) psixologiyanın müstəqil elm kimi inkişaf mərhələsidir.

Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan fəlsəfə ilə yanaşı pedaqogika, psixologiya və başqa elmlər haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülür. Təlim-tərbiyə məsələləri ilə bilavasitə bağlı olan psixoloji fikirlər bədii ədəbiyyatda və didaktik şerlərdə irəli sürülürdü. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu baxımdan diqqəti cəlb

edir. Keçəl,küpəgirən qarı, kosa obrazları uzun müddət həm də xalqın sosial etalon və stereotiplərini ifadə etmişdir.

Hələ e. ə. 2-1-ci minilliklərdə “Avesta” da ruh və psixi hadisələr haqqında müxtəlif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” da insanın müxtəlif emosional halətləri təsvir edilmiş, davranış normalarında özünü büruzə verən xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfi sifətlər tənqid edilmişdir.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda psixoloji ideyalar fənsəfi traktatvə bədii ədəbiyyat nümunələrində daha geniş surətdə öz əksini tapıb.Azərbaycanda psixoloji ideyaların inkişafında bəhmənyar, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Abasquluğa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli ictimai-elmi fikir nümayəndələrinin, mütəfəkkir şair və yazıçıların böyük xidməti olmuşdur.

Bəhmənyarın zəngin fəlsəfi irsində maraqlı psixoloji ideyalara rast gəlinir. O, fikri “insan zehninin hərəkəti” adlandırmış, idrakda hissi və rəsonal anların əlaqəsini, təfəkkür formalarının psixoloji mahiyyətini geniş şərh etmişdir.

Xaqani ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayan doğruçuluq, təvəzökarlıq, işgüzarlıq, mərdlik kimi psixoloji keyfiyyətlərə böyük əhəmiyyət verirdi.

Nizaminin bədii əsərləri çox zəngin, orijinal psixoloji ideyaları ilə fərqlənir.Nizami ruhla bədənin vəhdətini qeyd etmiş, insanın daxili aləminə dərindən nüfuz edərək əsərlərində dəqiq psixoloji təsvirlər vermiş, mühitin təsiri ilə şəxsiyyətdə baş verən psixoloji dəyişiklikləri və s. kimi psixoloji məsələlərə toxunmuşdur.

Azərbaycanda inqilabdan əvvəl tarixin, pedaqogika və psixologiyasının zəif inkişafının tarixi kökləri vardır. İqtisadi ictimai münasibətlərin Azərbaycanda geridə qalması, çarizmin xalq kütlələrini avamlıqda saxlaması, müstəmləkəçilik siyasəti, müsəlman ruhanilərinin dini xürefatı kütlələr arasında yaymaq cəhti Azərbaycanda elmin, psixikanın inkişaf etməsinə ciddi mane olurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda da bu istiqamətdə inkişaf müəyyən dərəcədə olmuşdur.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi rus pedaqoq və psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə psixoloji biliklər Azərbaycan maarifçiləri arasında geniş yayılmışdır. Artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda psixologiyanın inkişafı üçün geniş imkanlar açıldı. Burada rus psixoloqlarından Uşinskinin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. İlk Azərbaycan psixoloqları kimi Makovelski, Zəkuyevin, İbrahimbəyovun adını qeyd etmək olar. Makovelski Azərbaycan filosof və psixoloqu 1920-ci ildən Kazan universitetindən Bakıya dəvət olunmuş, o vaxtdan 1930-cu ilə qədər psixoloji tədqiqatlar aparmışdır.Ə. Zəkuyev Azərbaycan filosofu və psixoloqu olaraq Azərbaycan və Şərq psixoloji fikir tarixi sahələrində fundamental tədqiqatları

vardır. 1935-ci ildə “Psixologiya öçerkləri” adlı dərslıyi çapdan çıxmışdır. Azərbaycanı psixologıyanın inkişafında Fuad İbrahimbəyovun da xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, 1926-cı ildə İlk dəfə olaraq eksperimental lobaratoriya təşkil etmişdir. F. İbrahimbəyov əsasən kiçik yaşlı uşaqalarda nitqin inkişafı problemlərini öyrənmiş, ana dilinin və rus dilinin mənimsənilməsi sahəsində əsaslı tədqiqatlar aparmışdır. XX əsrin 20-ci və 30-cu illərində psixologıyanın bir sıra sahələri, o cümlədən yaş və pedaqoji psixologiya inkişaf etməyə başladı.

Ümumiyyətlə, 1920-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda psixologiya sahəsində elmi tədqiqat işləri aparılmış, namizədlik və doktorluq disertasiyaları, elmi-kütləvi əsərlər, dərslık və dərş vəsaitləri yazılmış, elmi fikirlər inkişaf edərək müasir səviyyəyə çatmışdır.

Mövzu-5.

Fəaliyyət və onun psixoloji səciyyəsi

Plan:

1. Fəaliyyət haqqında anlayış
2. Fəaliyyətin strukturu
3. Fəaliyyətin əsas növləri.

Fəaliyyət genetik cəhətdən əvvəlcə praktik fəaliyyət kimi formalaşmışdır. Onun əsasında isə təcricən nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir. Praktik fəaliyyət sahəsində insan əşyalarla əməliyyat aparır. Onları bu prosesdə dəyişərək dərk edir və xarici aləmi daha adekvat surətdə əks etdirir. Belə fəaliyyətə əşyavi fəaliyyət

deyilir. Psixologiya fəaliyyətin subyektiv cəhətini və ya planını tədqiq edir. Fəaliyyətin tədqiqi zamanı birinci növbədə onu, fəaliyyətin motivləri, məqsədləri, bu prosesdə: sensor (hissi), perseptiv (qavrayış), mnemik (hafizə), iradi-emosional və başqa proseslərin rolu, funksiyaları, dinamikası maraqlandırır. Fəaliyyət psikanın inkişafını şərtləndirir. İnsanın fəallığı iki formada özünü göstərir: xarici (fiziki) və daxili (psixi) fəallıq. Bu baxımdan fəaliyyət daxili insanın daxili və xarici fəallığının vəhdəti kimi özünü göstərir. Deməli, fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili və xarici fəallığıdır. Fəaliyyət gerçəkliyə elə fəal yanaşma formasıdır ki, onun vasitəsi ilə insanla onu əhatə edən aləm arasında real əlaqə yaranır. Fəaliyyət vasitəsi ilə insan təbiətə, əşyalara və başqa adamlara təsir göstərir. O, özünün daxili xüsusiyyətlərini fəaliyyətdə həyata keçirərək və aşkar edərək əşyalara münasibətdə bir subiyekt kimi, insanlara münasibətdə isə bir şəxsiyyət kimi çıxış edir. Öz növbəsində onların cavab təsirini hiss edərək bu yolla insanların, əşyaların, təbiət və cəmiyyətin həqiqi obyektiv mühüm xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Onun qarşısında əşyalar obyekt kimi, insanlar isə şəxsiyyət kimi çıxış edir. Heyvanların davranışı bütünlüklə bilavasitə ətraf mühitlə müəyyən edilirsə, insan fəallığı artıq kiçik yaşlardan bütün bəşəriyyətin təcrübəsi və cəmiyyətin tələbləri ilə tənzim edilir. İnsana məxsus fəaliyyət tipinin fərqləndirici əlamətləri vardır. İlk növbədə fəaliyyətin məzmunu bütünlüklə onu doğuran tələbatlarla müəyyən edilir. Lakin fəaliyyətin məzmunu özlüyündə tələbatlarla deyil, məqsədlə müəyyən edilir. Fəaliyyətin müvəffəqiyyətli olması üçün psixika şeylərin xüsusi obyektiv xassələrini əks etdirməli və onların vəsitəsi ilə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üsullarına müəyyənləşdirməlidir. Fəaliyyət idrakla və iradə ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır, onlara istinad edir, idrak prosesləri və iradi proseslər olmadan mövcud deyildir. Təkcə motivlər deyil, hətta fəaliyyətin bu və ya digər planını seçməyə səbəb olan bir çox fikri proseslərdə həmişə insan tərəfindən bütövlükdə dərk olunmur. Fəaliyyətin həyata keçirilməsi yollarına gəldikdə, onların bir çoxu şüurdan asılı olmayaraq tənzim olunur. Fəaliyyətin bütün cəhətlərinin şüurda əks olunma dərəcəsi və tamlığı müvafiq fəaliyyətin dərk olunma səviyyəsini müəyyən edir. Fəaliyyətin dərk olunma səviyyəsinin necəliyindən asılı olmayaraq məqsədin dərk edilməsi onun zəruri əlaməti olaraq qalır. Həmin əlamət mövcud olmadıqda, insana məxsus fəaliyyət də mövcud ola bilməz.

2. Fəaliyyətə verilmiş tərif əsasında onun strukturunu müəyyən etmək olar. Fəaliyyətin strukturunda qeyd olunan tərkib hissələri aşağıdakılardır:

1. Motiv və məqsəd
2. Fəaliyyətin şəraiti
3. Xarici və daxili fəallıq
4. İnteriorizasiya və eksteriorizasiya
5. Vərdişlər və bacarıqlar
6. Fəaliyyətin nəticəsi

Motiv-məqsəd fəaliyyətin özünəməxsus vektorunu əmələ gətirir. Bu isə öz növbəsində onun istiqamətini, eləcə də subyektin fəaliyyət prosesində göstərdiyi səyin dərəcəsini müəyyən edir. Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edən amillərə aiddir. Motiv əmələ gəlməsi ilə fəaliyyət özünəməxsus emosional boya kəsb edir. İnsan fəaliyyət prosesində meydana çıxan çətinliklərə də özünəməxsus münasibət bəsləməyə başlayır. Motivsiz fəaliyyət yoxdur. Lakin fəaliyyətin konkret xarakteristikası motivlə deyil, məqsədlə müəyyən olunur. Məqsəd həm perseptik, həm də müəyyən məntiqi konstruksiya sistemi kimi meydana çıxmağa bilər. İnsan fəaliyyət prosesində bütün əməliyyatları bu sürətlər və konstruksiyalar vasitəsilə yerinə yetirir. Məqsəd fəaliyyət sahəsində operativ sürət və ya konstruksiyalar kimi çıxış edir. Fəaliyyətin planlaşdırılması, qərar qəbulu cari informasiyaların işlənməsi, nəticələrin yoxlanılması bunların hamısı operativ obraz və ya konstruksiya ilə bağlıdır. Hər bir fəaliyyət müəyyən bir obyektiv şəraitdə həyata keçirilir. İnsan öz məqsədini şərait baxımından qiymətləndirərək bir tərəfdən fəaliyyətin konkret vəzifələrini, digər tərəfdən üsul və vasitələrini müəyyən edir. Xarici fəallıq iş və hərəkətlər formasında təzahür edir. Fəaliyyətin sadə bir cari vəzifəni həll etməyə yönəlmiş, nisbətən bitmiş elementi iş adlanır. Məqsəd işin mərkəzi tərkib hissəsidir. Onun daha iki tərkib hissəsi motor (hərəkət) və sensor (hissi) komponentləri vardır. İşin tərkib hissələri fəaliyyət prosesində mahiyyət etibarilə hərəkətlər kimi təzahür edirlər. Daxili fəallığın reallaşmasında isə idrak prosesləri iştirak edir. Fəaliyyətin planlaşdırılması, qərar qəbulu, informasiyaların yoxlanılması və işlənməsi bütün bunlar idrak proseslərinin fəaliyyəti ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır.

Psixologiyada maddi əməliyyatların fikri əməliyyatlara çevrilməsi interiorizasiya adlanır. Interiorizasiya latınca “ interior” – daxili deməkdir. Xarici əməliyyatlar daxili əməliyyatlara çevrildikcə əşyavi fəaliyyət nəticəsində psixika inkişaf edir. Eksteriorizasiya isə latınca “eksterior” –xarici deməkdir. Xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilib yenidən xarici əməliyyatlarda təcəssüm etməsi eksteriorizasiya adlanır. Eksteriorizasiya prosesləri vərdişlər və bacarıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir fəaliyyət müntəzəm surətdə icra edildikcə onun tərkibinə daxil olan bəzi hərəkətlər qismən avtomatlaşır, yəni şüurun xüsusi nəzarəti olmadan icra edilir. Fəaliyyət prosesində qismən avtomatlaşan belə hərəkətlərə vərdişlər deyilir.

Fəaliyyət prosesinin öz məntiqi var. Onun konkret nəticəsi olmalıdır. İnsanlar işin nəticəsini işi görüb qurtardıqdan sonra deyil, fəaliyyət prosesinin gedişində qiymətləndirirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, insan fəaliyyətin nəticəsini qabaqcadan görə bilir. Psixologiyada buna antisipasiya (latınca-anticipo-irəlicədən görmək deməkdir)- deyilir. Fəaliyyət prosesində antisipasiya müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: o, hərəkətlərin dəqiqliyini təmin edir, obyektləri dinamik şəkildə qavramaq, işləri qabaqcadan planlaşdırmaq imkanı verir.

3. İnsan fəaliyyəti mürəkkəb quruluşa malik olduğu kimi bir sıra əlamətlərinə görə növlərə ayrılır. Fərdin antogenetik inkişafında üç başlıca fəaliyyət növü ayırd edilir. oyun, təlim və əmək fəaliyyəti. Hər üç fəaliyyət növü fərdin inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin onlardan əmək fəaliyyəti əsas fəaliyyət növü hesab olunur. Çünki filogenetik inkişafda əmək fəaliyyəti insanın yaranmasında həlledici rol oynamışdır. İnsanın ən zəruri ehtiyacları həmin fəaliyyət sahəsində təyin olunur. Əmək fəaliyyəti başqa fəaliyyət praktik, fikri və yaradıcı fəaliyyət növlərinin əsasını təşkil edir. Fəaliyyət prosesində psixi proseslərin təkmilləşməsi baş verir. Ətraf gerçəkliyi dərk etməyin formaları, ictimai təcrübəni mənimsəmək yolları müxtəlif olur. Psixoloq Elkoninin verdiyi təsnifata əsasən çağalığ dövründən gənclik yaşı dövrünə qədər fəaliyyətin aşağıdakı növləri ayırd edilir.

- 1) Vasitəsiz emosional ünsiyyət
- 2) Əşyavi manipulyativ oyunlar

3) Rollu-süjetli oyunlar

4) Təlim fəaliyyəti

5) İntim-şəxsi ünsiyyət

6) Tədris peşə fəaliyyəti.

Vasitəsiz emosional ünsiyyət çağanın anası ilə özünəməxsus dialoqudur.

Əşyavi –manipulyativ fəaliyyət prosesində uşaq əşyaları sökə-sökə onların xassələrini dərk edir.

Rollu oyunlar isə mahiyyət etibarilə insan münasibətlərinin mənimsənilməsi prosesidir.

Təlim fəaliyyətində uşaqlar ictimai təcrübəni məqsədəuyğun şəkildə mənimsəyirlər. Bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndikcə uşaqların həyatında dostların, yoldaşların rolu artır. İctimai şəxsi ünsiyyət onların həyatının mühüm sahəsinə çevrilir. Fəaliyyətin vəzifələri tədricən dəyişilir və peşə təlim xarakteri kəsb edir. Qeyd olunan fəaliyyət növlərindən hər biri müxtəlif yaş mərhələlərində psixikanın inkişafını təmin edir. Hər hansı bir yaş mərhələsində psixikanın inkişafını daha çox şərtləndirən fəaliyyət aparıcı fəaliyyət adlanır. Fəaliyyət tiplərini xarakterinə görə iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa o fəaliyyət növləri daxildir ki, onların əsasında insan fəaliyyətinin mənası, insanlar arasındakı münasibətlərin vəzifələri, motivləri, normaları və s. mənimsənilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

-vasitəsiz emosional fəaliyyət;

-rollu oyunlar;

-intim- şəxsi ünsiyyət.

İkinci qrupa o fəaliyyət növləri daxildir ki, onların əsasında əşyalarla əməliyyat vasitələri, əşyalarda bu və ya digər cəhəti fərqləndirmək imkanı verən etalonlar mənimsənilir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

- əşyavi- manipulyativ fəaliyyət;
- təlim fəaliyyəti;
- tədris- peşə fəaliyyəti.

Birinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növləri şəxsiyyətin inkişafında xüsusilə mühüm rol oynayır. Bu prosesdə uşaqlar insan münasibətlərini, onların vəzifə və normalarını mənimsəyirlər. İkinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növlərində isə uşaqlar və yeniyetmələr əşyalarla əməliyyat vasitələrini mənimsəyirlər. Bu prosesdə uşaq və yeniyetmələrdə idrak prosesləri, intellektual əməliyyatlar inkişaf edir.

Beləliklə də fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayırlar.

Mövzu 6 Ünsiyyət və onun psixoloji səciyyəsi.

Plan:

1. Ünsiyyət haqqında anlayış
2. Ünsiyyətin növləri və ünsiyyətdə əsas vasitələr
3. Ünsiyyətin əsas tərəfləri
4. Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları

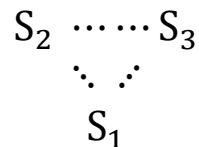
İki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyət fəaliyyətində obyekt başqa adamlardır: onların şüuru, motivlər sistemi, emosional aləmi, onların yönəlişliyi və sərvətidir. K.Marks başqa adamı “ən böyük sərvət” adlandırır. O, yazırdı ki, insan həmişə “başqa insan kimi ən böyük sərvətə” tələbat hiss edir. Ünsiyyət tələbatı insan tələbatları içərisində xüsusi yer tutur.

Rus psixoloqu L. S. Vıqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixiki inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur. İnsanın hər bir tələbatı ünsiyyət prosesində tədricən onun üçün başqa adama, insanlarla təmas, onunla ünsiyyət tələbatına çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyetmə ictimai əxlaqi münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir. Yaşlılıq hissi və meylinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, ünsiyyət situasiyasının iki tipi fərqləndirilir:

- 1) Birgə fəaliyyətdə ünsiyyət,
- 2) Şəxsi ünsiyyət.

Birgə fəaliyyət şəraitində insanların bir-birilə ünsiyyəti funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur. Bu zaman birgə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yolların axtarılması ünsiyyətin əsas məqsədini təşkil edir.

Bir sıra hallarda isə insanlar bir-birinə birgə fəaliyyətin obyektini haqqında deyil, hər hansı bir adam, onun münasibətləri haqqında informasiya verirlər. Bundan əlavə bəzi hallarda insan özü haqqında başqalarına danışır, müxtəlif hadisələri insanlar öz aralarında müzakirə edirlər. Belə ünsiyyətə şəxsi ünsiyyət deyilir. Şəxsi ünsiyyəti aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

S_1 - haqqında danışılan,

S_2 -danışan

S_3 -məlumat alandır.

Ünsiyyət fəaliyyət ilə ayrılmaz vahətdədir. Psixoloji ədəbiyyatda fəaliyyət S-O, ünsiyyət isə S-S kimi təsvir olunur. Ünsiyyət fəaliyyət ilə ayrılmaz vahət təşkil etdiyi üçün S-O və S-S düsturları S-----S düsturu ilə əvəz olunur.

O

2. Hər bir fəaliyyətdə həmin fəaliyyətin subyektini və obyektini, eləcə də onun məzmunu və onda istifadə olunan vasitələri ayırmaq olar. İnsan psixikasında məhz nəyə təsir edəcəyimizdən, onda nəyi dəyişməyi nəzərdə tutduğumuzdan asılı olaraq, ünsiyyət fəaliyyətinin psixoloji məzmunu da müxtəlif olacaqdır. Bir halda bu, yeni biliklərin verilməsindən, başqa halda motivlər və ya sərvətlər sisteminin dəyişilməsindən, üçüncü halda halda işə bilavasitə təhrikdən ibarət olacaqdır. Beləliklə, öz psixoloji məzmununa görə ünsiyyətin müxtəlif növlərini ayırd etmək olar.

Ünsiyyətin növlərini başqa əsaslara görə də- ünsiyyət fəaliyyəti obyektinin bir adam (və ya iki-üç) və ya çox adamdan (məktəbin sinfi, auditoriya) ibarət olmasından asılı olaraq-müəyyən etmək mümkündür. Birinci halda şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdən, ikincidə isə sosial ünsiyyətdən söhbət gedir. Ümumi fəaliyyətdə birləşən və həmin birgə fəaliyyətə xidmət edən kiçik kollektiv üçün xarakterik olan qrup ünsiyyəti də mövcuddur.

Onda istifadə edilən vasitələrdən asılı olaraq da, ünsiyyətin müxtəlif növlərini ayırmaq olar. Ünsiyyətin ən qədim növü maddi ünsiyyətdir. Ünsiyyətin inkişaf etmiş və xüsusi tərkib hissələrinə malik olan növü kimi işarə ünsiyyətini göstərmək olar. Nitq ünsiyyəti işarə ünsiyyətinin xüsusi halıdır. Lakin sözlərin köməyi olmadan, jestlərdən, mimikadan, baxışın istiqamətindən, hətta həmsöhbətlər arasındakı məsafədən istifadə etməklə də ünsiyyət saxlamaq olar.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq, mülahizə, sual, cavab, replika və s. xüsusi yer tutur. Bundan əlavə ünsiyyətdə ekspressiv mimik proseslər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbəssüm, tərs baxış, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz rolu vardır. Ünsiyyətin əşyavi-hərəkəti vasitələrinin də rolu qeyd edilməlidir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

- 1) Ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər,
- 2) Başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyisə vermək, almaq, itələmək və s.
- 3) Etiraz.

Hər bir baxış və ya təbəssüm öz-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ekspressiv mimik jestlərlə əşyavi -hərəkəti jestlərin ünsiyyət prosesində rolu eyni deyildir. Təbəssüm, tərs baxış ünsiyyət situasiyasına müvafiq olaraq insanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Əşyavi-hərəkəti jestlər isə mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktının ayrı-ayrı elementlərini təsvir edir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə əşyavi-hərəkəti jestlər insanların bir-birilə qarşılıqlı təsiri prosesində daha mühüm rol oynayır.

3. Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini- kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi informasiya mübadiləsi kimi xarakterizə olunur. Ünsiyyət prosesində iştirak edən, informasiya verən adama kommunikator, məlumat alana isə resipient deyilir. Ünsiyyət prosesi kommunikatorun və resipientin fəallığı şəraitində baş verir. Informasiya mübadiləsi onların bir-birinə münasibətilə şərtlənir. Yəni kommunikator informasiya verərkən özünün məqsədlərini və ya motivlərini nəzərə almaqla yanaşı həm də resipientin məqsəd və motivlərini nəzərə almalıdır. Informasiya mübadiləsi prosesində onların arasında yaranmış münasibət tipinin özü müəyyən mənada dəyişir. Informasiyanın iki tipini- təhrikedici

və təsbitedici tiplərini fərqləndirmək olar. Təhrikedici informasiya məsləhət, əmr və xahiş formasında ifadə olunur. Təsbitedici informasiya isə məlumat formasında meydana çıxır.

Ünsiyyətin interaktiv tərəfi informasiyanın qarşılıqlı təsiri kimi xarakterizə olunur. Qarşılıqlı təsir dedikdə insanların birgə fəaliyyəti prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibət qurmaları, əməkdaşlıq etmələri nəzərdə tutulur. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında baş verən qarşılıqlı təsir- təsir edəndən, təsire məruz qalandan, təsiri təmin edən vasitələrdən, təsirin nəticəsindən ibarətdir. Ünsiyyət prosesində insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir edə bilmələri üçün onların arasında, bir tərəfdən fiziki, digər tərəfdən psixoloji təmasın olması vacibdir. əgər insanlar arasında heç bir təmas yoxdursa, onların bir-birilə qarşılıqlı təsiri qeyri-mümkündür. Qarşılıqlı təsir müddətində söz, hiss və hərəkət özünəməxsus şəkildə birləşir. Bu zaman ünsiyyət birgə fəaliyyətin təşkilinə xidmət edir.

Ünsiyyət perseptiv tərəfində isə insanların bir-birini qavraması və anlaması əks olunur. İnsan yalnız onu əhatə edən maddi aləmin cisim və hadisələrini qavramaqla kifayətlənmir. O, eyni zamanda ətrafında olan adamları da qavrayır, onlarla qarşılıqlı əlaqəyə girməyə çalışır. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında yaranan qarşılıqlı əlaqə və təmas onların bir-birini başa düşməsinə, anlamasına xüsusi zəmin yaradır. İnsanın insan tərəfindən qavranılması ictimai məzmun kəsb edir Bu cəhəti sosial psixologiyada sosial persepsiya adlandırırlar. Sosial persepsiya prosesində qavrayışın mənalılığı mühüm rol oynayır

Ünsiyyət prosesində başqasını anlamağın əsas daxili mexanizmlərindən birini empatiya (yunanca empatheia-başqasının dərdinə şərik olma, halına acımaq deməkdir.) təşkil edir. Sosial psixologiyada onun iki forması: a) başqasının halına qalmaq və b) başqasına həmdərd olmaq məlumdur.

Ünsiyyət prosesində insanların bir-birini anlamasını şərtləndirən mexanizmlərdən biri də identifikasiya hadisəsi ilə əlaqədardır. İdentifikasiya insanın özünü qarşı tərəflə eyniləşdirməsi deməkdir. İdentifikasiya başqasının rəyini, fikrini, hisslərini olduğu kimi qəbul etməkdir. İdentifikasiya ən əziz, hörmətli hesab etdiyin şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərin mənimsəməkdir, özünü başqası ilə eyniləşdirməkdir.

Empatiya ilə identifikasiya bir-birinə zahirən oxşasalar da, onlar müxtəlif sosial psixoloji fenomenlərdir. İnsanların bir-birini adekvat qavramasında və anlamasında empatiya və identifikasiya mühüm rol oynayır.

Sosial persepsiya ünsiyyət prosesinin səmərəli olmasının başlıca şərtlərindən biridir. Ünsiyyət tərəflərinin qeyd olunması ünsiyyətin funksiyalarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Onlardan ikisini qeyd etmək olar.

1) İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkili-ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə səyləri əlaqələndirmək və birləşdirmək.

2), əxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı, yəni münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir.

IV. Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər-kommunikativ maneələr müşahidə olunur. Onlar adətən, sosial və ya psixoloji xarakter daşıyırlar.

Müxtəlif sosial qruplara mənsub olan adamlar arasında sosial, siyasi, dini, peşə fərqləri və s. kəskin şəkildə özünü göstərdikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə başa düşmür, anlayışları müxtəlif mənalarda işlədir, hadisələrə müxtəlif baxımdan yanaşırlar.

Ünsiyyət prosesinə psixoloji xarakterli kommunikativ maneələr də mühüm təsir göstərir. Belə çətinliklər ya müsahiblərin müəyyən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması, ya da onların arasında xüsusi növlü psixoloji münasibətlərin əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxır.

Ünsiyyət prosesində kommunikativ maneələri necə aradan qaldırmaq olar? Psixoloqların fikrincə, kommunikativ maneələri aradan qaldırmaq üçün adamların ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq, onlara ünsiyyət vərdişləri aşılamaq lazımdır. Müasir dövrdə ünsiyyət vərdişləri aşılamağın təsirli vasitəsi kimi sosial-psixoloji treninqdən (ingiliscətrainin öyrənmək, hazırlamaq, məşq etmək deməkdir) istifadə olunur. Sosial-psixoloji treninq sosial psixologiyanın tətbiqi bölmələrindən biridir. Sosial-psixoloji treninqin köməyiylə, bir tərəfdən ünsiyyət sahəsində həyati çətinliklərlə rastlaşmış adamlarda kommunikativ vərdişlər formalaşdırılır və ya onların ümumi kommunikativ hazırlığı təkmilləşdirilir. Sosial-psixoloji ideyasını mahiyyət etibarilə alman

psixoloqu Kurt Levin irəli sürmüşdür. Bu, Z. Freydin psixoanaliz, C. Morenonun sosiometriya nəzəriyyəsində və s.-də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Lakin bununla belə, sosial-psixoloji treninqi praktik surətdə ilk dəfə amerikan psixoloqu və psixiatri ak. rocers 1947-ci ildə tətbiq etməyə başlamışdır.

Sosial-psixoloji treninq məqsədi ilə xüsusi kiçik qruplar təşkil olunmuş 1949-cu ildə bu qruplara T-grup adı verildi. (T-“Treninq” sözünün ilk hərfidir-treninq qrup deməkdir). T-grup qısa müddət (bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər) fəaliyyət göstərir. Qrup üzvləri arasında, bir tərəfdən onların həyatda girə bilmədikləri şəxsi münasibətlər yaradılır və bu zəmində zəruri ünsiyyət vərdişləri aşılır, digər tərəfdən öz münasibətlərini başa düşmələrinə diqqət yetirilir.

Mövzu N 7. Duyğular.

Plan:

- 1. Duyğuların psixoloji səciyyəsi.**
- 2. Duyğuların növləri.**
- 3. Duyğuların xassələri və ümumi qanunauyğunluqları.**

Duyğu bir psixi proses olmaq etibarilə cisimlərin, hadisələrin bilavasitə duyğu üzvlərimizə təsiri zamanı yaranır. Duyğu üzvlərimizə təsir edən nə varsa bunların hamısı qıcıqlandırıcı adlanır. Qıcıqlandırıcıların yaratdığı oyanma hissi sinirlər vasitəsi ilə beynə nəql olunur və nəticədə biz cisimlərin rəngini, dadını, ətrini, səsini, temperaturunu və s. keyfiyyətini hiss edirik.

Beləliklə də duyğular obyektiv reallığın hissi inikası olub, hal - hazırda hiss üzvlərimizə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, əlamətlərinin beynində

inikasından ibarət olan sadə psixi prosesə deyilir. Duyğula xarakterizə edən əsas cəhət onun predmet və hadisələrin ayrı ayrı əlamətlərinin inikasından ibarət olmasıdır.

Məsələn, bal arısı əlimizi sancır. Bu halda biz onun uçuşu zamanı çıxardığı səsi, əlimizin ağrısını, arının rəngini əks etdiririk. Duyğunun fizioloji əsasını, akademik Ğ.P.Pavlovun dediyi kimi, kompleks anatomik strukturdan ibarət olan analizatorlar təşkil edir. Ona görə də Ğ.P.Pavlov ***analizatorları duyğu almaq üçün lazım olan anatomik fizioloji cihaz*** adlandırmışdır. Hər bir analizator üç hissədən ibarət olur: 1) periferik şöbə. Bu hissə reseptor adlanır. Reseptorun funksiyası xarici qıcıqı qəbul etmək, xarici enerjiyanı sinir prosesinə çevirməkdən ibarətdir; 2) ötürücü sinir lifləri.

Bunlara afferent (mərkəzəqaçan) və efferent (mərkəzdənqaçan) sinirlər daxildir: 3) analizatorun beyin qabığı şöbəsi. Bunu analizatorun mərkəzi şöbəsi, nüvəsi də adlandırırlar. Bu şöbənin funksiyası periferik şöbədən gələn impulsları təhlil etməkdən ibarətdir. Hər bir analizatorun mərkəzi şöbəsinin özünə məxsus yeri var. O beyin qabığında müxtəlif yerlərdə yerləşir. Məsələn görmə duyğusunun analizatorlarının mərkəzi şöbəsi beyin qabığının ənsə payında yerləşir. Eşitmə duyğusunun analizatorunun mərkəzi şöbəsi beyin qabığının sağ və sol gicgah payındadır. Duyğunun əmələ gəlməsi üçün analizatorun bütün hissələrinin tamlığı, birlikdə fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Həmin hissələrdən biri sıradan çıxarsa duyğu alınmaz.

Analizatorlar fəal bir orqandır. O qıcıqlandırıcının təsiri altında daima özünü yenidən qurur. Ona görə də demək lazımdır ki, duyğu passiv proses deyil. O həmişə özündə hərəkət komponentlərini də birləşdirir və reflektor xarakteri daşıyır.

Duyğuların insanın həyatında əhəmiyyəti əvəzolunmazdır. Bunu başa düşmək üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək kifayətdir.

1. Hər şeydən əvvəl duyğular idrakın əsasını təşkil edir. Gerçək aləm haqqında ilkin məlumatı duyğular vasitəsilə əldə edirik. Duyğulardan kənarında heç bir idrak prosesi yoxdur.

2. Duyğular təkcə bizim biliklərimizin mənbəyi deyil, həm də hiss və emosiyalarımızın da mənbəyidir.

Qızıl gülün ətri bizdə müsbət hiss və emosiya yaradırsa, Çürümüş ətin üfunətliliyi mənfi emosional halın yaranmasına səbəb olur.

Duyğuların insanın həyatında rolunu göstərmək üçün bu faktı xatırlamaq yerinə düşər.

Məşhur həkim Botqin öz klinikasında belə bir hadisə ilə rastlaşmışdır: Xəstə bütün duyğulardan məhrumdur. Onun ancaq bir gözü azacıq görmə qabiliyyətini saxlamışdır. Bir də əlinin üstə kiçik bir sahədə dəri duyğusu hələlik qalır. Həkim göstərir ki, əgər xəstə həmin görən gözünü yumursa, əlindəki hissiyyatın qaldığı sahəyə heç kim toxunmursa, bu zaman xəstə huşa gedir, xarici aləmlə heç bir əlaqəsi qalmır.

Müasir psixologiyada duyğuların təsnifatını müxtəlif prinsiplər əsasında aparırlar. Bunlardan biri duyğuları reseptorların yerləşməsinə görə təsnif etməkdən ibarətdir.

Müasir fizioloji və psixoloji ədəbiyyatda reseptorları üç qrupda birləşdirirlər: ekstreoseptorlar, intreoseptorlar, proprioseptorlar.

Ekstreoseptorlar bədənin xarici səthində yerləşir.

*Ekstreoseptorların yaratdığı duyğular da ekstreoseptiv və yaxud **xarici duyğular** adlanır. Bunlara **görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri** duyğuları daxildir.*

İkinci qrup reseptorlar daxili üzvlərin səthində selikli

qişasında yerləşir. Bunlara isə *intreoseptorlar* deyilir. İntreoseptorların yaratdığı duyğular *intreoseptiv* və ya *daxili duyğular* adlanır. Üzvü duyğular bu reseptorlarla bağlı olan duyğulardır.

Nəhayət **üçüncü** qrup reseptorlar əzələlərdə, oynaqlarda, onları birləşdirən vətərlərdə yerləşir. Bunları isə *proprioseptorlar* adlandırırlar. Bu reseptorlarla bağlı olan duyğular *proprioseptiv* duyğular adlanır. Hərəkət duyğusu və müvazinət duyğuları bu bölgəyə daxildir.

Duyğuların reseptorların bilavasitə qıcıqlandırıcılarla təmasından asılı olaraq kontakt və distant duyğulara da ayırırlar. Bu baxımdan eksteroseptiv duyğular iki cür olur:

1) kontakt duyğular. Dad və dəri duyğusu kontakt duyğulardır.

Bu duyğular qıcıqlandırıcının duyğu orqanlarına bilavasitə təsiri zamanı əmələ gəlir.

2) distant duyğular. Bunlara **görmə, eşitmə və iybilmə** duyğularını aid etmək olar. Bu duyğuların əmələ gəlməsi üçün qıcıqlandırıcının müəyyən məsafədən təsir etməsi kifayətdir.

Bu təsnifata uyğun olaraq duyğuların ayrı-ayrı növlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Görmə duyğusu. Bu duyğu rənglərin və işığın inikasından ibarətdir. Biz iki cür rəngi duyuruq: xromatik və axromatik. Xromatik rənglər boyalı rənglər olub spektrin bütün rənglərini əhatə edir. Xromatik rəngləri görmə duyğusu 380 milli mikrodan 780 milli mikrona qədər uzunluqda olan elektromaqnit dalğalarının görmə üzvünə, gözə təsiri zamanı əmələ gəlir. Ən qısa elektromaqnit dalğasında bənövşəyi, ən uzun elektromaqnit dalğasında isə qırmızı rəngi duyuruq.

Eşitmə duyğusu. Bu duyğular səslərin inikasından ibarətdir. Eşitmə duyğusu dəyişən hava dalğalarının eşitmə analizatoruna təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Qulağa təsir edən

dalğa aşağı və yuxarı təzyiq kimi əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Dalğaya xas olan bu cəhətlər səsin ucalığını, gurluğunu və tembirini yaradır. Səsin ucalığı dalğanın tezliyi, quruluşu dalğanın amplitudası, tembri isə dalğanın formasından asılıdır. İnsan qulağı saniyədə 20 dən 20 000-ə qədər hersə bərabər olan səsləri eşidə bilir. Hers səsi əmələ gətirən dalğanın tezliyinin fiziki ölçü vahididir.

İybi lma duyğuları. İybi lma duyğusu çox müxtəlif iylərin inikasından ibarətdir. Adətən insanlar iyləri onların xoş yaxud xoşagəlməz olması baxımından fərqləndirirlər. İybi lma duyğusunun reseptoru burun boşluğunun yuxarı hissəsində yerləşir. Bu hissədə yerləşən hüceyrələr müxtəlif iylərə qarşı çox həssas olur. Cisimlərin havada uca bilən mikroskopik hissəcikləri hava ilə birlikdə burun boşluğuna daxil olur və reseptorlara təsir edir. Beləliklə də iybi lma duyğusu əmələ gəlir.

Dadbi lma duyğuları. Müxtəlif maddələrin suda, yaxud tüpürcəkdə həll olunması nəticəsində onların ağız boşluğunda dad reseptorlarına təsiri zamanı əmələ gəlir. P.P.Lazarevin nəzəriyyəsinə görə, ağız boşluğunda dörd növ dad reseptorları yerləşir. Elə bu reseptorlar da dörd növ dad duyğusunun yaranmasına səbəb olur: Şirinlik, acılıq, duzluluq, turşuluq duyğuları.

Dilin selikli qişasının müxtəlif sahələrinin həm eyni, həm də müxtəlif dad qıcıqlandırıcılarına həssaslığı cürbəcürdür. Məsələn adamın dilinin ucu şirinə, ətrafi turşuya, kökü acıya daha həssasdır.

Dəri duyğuları. Xarici aləmin cisimlərinin bir sıra xassələrini əks etdirir. Dəri duyğuları üç yerə ayrılır: toxunma, temperatur, ağrı duyğuları.

Toxunma (lamisə) duyğusu vasitəsilə biz predmetlərin

dərinliyini, bərkliyini, yumşaqlığını, kələkötürlülüyünü, yaxud səthinin hamar olmasını və sair kimi xüsusiyyətlərini əks etdiririk. Toxunma duyğusunun reseptorları bir milyona qədər olmaqla dəri üzərində müxtəlif sıxlıqda səpələnmişdir. Bu nöqtələr dilin ucunda, barmaqların ucunda, bədənin digər hissələrinə nisbətən daha sıx yerləşmişdir. Dəri duyğuları hərəkət duyğusu ilə sıx surətdə əlaqədardır. Korlar hərfləri toxunma və hərəkət duyğusunun vasitəsi ilə oxuyurlar.

Temperatur duyğusu. İstilik və soyuqluq duyğusu olmaqla iki növ duyğu kimi mövcuddur.

İstilik duyğusu, bədənin temperaturundan artıq hərarətə malik olan cisim dəriyə toxunduqda əmələ gəlir.

Soyuqluq duyğusu isə bədən temperaturundan aşağı olan cisim bilavasitə dəriyə təsir etdikdə yaranır.

Ağrı duyğuları. Ağrı duyğuları müxtəlif xarakterdə olur. Biz küt və bərk ağrıları, sanki kəsən, doğrayan, deşən ağrıları, davamlı və ani ağrıları duyuruq.

Dəri duyğularının hər birinin özünə məxsus reseptorları vardır. Dəridə olan bir çox nöqtələr toxunma, digər nöqtələr soyuqluq, üçüncülər istilik, nəhayət başqa nöqtələr ağrı duyğularını yaradır.

Əzələ-hərəkət duyğuları. Bədənin ətraf üzvlərinin vəziyyətini, hərəkətini, bu hərəkətin istiqamət və surətini, bu zaman əzələlərin gərilmə dərəcəsini əks etdirən duyğulara deyilir. Əzələ-hərəkət duyğuları insanın həyatında böyük rol oynayır. Əmək fəaliyyəti zamanı olduqca mürəkkəb hərəkətlərin icrası, bu hərəkətlərin tənzim olunması hərəkət duyğusunun sayəsində mümkün olur. Əzələ-hərəkət duyğusu görmə qavrayışında, lamisə qavrayışında müstəsna dərəcədə əhəmiyyət daşıyır.

Müvazinət duyğuları. Bu cür duyğular başın və

bədənin fəzadakı vəziyyətinin inikasından ibarət olub, bədənin hərəkətinin istiqamətini, kordinasiyasını saxlamağa xidmət edir. Bu duyğunun reseptoru daxili qulaqda yerləşən yarım dairəvi kanalçıqların içərisindəki endolimfa və bu kanalçıqların divarında olan sinir uclarıdır. Bədənin vəziyyəti dəyişdikdə endolimfa hərəkətə gəlir və kanalın divarında olan sinir uclarını qıcıqlandırır. Bununla da biz bədənimizin vəziyyətini əks etdiririk.

Üzvi duyğular daxili üzvlərin vəziyyətinin daxilindəki dəyişmələrin inikasından ibarətdir. Bu duyğular aclıq, susuzluq, toxluq, ürək bulanması haqqında, bədənin sağlamlıq və xəstə vəziyyətdə daxili üzvlərində baş verən ağrılar haqqında xəbər verir. Üzvi duyğuların reseptorları daxili üzvlərin səthində, selikli qişasında yerləşən sinir uclarından ibarətdir. Üzvi duyğulara cinsi duyğuları da daxil edir.

Duyğuların ümumi qanunauyğunluqları

Hər bir duyğuya xas olan xarakterik cəhətlərlə yanaşı bütün duyğulara aid olan ümumi cəhətlər də mövcuddur. Son psixoloji ədəbiyyatlarda bu ümumi cəhətlərin aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir.

Keyfiyyət cəhəti. Bu, bir duyğunu başqa duyğulardan fərqləndirən cəhət olub duyğuya xas olan modallıq xüsusiyyətidir.

Duyğunun intensivliyi duyğulara xas olan başqa bir ümumi cəhət olub, təsir edən başqa qıcıqlandırıcının qüvvəsi və reseptorun funksional vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Duyğuların davamlılığı onun zaman xarakteristikasından ibarətdir. Bu da hiss üzvlərinin funksional vəziyyətindən, qıcıqlandırıcının gücü və təsir müddətindən asılıdır. Nəhayət, duyğulara aid olan ümumi

cəhətlərdən biri də duyğuların **məkan lokallığıdır**. Bu o deməkdir ki, reseptorların göndərdikləri siqnalların təhlili imkan verir ki, biz qıcıqlandırıcının hansı məkandan təsirini də əks etdirək. Başqa sözlə, işığın haradan düşdüyünü, istinin haradan gəldiyini, yaxud, bədənimizin hansı hissəsinə mexaniki təsirin olduğunu əks etdiririk.

Duyğulara aid olan qanunauyğunluqlardan biri də

həssaslıq və onun ölçülməsi məsələsidir.

Həssaslıq analizatorun duyma qabiliyyətidir.

Mütəxəssislər həssaslığın iki növünü qeyd ediblər: mütləq və fərqləndirmə həssaslığı. **Mütləq və fərqləndirmə** həssaslığı duyğunun mütləq və fərqləndirmə **həddləri** ilə ölçülür.

Duyğunun mütləq aşağı həddi zorla duyğu əmələ gətirə bilən qıcıqlandırıcının ən kiçik kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu kəmiyyət nə qədər kiçik olarsa həssaslıq bir o qədər yüksək olar. Bu, duyğunun mütləq həddi və həssaslıq arasında tərs mütənasib asılılıq olduğunu göstərir.

Duyğuların aşağı həddi müvafiq analizatorun mütləq həssaslıq səviyyəsini müəyyən edir.

Mütləq həssaslığın aşağı duyğu həddi ilə yanaşı yuxarı duyğu həddi də vardır. Duyğu yaratmaqda davam edən ən yüksək qıcıq qüvvəsinə və ya kəmiyyətinə həssaslığın yüksək mütləq həddi deyilir. Məsələn, eşitmə duyğusunda səs dalğasının 20 hersə bərabər olan kəmiyyəti duyğunun aşağı mütləq həddi hesab olunursa, 20 000 hersə bərabər kəmiyyəti bu duyğuda yuxarı mütləq hədd kimi qəbul olunmuşdur. Həm aşağı, həm də yuxarı hədd kəmiyyətləri insanın fəaliyyətinin xarakterindən, onun yaşından, reseptorun funksional vəziyyətindən, qıcıqlanmanın qüvvəsindən və davamlılığından asılı olaraq dəyişilir.

Fərqləndirmə həddi, fərqləndirmə

həssaslıq məsələsidə duyğular axas olan qanunauyğunluqlardandır. İnsan nəinki müəyyən kəmiyyətdə olan qıcığı duyur, eyni zamanda təsiredən qıcıqların kəmiyyət dəyişmələrinə də duyur. Fərqləndirmə həssaslığı və fərqləndirmə həddində buradan irəli gəlir. Qıcıqlandırıcılar arasında güclə duyğu əmələ gətirə biləcək fərq kəmiyyətinə fərqləndirmə həddi deyilir. Ən kiçik fərq kəmiyyətini duyma qabiliyyəti isə fərqləndirmə həssaslığı adlanır. Belə bir təcrübəyə nəzər salaq. Əgər bizə min şamlıq işıqla təsir edilirsə, sonradan onun üzərinə 0,5; 0,8; 0,9 şam əlavə edilərsə, bu əlavələrin heç biri bizdə yeni duyğu, yəni fərqləndirmə duyğusu əmələ gətirməyəcəkdir. Əgər bir şam əlavə edilərsə biz işığın gücləndiyini duyacağıq. Deməli görmə duyğusu üçün fərqləndirmə həddi 1/100-ə bərabərdir. Beləliklə də alman fizioloqu E. Veber müəyyən etmişdir ki, duyğunun intensivliyi təsiredən qıcığın kəmiyyətinin mütləq artımından deyil, ilkin təsiredən qıcığın kəmiyyəti ilə artım arasında olan nisbətdən asılıdır. Bu nisbət müxtəlif analizatorlar üçün müxtəlifdir. Duyğulara aid qanunauyğunluqlardan **adaptasiya, sensibilizasiya, sinesteziya, ardıcıl surətlər** i qeyd etmək lazımdır. **Adaptasiya** (alışma) duyğu üzvlərinin qıcıqlandırıcılara uyğunlaşması nəticəsində həssaslığın dəyişməsinə deyilir. Məsələn qaranlıq otağa daxil olarkən ilk saniyələrdən heç

nəyi görmürük, getdikcə otaq sanki işıqlaşır, artıq otaqdakı əşyaları görə bilirik. Bu o deməkdir ki, duyğu üzvümüz gözüümüz qıcıqlandırıcıya, qaranlığa uyğunlaşır və nəticədə onun həssaslığı artır.

Adaptasiya hadisəsilə bağlı həssaslıq azala bilər.

Məsələn sinif otağında tədrisən hava ağırlaşır. Otaqdakılar adaptasiya prosesi baş verdiyinə görə bunu duymurlar, ancaq otağa yenidən daxil olan adam otağın havasının ağır olduğunu söyləyir. Bu isə iy duyğusu orqanının həssaslığının aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Adaptasiya hadisəsi üç şəkildə baş verir:

1. Qıcıqlandırıcıların fasiləsiz təsiri nəticəsində duyğunun tamamilə yoxa çıxması kimi;
2. Güclü qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində duyğuların kütləşməsi kimi;
3. Zəif qıcıqlandırıcıların təsiri altında həssaslığın artması kimi.

Duyğuların qarşılıqlı təsiri və sensibilizasiya.

Duyğuların intensivliyi təkcə qıcıqlandırıcının qüvvəsindən və adaptasiya səviyyəsindən asılı deyil, eyni zamanda həmin vaxta başqa qıcıqlandırıcıların hiss üzvlərinə olan təsirlərindən də asılıdır. Başqa hiss üzvlərinin qıcıqlanması nəticəsində digər analizatorun həssaslığının dəyişməsinə **duyğuların qarşılıqlı təsiri deyilir.** Ümumiyyətlə, bizim analizatorlar sistemimiz az və çox dərəcədə bir-birinə təsir edir, bir vəziyyətdə həssaslığın aşağı düşməsinə, başqa vəziyyətdə həssaslığın artmasına səbəb olur. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, eşitmə qıcıqlanmasının təsiri altında görmə analizatorlarının həssaslığı dəyişir. Eyni zamanda gözə işığın təsiri səslərin daha gur eşidilməsinə _____ səbəb olur.

Analizatorun qarşılıqlı təsiri ilə yanaşı mümarisələr də həssaslığın artmasına səbəb olur. **Analizatorların qarşılıqlı**

təsiri və mümarisələr nəticəsində həssaslığın artmasına sensibilizasiya deyilir.

Sinesteziya. Duyğu ilə bağlı bu qanun daha az ümumiliyə malikdir. Bu hadisə ən çox özünü rəngli eşitmə deyilən xüsusiyyətə malik insanlarda göstərir. Rus bəstəkarı A.N.Skryabin musiqiyə qulaq asarkən onun gözü qarşısında rəng çalarları yaranır, rəng duyğusu əmələ gəlirmiş. Duyğularımızda sinesteziyanın olmasını dilimizdə olan, «yumşaq səs», «soyuq rəng» kimi ifadələrdə də görə bilərək.

Ardıcıl surətlər. Həyati faktlardan aydın gördüyümüz kimi, duyğular qıcıqlandırıcıların təsiri kəsildikdən sonra dərhal yox olub getmir. Həmin qıcıqlandırıcıları bu və ya digər səviyyədə hələ də duymaqda davam edirik, başqa sözlə onların surəti bizim tərəfimizdən hələ də duyulur. Bu hadisə elmdə **ardıcıl surətlər** adı ilə qəbul olunmuşdur. Ardıcıl surətlər həm müsbət, həm də mənfi xarakter daşıya bilər.

Adətən müsbət ardıcıl surətlər özlərinin aydınlığı və rəngarəngliyinə görə ilkin qıcığa uyğun gəlir. Məsələn, bir üzündə quş, o biri üzündə qəfəs şəkli çəkilmiş kardon parçasının iki ucundan bağlanmış iplə fırlatsaq biz quşu qəfəsin içində duymağa başlayırıq. Bu ona görə baş verir ki, kardon parçasının o biri üzünü gələndə qədər hələ bizim gözümüzün tozlu qişasında quşun şəkli qalır. Nəticədə qəfəs şəkli ilə üstüstdə düşdüyünə görə biz quşu qəfəsdə görməyə başlayırıq.

Mənfi ardıcıl surətlərə gəldikdə bunu rəngli görmə duyğularında aydın müşahidə edirik. Məsələn, əgər ağ vərəq üzərinə qırmız rəngli kağız parçasını qoysaq və müəyyən müddət gözümüzü ona dikdikdən sonra qırmızı rəngli kağızı götürsək onun yerində açığı göy yaşıl rəng görməyə başlayacağıq. Bu ona görə baş verir ki, ağ rəng üzərindəki qırmızı rəngə baxdıqda gözün tozlu qişasında həmin rəngi

duyan qəbuledicilər yorulur, daha az həssas olmağa başlayır. Ona görə də sonradan torlu qışanın həmin hissəsinə ağ işıq düşdükdə digər qəbuledici elementlər yüksək duyma qabiliyyətlərini saxladıklarına görə biz göy-yaşıl rəng görürük. Bu halı neqativ şəkillərə baxdıqda da müşahidə edə bilirik. Məsələn, neqativ insan Çəklinə baxdıqdan sonra ağ lövhəyə baxsaq orada adamın həqiqi pozitiv surətini görə bilərik.

Ardıcıl surətlər hadisəsi təkcə görmə deyil, eşitmə, temperatur, ağrı, dadbilmə duyğularında da qıcıqlandırıcıların təsiri kəsildikdən sonra da özlərini göstərə bilirlər.:

Mövzu 8 . Qavrayışın ümumi xarakteristikası

Plan:

- 1.Qavrayış və onun xüsusiyyətləri**
- 2.Qavrayış və duyğular**
- 3.Qavrayışın növləri**

Qavrayış haqqında anlayış. Cisim və hadisələr hiss üzvlərimizə təsir edir və duyğu şəklində subyektiv effekt yaranır. Bu zaman subyekt əks etdirilən obyektə münasibətdə heç bir fəallıq göstərmir. Duymaq qabiliyyəti anadangəlmə sinir sisteminə malik olan həm bizə, həm də bütün canlılara xasdır. Aləmi obrazlar şəklində qavrama ancaq insanlara və ali heyvanlara aiddir. Bu proses həyat təcrübəsinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq inkişaf edir.

Həm duyğu, həm də qavrayış hər ikisi hissi idrak prosesləridir. Varlığın, aləmin dərki duyğu və qavrayışdan başlanır. Bunların hər ikisi cisimlərin, hadisələrin insanın duyğu üzvlərinə bilavasitə təsiri zamanı əmələ gəlir. Bununla belə bu iki psixi proses arasında prinsipial fərq mövcuddur. Məlum olduğu kimi, duyğu hal-hazırki anda hiss

üzlərimizə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin inikasından ibarət olan sadə psixi prosesdir. Qavrayış isə duyğuya nisbətdə mürəkkəb psixi prosesdir. ***Cisim və hadisələrin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində onların insan beynində bütövlükdə inikasından ibarət olan psixi prosesə qavrayış deyilir.***

Qavrayışın əsas xüsusiyyətləri

Qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunlara qavrayışın ***əşyaviliyi, tamlığı, sabitliyi, mənalılığı, seçiciliyini*** aid etmək olar. Qıcıqlandırıcıların ayrı-ayrı xassələrini əks etdirən duyğulardan fərqli olaraq, qavrayış cisimləri bütövlükdə, onun bütün əlamətləri ilə birlikdə əks etdirir. Bir psixi proses kimi qavrayışın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərdən biri qavrayışın ***əşyaviliyidir***. Qavrayışın əşyaviliyi obyektləşdirmə aktında ifadə olunur. Yəni biz ayrı-ayrı əlamətlərini duyduğumuz cisim, yaxud hadisəni aləmdə mövcud cisimlər, hadisələr qrupuna aid edirik, xarici aləmdən alınan məlumatları həmin aləmin özünə aid edir və onu əks etdiririk. Qavrayışın əşyaviliyi anadangəlmə keyfiyyət deyil. O, həyat fəaliyyəti prosesində ləngimə və hərəkət duyğularının görmə duyğusuna qoşulması nəticəsində formalaşır. Belə bir fakta diqqət yetirək. Kliniki müşahidələr göstərir ki, kantuziya nəticəsində beyni zədələnmiş xəstədə göz almaları tam hərəkətsizliyi əmələ gəldikdə, o ətrafda olan hər şeyi işıq seli kimi duyur. Predmetləri qavraya bilmir. Lakin müəyyən müalicə aldıqdan sonra göz almalarının hərəkəti bərpa olunur. Ancaq bundan sonra predmetləri qavraya bilir. Bu fakt onu göstərir ki, cisimlərin qavranılmasında görmə duyğusu ilə yanaşı hərəkət duyğusunun da iştirakı vacibdir. Qavrayışın əşyaviliyi, onun əşyaviliyi deyilən keyfiyyəti ancaq bu zaman meydana çıxır.

Qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti davranışın tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. Adətən insan əşyaları onların görkəminə görə deyil, təcrübədə onlardan necə istifadə etdiyimizə, onların əsas xassələrinə görə xarakterizə edirik. Bu

isə qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti sayəsində mümkün olur. Məsələn, biz oyuncaq tapançanı həqiqi tapançadan, yaxud bir quşun müqəvvasını canlı quşdan ayıra biliriksə və onlarla müvafiq şəkildə davranırıqsa, burada qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti özünü göstərir.

Qavrayışın digər bir xüsusiyyəti isə onun **tamlığıdır**.

Qavrayış cisimlərin ayrı-ayrı xassələrini, əlamətlərini əks etdirən duyğulardan fərqli olaraq cisimlərin tam surəti kimi təzahür edir.

Qavrayışın **sabitliyi** onun digər bir xüsusiyyətidir. Qavrayışın sabitliyi qavranılan cismin surətinin, onun dərk edilmə şəraitinin dəyişilməsinə baxmayaraq, sabit qalmasında ifadə olunur. Bu daha çox görmə qavrayışında özünü büruzə verir.

Məsələn, eyni bir karandaş həm 20 sm, həm də 1 metr məsafədə böyüklük etibarı ilə eyni cür qavranılır.

Yaxud, biz qarşımızdakı boşqabı üstdən dairə şəklində, yandan baxanda isə ellepis şəklində görməli idik. Lakin biz onu hansı tərəfdən baxmağımıza baxmayaraq dairə şəklində qavrayırıq. Bu qavrayışın sabitliyi ilə əlaqədardır.

Qavrayışın sabitliyinin həqiqi mənbəyi perseptiv sistemin fəaliyyətindən ibarətdir. Sıx meşə şəraitində yaşayan adamlar üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, həmin adamlara uzaqda olan obyektləri göstərdikdə onlar bu əşyaları uzaqda olan əşya _____ kimi deyil, kiçik əşya kimi qavramışlar.

Qavrayışın sabitliyi anadangəlmə bir xüsusiyyət deyil.

Belə bir fakta diqqət yetirək. Uşaqlıqda gözləri tutulmuş bir insanın görmə qabiliyyəti cərrahiyyə əməliyyatı sayəsində bərpa edilir. Əməliyyatdan sonrakı ilk vaxtlarda ona elə gəlir ki, 10-12 metr hündürlükdə olan pəncərədən küçəyə tullansa ona heç bir ziyan dəyməz. Bu o deməkdir ki, həmin adam aşağıda olan obyektləri uzaqda olan obyekt kimi yox, kiçik obyektlər kimi qavramışdır. Bu qavrayışın sabitliyinin pozulmasıdır. Yaxud da belə demək olar ki, perseptiv sistemin fəaliyyət göstərməməsidir. Müalicə dövrü keçir. Perseptiv sistem fəaliyyətə başlayır, qavrayışın sabitliyi də bərpa olunur.

Qavrayışın **mənallığı** xüsusiyyəti də qavrayışı

xarakterizə edən başqa bir cəhətdir. Qavrayış zamanı yaranan obrazlar qıcıqlandırıcıların bilavasitə təsiri nəticəsində yaransa da, bu zaman yaranan surətlər həmişə müəyyən mənə əhəmiyyətinə malik olur. İnsanın qavrayışı təfəkkürlə, əşyanın mahiyyətini anlamaqla sıx şəkildə bağlı olur. Əşyanı şüurlu surətdə qavramaq onu fikrən adlandırmaq, yəni qavranılan əşyanı müəyyən predmetlər qrupuna aid etmək, onu sözdə ümumiləşdirmək deməkdir. Qavrayış obyektini, hətta bizə naməlum olarsa, biz onun məlum predmetlərə oxşar olan cəhətlərini axtarır, tapır, onu müəyyən cisimlər qrupuna aid etməyə cəhd edirik. Qavrayış prosesində bu cür ilkin təfəkkür elementlərinin iştirakı qavrayışın mənalılıq kimi xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir.

Qavrayışın mənalılığını əyani şəkildə görmək üçün iki mənalı adlanan şəkillərə baxmaq kifayətdir (bax, şəkil 12) .

Qavrayış fəal bir prosesdir, belə ki, qavrayış prosesində hərəkət sinirlər fəalliyətə gəlir. Bu zaman əllərin, gözün, bədənin hərəkəti zəruriyyətə çevrilir.

Appersepsiya. Qavrayış təkcə qıcıqlandırıcılardan asılı deyil, həm də qavrayanın özündən də asılıdır. Qavrayan adamın şəxsiyyətinin xüsusiyyəti, onun qavranılan obyektə münasibəti, tələbatları, maraqları, arzu və hissləri həmişə qavrayışda bu və ya başqa şəkildə özünü büruzə verir.

Qavrayışın insanın psixi həyatının məzmunundan, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən asılılığına appersepsiya deyilir. Appersepsiya hadisəsi də qavrayışın mühüm xüsusiyyətlərindəndir.

Appersepsiya hər şeydən əvvəl insanın bilikləri ilə, onun həyat təcrübəsi ilə, onun keçmiş fəalliyəti ilə bağlı olur. Məsələn, biz bilmədiyimiz bir dildə olan sözü qavrayarkən onu tanımırıq, ancaq ana dilində o qədər də səlis tələffüz edilməyən sözü eşitdikdə onu anlayırıq.

Qavrayış insanın qarşısına qoyduğu məqsədlə, fəalliyətinin motivləri ilə və onun maraqları, şəxsiyyəti ilə də bağlı olur. Məsələn, texnika ilə maraqlanmayan bir adam

müxtəlif konstruksiyaya malik olan məşinlarda ancaq zahiri fərqləri qavrayır, bir sıra digər çox sayda olan konstruksiya fərqlərini qavraya bilmir.

Appersepsiya zamanı insanın emosiyaları, onun yönəlişliyi mühüm rol oynayır. Məsələn, qorxu ilə bağlı yaranan emosiya qavrayışa təsir edir, hətta onu dəyişdirir. «İlan vuran ala çatıdan qorxar» xalq məsəlində bu çox aydın görünür.

M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasında belə bir səhnə var: Hacı Qaranın Arazın o tayından keçirilən qaçaq malını ata yükləyir, yükün də üstündə Kərəməlini əyləşdirir, atın da yüyənini verirlər Hacıya əlinə. Hacı Qara yolda əylis ermənilərinə rast gəlir. Hacı Qara əllərində ora q dayanan ermənilərin quldur olduğunu söyləyir, hətta atəş də açır. Biçinlərin quldur kimi qavranılmasına səbəb xəsis bir adamın öz malını itirməsindən keçirdiyi qorxu hissi idi.

Şəxsiyyətin yönəlişliyi də qavrayışa təsir edir. Gecə yatarkən ana otaqda, küçədə olan səslərə heç bir reaksiya vermədiyi halda, uşağın yatdığı tərəfdən gələn kiçik bir səse dərhal oyanır. Bu qavrayışla şəxsiyyətin yönəlişliyinin iştirakı, appersepsiya hadisəsi ilə bağlıdır.

Qavrayış bir neçə nöqtəyi-nəzərdən təsnif olunur.

1. Qavrayış prosesində hansı analizatorun üstün rol oynamasına görə;
2. Qavranılan obyektin, başqa sözlə materiyanın mövcudluq formasına görə;
3. Qarşıda məqsədin olub-olmamasına görə.

Birinci bölgü onunla əlaqədardır ki, bəzən qavrayış prosesində hansısa bir analizator daha üstün şəkildə iştirak edir. Nəticədə duyğularda olduğu kimi qavrayışın görmə, eşitmə, lamisə, kinestezik, iybilmə və dadbilmə kimi sadə növləri əmələ gəlir. Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bu növlərə təmiz halda çox az-az rast gəlmək olur. Adətən qavrayış prosesində müxtəlif duyğular birləşir, birlikdə iştirak edir və mürəkkəb qavrayışı yaradır. Məsələn, şagird mətni oxuyarkən onun qavrayışında görmə, eşitmə, kinestezik duyğular birlikdə iştirak edir. Daha doğrusu qavrayışın bu növlərində duyğudan

Qavrayışın təsnifi və növləri:

fərqli olaraq bir deyil, bir neçə analizator iştirak edir. İkinci növ təsnifat isə, qavranılan obyektin, materiyanın mövcudluq formasına görə aparılır. Bu baxımdan qavrayışın *məkan, zaman və hərəkət* kimi mürəkkəb növləri mövcuddur.

Məkan qavrayışı. Məkan materiyanın mövcudluq formasıdır. Məkanın qavranılması dedikdə cisimlərin obyektiv məkan xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin formasının, həcmnin, relyefinin, fəzada tutduğu yerin, uzaqlığının qavranılması başa düşülür.

Məkanın qavranılmasında bələdləşmə hərəkət analizatoru əsas rol oynayır. Onun köməyi ilə müxtəlif analizatorlar arasında əlaqə yaranır. Məkan bələdləşməsinin xüsusi mexanizmlərinə analizator fəaliyyətinin hər iki yarımkürə arasındakı sinir əlaqələrini: binokulyar görməni, binaural eşitməni, bimanual lamisəni, dirinik iybilməni və s.aid etmək lazımdır. Əşyaların məkan xassələrinin inikasında bütün qoşa analizatorlar üçün xarakterik olan asimmetriya mühüm rol oynayır.

Cisimlərin məkan xüsusiyyətlərinin beynimizdə inikası mürəkkəb prosesdir. Məkan qavrayışında başlıca olaraq görmə analizatoru iştirak edir. Lakin tədqiqat göstərmişdir ki, bu mürəkkəb prosesdə təkcə görmə deyil, bununla birlikdə lamisə, əzələ-hərəkət duyğuları, bəzi hallarda eşitmə duyğuları da iştirak edir. Bu duyğuların birgə və qarşılıqlı fəaliyyəti, cisimlərin məkan xüsusiyyətlərini və münasibətlərinin tam və dəqiq qavranılmasını təmin edir. Məkanın qavranılmasında həyat təcrübəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cisimlərin həcmnin qavranılması onların gözün torlu qişasında alınan əksinin böyüklüyündən və həmin cisimlərin müşahidəçinin gözündən nə dərəcədə uzaqda olmasından asılıdır. Bununla bağlı olaraq uzaqda olan cisimlərin həcmnin düzgün qavranılması iki cür mexanizmin: akkomodasiya və konvergensiya vasitəsilə həyata keçirilir. Akkomodasiya göz büllurunun ayrılığının dəyişməsindən asılı olaraq onun işığı sındırma qabiliyyətinin dəyişməsindən ibarətdir. Göz bülluru qavranılan cismin yaxın və ya uzaqda olmasından asılı olaraq

öz ayrılığını dəyişir. Məsələn, yaxında olan cisimlərə baxdıqda əzələ yığılması baş verir və nəticədə göz büllurunun gərilmə dərəcəsi azaldığına görə onun forması daha qabarıq olur.

Qavradığımız cisim uzaqda olduqda isə əksinə hal baş verir. Bu hal yaxında və uzaqda olan cisimlərin həcmi düzgün qavramağa imkan yaradır. Adətən, yaş artdıqca büllur cismin elastikliyi tədricən azalır və göz özünün akkomodasiya qabiliyyətini itirir. Nəticədə uzaq görmə inkişaf edir. Ona görə də göz büllurunun həmin funksiyasını (gərilmə və açılma funksiyasını) eynəkdə qoyulan linzalarla əvəz etmək lazım gəlir.

Akkomodasiya hadisəsi konvergeniya ilə əlaqədardır.

Konvergeniya görmə oxlarının qavranılan cismin üzərinə düşməsindən ibarətdir. Adətən müəyyən akkomodasiya vəziyyəti görmə oxlarının müvafiq qovuşma dərəcəsini tələb edir və əksinə, müəyyən akkomodasiya dərəcəsi görmə oxunun bu və ya digər kəşməsinə uyğun gəlir. Bunlar olmadan cisimlərin həcmi düzgün qavraya bilməzdik.

Zaman qavrayışı. Zaman da məkan kimi materiyanın mövcudluq formalarından biridir. Zaman qavrayışı gerçəkliyin hadisələrinin obyektiv müddətinin, sürətinin və ardıcılığının inikasından ibarətdir. Zaman qavrayışı obyektiv gerçəkliyi əks etdirməklə insana, ətraf mühitə bələdiləşmək imkanı verir.

Zaman qavrayışında müxtəlif analizatorlar iştirak edir, bununla belə kineztesik (hərəkəti) və eşitmə duyğuları əsas rol oynayır. Hərəkət duyğuları hadisələrin müddətini, sürətini, ardıcılığını daha dəqiq əks etdirməyi təmin edir. Bu duyğu ritmin qavranılmasında da mühüm rol oynayır.

Ritmin qavranılması, adətən hərəkətlə müşayət olunur.

Psixoloqlardan B.M.Teplovun yazdığına görə «ritm hissi öz əsasına görə hərəkəti təbiətə malikdir». Ritmi eşitmək mümkün deyil. Biz ritmdən o zaman təsirlənirik ki, biz onu icra edirik.

Zaman obyektiv mövcudluqdur, lakin onun qavranılması subyektiv xarakterdə olur. Əgər qavradığımız zaman maraqlı hadisələrlə zəngindirə, bizə elə gəlir ki, vaxt əslində olduğundan sürətlə keçir. Əksinə, həmin vaxtda baş verən hadisələr

maraqsızdırsa biz vaxtın çox ağır, ləng keçdiyini zənn edirik. Hadisələrə münasibətimiz keçirdiyimiz hisslər də zamanın qavranılmasına təsir edir. Hadisələr bizdə müsbət hisslər yaradırsa vaxt sürətlə keçir. Deməli, zaman qavrayışı çox dəqiq olmur, ona subyektiv amillər təsir göstərir, adam vaxtı qiymətləndirməkdə ciddi səhvlərə yol verir. Elə buna görə də vaxtı düzgün qiymətləndirmək üçün saatdan istifadə edirik.

Hərəkət qavrayışı. Hərəkət qavrayışı həm məkan, həm də zaman amillərindən - cismin uzaqlığından, onların yerdəyişmə sürətindən, həm də qavrayanın özünün məkanda hərəkətindən asılıdır. Məsələn, saatın əqrəbinin hərəkətini bilavasitə görmək olmur. Onun əvvəlki yeri ilə hazırki yerini müqayisə etməklə hərəkət etdiyini söyləyirik. Həddən artıq sürətli hərəkətləri də qavramaq mümkün olmur. Hərəkətin qavranılması bir sıra analizatorların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, görmə, hərəkət, eşitmə analizatorları hərəkətin qavranılmasında iştirak edir.

Hərəkətin qavranılmasında hərəkətin müxtəlif xassə və xüsusiyyətləri əks olunur. Məsələn, hərəkətin səciyyəsi (əyilmə, qalxma), forması (düzxətli, əyrixətli), istiqaməti (aşağı, yuxarı, sola, sağa), müddəti (uzun, yoxsa qısa müddət), sürəti (cəld, ağır və s.).

Qarşıda məqsədin olub-olmasından asılı olaraq qavrayışın iki növü mövcuddur:

1) Qeyri ixtiyari qavrayış

2) İxtiyari qavrayış

Qarşıya xüsusi məqsəd qoymadan hər hansı bir obyektin qavranılmasına **qeyri-ixtiyari qavrayış** deyilir. Öz qeyri-adiliyi, yeniliyi, cazibədarlığı ilə fərqlənən bu cür obyektləri xüsusi niyyət olmadan qavrayırıq.

Qarşıya qoyduğumuz məqsədə müvafiq olaraq bir obyektə başqalarından ayıraraq qavradıqda baş verən inikas prosesinə **ixtiyari qavrayış deyilir**. Müəllimin mühazirəsini dinlədikdə, teatr tamaşasına baxdıqda, kitab oxuduqda biz bu cür hərəkət edirik.

Qavrayışda illuziyalar. Hiss üzvlərimizə bilavasitə təsir

edən cisimlər bəzən olduğu kimi deyil, təhrif edilmiş şəkildə qavranılır. Belə təhrif edilmiş, düzgün olmayan qavrayışa *illuziya* deyilir.

Müşahidə və müşahidəçilik. İxtiyari qavrayışın tipik nümunəsi müşahidədir. Müşahidə hər hansı fəaliyyət sahəsində müəyyən plan üzrə cərəyan edən davamlı və müntəzəm qavrayışa deyilir.

Mövzu 9. Diqqət .

Plan:

1. Diqqət haqqında anlayış. Diqqətin funksiyaları. Diqqətin əhəmiyyəti və fizioloji
2. Diqqətin növləri (ixtiyari, qeyri-ixtiyariyədən sonrakı diqqət).
3. Diqqətin əsas xassələri. Davamlılığı, keçirilməsi, paylanması, həcmi. Diqqətin pozulması. Dalgınlıq.
4. Təlim prosesində diqqətin əhəmiyyəti. Dərsdə şagirdin diqqətinin səmərəli təşkili

. Diqqətin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ayrılır. Diqqət idrak proseslərinə aid edilir. Lakin onlardan fərqli olaraq diqqət gerçəkliyi əks elətdirmir. Diqqət bütün idrak proseslərinin fəaliyyətində iştirak edir. Yəni onları istiqamətləndirir. Bir obyekt üzərindən digərinə keçirir, davamlılığını təmin edir və s.

Diqqətin tərif: Şüurun (psixi fəaliyyətin) insan üçün əhəmiyyətli olan obyektlər üzərinə yönəldilməsi və mərkəzinin təmin olunması prosesinə diqqət deyilir.

Diqqət insanın şüuru ilə sıx əlaqədardır. Ona görə ki, o məhz şüuru istiqamətləndirir.

Hər hansı bir obyekt üzərində saxlanılır. Bildiyimiz kimi şüurun strukturuna bütün idrak prosesləri də aid edilir. Bu baxımdan diqqət bütün idrak proseslərində iştirak edir.

Diqqətin şüurla əlaqəsi ən çox şüurun fəaliyyətində müəyyən pozuntu olanda qeydə

alınır. Məs: affekt vəziyyətdə insanın şüuru daraldığı üçün onun diqqətində pozuntu əmələ

Diqqətin funksiyaları-bildiyimiz kimi diqqət bütün idrak prosesində iştirak edir.

Buna görə də onun funksiyalarını qeyd etmək olar. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Seçicilik funksiyası-idrak funksiyasında obyektə qarşı seçici münasibət bəsləməyi təmin edir.
2. İstiqamətləndirici funksiya-psixi prosesi istiqamətləndirir.
3. Tənzimləyici funksiya-insanın idrak proseslərini tənzimləyir.
4. Nəzarət funksiyası-fəaliyyətin gedişatına nəzarəti təmin edir.

Diqqətin əsas funksiyası insanın şüurlu fəaliyyətinin seçici xarakter daşımını təmin etməkdir.

Diqqətin əhəmiyyəti-diqqət idrak proseslərindən biridir. Diaaət beyinin işçi qabiliyyətini tənzimləyir, artırır, şüurlu obyektlər üzərinə yönəldir, paylayır, lazım gəldikdə isə bir obyekt üzərindən digərinə keçirir. Biz diqqətli olanda daha yaxşı qavrayır, qoyulan məsələnin həllini daha yaxşı anlayır və s.

Diqqətin fizioloji mexanizmi.

İ. P. Pavlov hesab edirdi ki, beyinin yarımkürələr qabığında optimal oyanıqlıq mərkəzi mövcuddur ki, qıcıqlandırıcıların təsiri yaxud da şəxsiyyətin xüsusi cəhdləri nəticəsində bu cür mərkəzlər fəaliyyətə gəlir və diqqətin fəaliyyətini tənzimləyir.

Optimal oyanıqlıq-mərkəzi yarımkürələr qabığı müxtəlif sahədə əmələ gələ bilər.

Pavlov yazır: “Əgər kəllə qabığında içəri baxmaq mümkün olsaydı və əgər böyükyarımkürələr optimal oyanma olan yeri işıq saçısaydı onda biz düşünən şüurlu insanın böyükyarımkürələrdə daim öz forması və böyüklüyünə görə dəyişən, yarımkürələrin bütün başqa sahələrdəki az və ya çox dərəcədə kölgə ilə əhatə olunmuş düzgün olmayan, qərribə çevrəsi olan işıqlı ləkənin necə hərəkət etdiyini görə bilərdik”.

İrrodyasiya-yayıma, səpələnmə.

Konsentrasiya-cəmləşmə.

Pavlovdan sonra rus psixoloqu A. A. Uxotmiskinin irəli sürdüyü dominantlıq prinsipi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir sözlə diqqətin fizioloji əsaslarının aydınlaşdırılması üçün Uxotmiski dominant oyanıqlıq mərkəzləri anlayışını elmə gətirir. Prinsipcə bu anlayışların hər ikisi bir-birinə yaxındır.

Dominant-üstünlük deməkdir. Uxotmiskinin bu prinsipinə görə, beyində həmişə dominant, üstün oyanma ocağı olur ki, o beyinə gələn bütün oyanmaları sanki özünə doğru çəkir və bunun əsasında həmin oyanmalar üzərində daha çox hakim olur.

Son zamanlar aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, diqqətin fəaliyyətinin tənzimlənməsində retikulyar formasiyanın (şaxəli törəmənin) da rolu vardır. Son məlumatlar retikulyar tonusu saxlayan və uzunmüddətli seçici fəallaşmanı təmin edən qabıq təsirlirinin olduğunu göstərir. Məs: həddən artıq alüdəliklə bir işlə məşğul olmaq, hədsiz maraqlı elm axtarışları aparmaq çox maraqlı bədii əsər oxumaq.

Diqqətin növləri.

Diqqətin növləri aşağıdakılardır.

1. Qeyri-ixtiyari diqqət-həm insanlarda, həm də heyvanlarda vardır. Qeyri-ixtiyari diqqət qabaqcadan qarşıya məqsəd qoymadan, iradi cəhd tələb etməyən, səylər göstərmədən yaranan diqqət növüdür. Məs: şagird maraqlı hekayə dinlədiyi, kinoya baxdığı zaman onda diqqətin həmin obyektə yönəlməsi, mərkəzləşməsi baş verir. Lakin, bu zaman xüsusi iradi səy tələb olunmur.

Qeyri-ixtiyari diqqəti yaradan obyektlərdir. Yəni qıcıqlandırıcılarıdır. Qeyri-ixtiyari diqqətin əmələ gəlməsi üçün qıcıqlandırıcıların bir sıra xüsusiyyətləri olmalıdır. Onlara aşağıdakılar aid edilir.

1. Qıcıqlandırıcının gücü (qüvvəsi və gözlənilməzliyi) Qüvvətli səs, güclü işıq, kəskin iy diqqəti cəlb edir. Onların təsiri bilavasitə qıcıqlandırıcılarının onların mütləq qüvvəsindən deyil, nisbi qüvvəsindən asılıdır. İki qıcıqlayıcıdan hansı daha qüvvətlidirsə diqqəti də o cəlb edəcəkdir. Əgər qıcıqlandırıcının qüvvəsi bərabərdirsə, onda diqqət gah bu, gah da başqa qıcıqlayıcıya yönəlir. Yəni diqqət iki eyniqüvvəli, eyni əhəmiyyətli qıcıqlandırıcı arasında tərəddüd etməyə başlayır. Onlardan gah biri, gah da digəri üstün olur və diqqəti özünə cəlb edir.
2. Qıcıqlandırıcının yeniliyi, qeyri adiliyi, kontrastlılığı (təzadlılığı) – Yəni əyani vəsait, yeni maşın modeli, sinifdə yeni şagirdin olması və s. qeyri-ixtiyari surətdə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki,

ətraf aləmdə baş verən yeniliklər dərhal bələdləşmə refleksi əmələ gətirir. Adam həmin yeni hadisənin nədən ibarət olduğunu bilməyə can atır.

3. Obyektin hərəkətdə olması-Məlumdur ki, hərəkətsiz cisimlər, adətən diqqəti ya cəlb etmir, ya da ancaq xüsusi məqsəd olduqda diqqəti həmin obyektin üzərinə yönəldirik. Lakin, hərəkətin başlanması və ya kəsilməsi də diqqəti cəlb edir. Müəllim şagirdin diqqətini nəinki səsini qaldırmaqla, həm də izahatını dayandırmaqla da cəlb edir. Bəzən sinif otağında uzun müddət hərəkətsiz dayanmış əyani vəsait götürldükdən sonra onun yeri diqqəti cəlb edir.

Qeyri-ixtiyari diqqət həm də insanın emosional vəziyyətdən asılı olaraq əmələ gəlir. Buraya insanın sağlamlıq dərsi, əhvali-ruhiyyəsi, təlabatı, maraqları və s. aiddir. Məs: bir cismə maraq davamlı diqqət yaradır, onu uzun müddət müşahidə etməyə, öyrənməyə yönəldir. Bundan əlavə təsir edən qıcıqlayıcının insanın təlabatlarına, daxili vəziyyətinə uyğun gəlməsi də vacibdir. Məs: ac adamı xörəyin iyi tez cəlb edir.

İxtiyari diqqət-diqqətin bu növü qarşıya qoyulmuş şüurlu məqsədlərlə bağlı əmələ gəlir. Müəyyən iradi səylər tələb edir. İxtiyari diqqət zamanı söz siqnallarının təsiri ilə beyində optimal oyanma mərkəzi əmələ gəlir. İxtiyari diqqət həmişə şəxsiyyət tərəfindən yaradılır. Başqa sözlə insan diqqətin üzərində hakim olur, yəni idarə edir. Biz ixtiyari olaraq diqqətimizi hər hansı bir obyekt üzərində cəmləşdirə, digər obyektlərin üzərinə keçirə bilərik ki, bunu da ixtiyari diqqətin köməyiylə edirik. K. Marks deyirdi: əmək fiziki qüvvənin gərginliyi ilə yanaşı diqqəti mərkəzləşdirməyi də tələb edir. Davamlı ixtiyari diqqətin əmələ gəlməsi üçün şərtlər ayrılır.

1. Hər hansı bir fəaliyyət növünü yüksək səviyyədə yerinə yetirmək borcu və məsuliyyəti aydın dərk olunduqda.

2. İcra edilən işin konkret məqsədi dərk edildikdə - Bəzən şagird və ya tələbə hər hansı təlim materialının nə üçün öyrənildiyini aydın dərk etmir. “Öyrənmək xatirinə öyrənmək” və ya imtahan, yaxud sorğu zamanı müəllimə cavab vermək naminə oxumaq heç bir şey vermir.
3. Adəti iş şəraitinin olması-buraya iş rejimi, iş yerinin lazımi səliqədə olması və iş alətlərinin yararlılığı və s. daxildir. Zəif qıcıqlandırıcının təsiri insanın diqqətini heç də həmişə yayındırmır., əksinə bəzən diqqətin gərginliyinə müsbət təsir edə bilər. “Ölüm sükutu” hökm sürən iş yerində diqqətin mərkəzləşməsi heçdə həmişə istənilən səviyyədə olmur.

Hələ vaxt ilə İ. M. Seçenov belə qənaətə gəlmişdir ki, “mütləq” səssizlik zehni fəaliyyətin səmərəsini artırır, əksinə azalda bilər. Buna aid misal da qeyd edir. Məs: Böyük kitabxanaların birində üç xüsusi otaq ayırırdı: oraya kənardan heç bir kəs daxil ola bilmirdi. Otağın özündə olan səslərdə yayıla bilmir, unudulurdu. Nəticədə mütləq sakitlik yaranırdı. Burada heç kəs məhsuldar işləyə bilmir, tədricən adamlarda yuxulu vəziyyət yaranırdı. Yəni diqqətin dalğınlığı əmələ gəlirdi. Gərginlik, yorğunluq və insanda monoton iş zamanı diqqətin pozulması yaxud müvəqqəti yayınma dalğınlıqdır.

4. İnsanda əlavə maraqlar yarandıqda – Bəzən fəaliyyətin özü və ya gedişi şagirdləri bilavasitə maraqlandırmır, nəticəyə olan maraq və ya özünütəsdiq həvəsinin yaranması əlavə maraq kimi diqqəti işin gedişinə səfərbər etməyə köməklik göstərir. Maraq həm ixtiyari, həm də qeyri-ixtiyari diqqəti cəlb edən ən qüvvətli amillərdən olub, obyektə ətraflı qavramağa və yadda saxlamağa, dərinləndirilməyə, işi sona çatdırmaqda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa adamı təhrik edir.

Maraq davamlı, geniş və təsirli olduqda diqqətə müsbət təsir göstərir.

2. İxtiyardan sonrakı diqqət-Diqqətin bu növünün ən əvvəl ixtiyari olaraq şəxsiyyət tərəfindən yaradılır, sonralar isə diqqəti yaradan obyekt o qədər maraqlı cəlbedici olur ki, insanın özündən özündən asılı

olmayaraq diqqəti cəlb edir. Məs: şagird ixtiyari olaraq dərslikdəki mətni öyrənməyi özünü məcbur edir, sonradan o mətnlə də maraqlanmağa başlayır ki, özü də bilmədən onu axıra qədər öyrənməyə başlayır.

İxtiyaridən sonrakı diqqət-elmə N. T. Dobrinin gətirmişdir. Diqqətin bu növü bir növ iki mərhələdən ibarətdir.

1. İxtiyari mərhələ.
2. Qeyri-ixtiyari mərhələ.

Diqqətin aşağıdakı xassələri ayrılır.

1. Diqqətin mərkəzləşməsi-Bu zaman şüurumuz bir obyekt və bir fəaliyyətə yönəlir və başqalarından fəralənir, başqa sözlə yalnız bir obyektə yönəlmiş diqqət mərkəzləşmiş diqqət hesab olunur. Maraqlı bir kitab oxuduqda, riyazi məsələ həll etdikdə diqqətimiz müvafiq iş üzərinə cəmləşmiş olur. Bu zaman ətrafımızda baş verən hadisələri, təsir göstərən qıcıqlayıcıları sezmirik. Diqqətin mərkəzləşməsi hər hansı bir fəaliyyətə, işə, obyektə dərin fəal maraqla bağlıdır.
2. Diqqətin həcmi-eyni vaxtda əhatə olunan, aydın dərk olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Məs: Əgər eyni vaxt ərzində təsir edən on obyektə beş aydın qavranılırsa deməli diqqətin həcmi beş obyektə bərabərdir.

Diqqətin həcmi hər şeydən əvvəl qavranılan cisim və hadisələrin bir-biri ilə nə dərəcədə sıx əlaqədə olmasından, obyektlərin sadə və mürəkkəbindən asılıdır. Məs: bir-birilə az əlaqədə olan 8-9 hərfi eyni zamanda qavramaq mümkün olmadığı halda söz əmələ gətirən 10-15 hərfi qavramaq mümkündür. Diqqətin həcmi obyektlərin düzülüşündən, formasından, böyük-kiçikliyindən, rəngindən və s. asılıdır.

3. Diqqətin paylanması-eyni vaxtda iki müxtəlif və daha artıq işi yerinə yetirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Əgər adam eyni vaxtda iki və ya üç işlə məşğul olarsa deməli onun diqqəti eyni zamanda iki və ya üç iş üzərində paylanır.

Diqqətin paylanması yaşdan da asılıdır. Uşaqlar yaşlılara nisbətən diqqəti paylamaqda daha çox çətinlik çəkirlər.

4. Diqqətin davamlılığı- onun ümumi bir məqsədə tabe olan obyektlər üzərində uzun müddət və fasiləsiz olaraq saxlanılmasında ifadə olunur. Burada diqqət bir obyektə digərinə keçirsə də onlar ümumi məqsədə tabe olan fəaliyyət dəyərləri kimi qalır. Məs: Şagird misal olaraq həll edərkən, onun diqqəti dərsləyə, oradakı misallara, rəqəmlərə, işarələrə, keçmiş təcrübələrə yönəlsə də, əgər misal həlli davam edərsə, deməli, diqqət davamlıdır.

5. Diqqətin tərəddüdü- Adətən hər 2-3 saniyədən bir baş verir. Buna görə də o, yalnız çox sürətli hərəkətlərin icrasına bu və ya başqa dərəcədə mane ola bilər. Lakin, adam diqqətin nəzərə çarpan tərəddüdü olmadan 20-25 dəqiqə, bəzən daha artıq müddətdə gərgin diqqətlə eyni bir iş üzərində çalışa bilər.

6. Diqqətin keçirilməsi- onun şüurlu surətdə bir obyektə başqa obyektə və ya bir fəaliyyətdən başqa fəaliyyətə yönəlmişdir. Bu fəaliyyətin ümumi dəyişməsi ilə əlaqədardır. Diqqətin keçirilməsi onun yayınmasına çox oxşayır, lakin bunlar arasında keyfiyyətə fərq vardır.

7. Diqqətin yayınması- onun hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olmayan cisim və hadisə üzərinə yönəlməsində ifadə olunur. Məs: müəllim dərsi izah edərkən şagirdin küçəyə baxması, dərsləyini vərəqləməsi, yoldaşı ilə söhbət etməsi və s. onun diqqətinin yayınmasını göstərir.

Dərsdə şagirdin diqqətinin səmərəli təşkili şərtləri.

Uşaqlarda diqqət erkən yaşlardan inkişaf etməyə başlayır. Ən əvvələr onlarda qeyri-ixtiyari diqqətdən sonra isə ixtiyari diqqət inkişaf etməyə başlayır. Məktəbəqədər yaş boyu uşaqların diqqətinin əsasını onların marağı təşkil edir.

Erkən yaşlarda uşaqların diqqəti az davamlı, az həcmli və tez yayınan olur, getdikcə diqqətin bu xüsusiyyətləri inkişaf edir.

Diqqət fəaliyyət prosesində inkişaf edir. Bu baxımdan həm oyun, həm də təlim prosesi müstəsna rol oynayır. Dərs zamanı şagirdlərdən həmişə diqqətli olmaq tələb olunur. Ona görə ki, heç də təlim materialları həmişə maraqlı olmur. Bacarıqlı müəllim I sinifdən başlayaraq tədricən təlim prosesində uşaqların qeyri-ixtiyari diqqətini ixtiyari diqqətə çevirir. İxtiyari diqqətin davamlılığı uşaq məktəbdə oxuduğu dövr ərzində tədricən artır. Kiçik məktəblilərdə 15-20 dəqiqə, yaxud, böyük məktəblilərdə isə 25 dəqiqəyə çatır.

Bacarıqlı müəllim dərs boyu şagirdlərin gah ixtiyari, gah qeyri-ixtiyari, gah da ixtiyardan sonrakı diqqət növlərindən istifadə etməlidir. Belə olanda şagirdlərin diqqəti həddindən artıq yüklənmir.

Mövzu №10. Hafizə

Plan:

1. Hafizənin psixoloji mahiyyəti.
2. Hafizə prosesləri.
3. Hafizənin növləri.

IV. Keçmiş təcrübənin yadda saxlanılmasından, yada salınmasından və hifz olunmasından ibarət olan idrak prosesinə hafizə deyilir. Hafizə bir sıra psixi əməliyyatlarla bağlıdır. Onlara fəal surətdə yiyələnməklə, insan özünə lazım olan faydalı informasiyaları əldə etmək, şüurunda saxlamaq və yeri gəldikdə yada salmaq proseslərini ifadə edir. Bu əməliyyatlar insana imkan verir ki, müəyyən qıcıqlandırıcıların təsiri kəsildikdən sonra belə qalmış izlərlə iş görsün, zəruri informasiyaları toplaya bilsin.

Hafizə prosesi də mexanizm etibarilə sinir sisteminin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Müəyyən qıcıqlayıcıların təsiri ilə sinir oyanmaları əmələ gəlir., beynin müvafiq sahələrinə çatır, cismin ideal surəti alınır. Bu zaman sinir hüceyrələrində elektrokimyəvi və biokimyəvi dəyişikliklər əmələ gəlir. İzlərin möhkəmliyi sinir hüceyrələrində əmələ gələn həmin dəyişikliklərin xarakterindən asılıdır. Bu cəhət qısa və uzunmüddətli hafizənin mexanizmini təşkil edir.

Hafizənin mexanizmini izah etməkdə İ.P.Pavlovun şərti reflekslər nəzəriyyəsi də mühüm rol oynayır. Həmin nəzəriyyə hafizənin uzun tarixə malik olan psixoloji nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah etməyə imkan verir. Müəyyən münasibətlərdə olan qıcıqlayıcıların təsiri ilə beyində yaranan müvəqqəti sinir əlaqələri assosiasiyaların maddi əsasını təşkil edir. Hafizəni təyin edən izlərin daşıyıcısı kimi dinamik sinir rabitələri çıxış edir. Bu nöqtəyi – nəzərdən hafizə mütəşəkkil assosiasiyalar sistemidir. Çünki hafizə cisim və hadisələri malik olduqları gerçək əlaqə və asılılıqda, rabitələrdə əks etdirir. Biz cisimləri daim müəyyən əlaqədə yadda

saxlayırıq. Deməli, hafizə fəaliyyətinin əsasını həmişə müəyyən rabitələr- assosiasiyalar təşkil edir. Hafizə təsəvvürlərinin bu rabitələri hələ eramızdan əvvəl Aristotel tərəfindən irəli sürülən üç prinsipə əsalanır.

1. Qonşuluq assosiasiyası. Hər hansı bir cisim və ya hadisənin qavranılması, yaxud onun haqqında təsəvvür, onunla bir zamanda və ya bilavasitə ondan sonra qavranılmış cisim, ya hadisə təsəvvürünün canlanmasına səbəb olur.

2. Oxşarlıq assosiasiyası. Hər hansı bir cismin qavranılması və ya onun haqqında təsəvvür, ona oxşar başqa cisim təsəvvürünü canlandırır.

3. Əkslik assosiasiyası. Bir-birinə hər hansı cəhətdən əks olan cisim və ya hadisənin qavranılması, onun haqqında təsəvvür, ya fikir, onların surətlərinin şüurumuzda canlanmasına səbəb olur.

Assosiasiyaların fizioloji əsasını şərti reflekslərin müvəqqəti rabitələrin yaranması təşkil edir. Hafizənin qanunauyğunluqlarını mevaniki əlaqələrlə-qıcıqlayıcıların assosiasiyası ilə məhdudlaşdırmaq və ya glnız bununla izah etmək səhvdir. İnsan hafizəsini müxtəlif cisim və hadisələr arasındakı mürəkəb daxili rabitələrin inikasını xarakterizə edir və hafizə təfəkkürlə sıx birlik halında cərəyan edir. Bununla yanaşı, hafizə prosesləri əsasən müəyyən məqsədə yönəlmiş fəal proseslərdir. Öyrənmə və yaddasaxlamada, tanıma və yadasalmada da bu məqsədəyönəlişlik daim üstün mövqe tutur. Odur ki, hafizənin mahiyyətini ancaq mexaniki əlaqələrin yaranması ilə izah etmək kifayət deyildir. Ona görə də hafizənin mexanizmini aydınlaşdırmaq üçün müasir dövrdə biokimyəvi, biofiziki, elektrokimyəvi və s. nəzəriyyələr irəli sürülür, eksperimentlər keçirilir.

Hafizənin bir sıra proseslərini ayırd edirlər. Bu zaman məhz insanın həyat və fəaliyyətində hafizənin yerinə yetirdiyi müxtəlif fəaliyyət əsas götürülür. Adətən, hafizənin dörd əsas prosesi: yaddasaxlama, yadasalma, hifzetmə və tanıma ayırd edirlir. Hafizənin fəaliyyətlə əlaqəsi, eləcə də hafizə aktının müstəqil əməliyyat kimi cərəyanı qeyd olunan proseslərdə özünü daha parlaq şəkildə göstərir. Yaddasaxlama yeni qavradıqlarımızın əvvəllər əldə etdiklərimizlə əlaqələndirilməsi yolu ilə möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Bu fərdin təcrübəsinin yeni biliklərlə və davranış formaları ilə zənginləşdirilməsinin zəruri şərtidir. Yaddasaxlama həmişə seçici olur.

Yadasalma əvvəllər psixikada möhkəmlənmiş məzmunun uzun müddətli hafizədən çıxarılması və operativ hafizəyə gətirilməsi nəticəsində reallaşır. Hifzəmə unutma ilə dialektik əlaqədədir. Unutma keçmişdə qavradıqlarımızın indiki anda yada salma və tanıya bilməməkdə, yaxud səhv yada salmaq və ya yalnız tanımaqdan ibarətdir. Müəyyən informasiyaindiki halda lazımdır, amma onu xatırlamaq mümkün deyil, yəni yada düşmür, izlər itib gedib, unudulub. Unutmanın faydası da çoxdur. Gərəksiz informasiyalar unudulur. Hifzəmə unutma ilə mübarizə sayəsində mümkün olur.

V. Hafizənin növləri bir neçə xüsusiyyətlər əsasında müəyyən olunur. Nəyin yadda saxlanılmasına, yəni obyektinə görə hafizənin sürət, hissi, emosional, hərəkət və sözlü məntiqi növləri fərqləndirilir. Sürət hafizəsi gerçəkliyin cism və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz sürətlərinin yadda saxlanılması, hifz olunması və yada salınmasından ibarətdir. Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin, onların sisteminin yadda saxlanılması, hifz olunması və yada salınmasıdır. Emosional hafizə keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanılması və yada salınmasıdır. İnsanların keçirmiş olduğu müsbət və mənfi emosiyalar hafizədə bu və ya digər dərəcədə həkk olunaraq sonradan yada salınır. Sözlü hafizə fikirlərimizin, anlayışlarımızın yadda saxlanılması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Fikirlər, mülahizələr dil materiallarında maddiləşdiyi üçün bu hafizə sadəcə məntiqi deyil, sözlü-məntiqi hafizə adlanır.

Hafizənin qeyri-ixtiyari və ixtiyari növləri yaddasaxlama və yadasalmanın məqsəd və üsullarından, onun iradi sürətdə tənzim edilməsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Əgər bu və ya digər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etmədən, heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu qeyri-ixtiyari hafizə adlanır.

Əgər insan qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyur və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, hafizə ixtiyari səciyyə daşıyır. İxtiyari hafizə insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi, həm də səbəbidir.

Hafizə mürəkkəb idrak prosesi kimi cismin sürətinin “tutulmasında”, onun təhlil edilərək beyində möhkəmləndirilməsinə doğru cərəyan edir. Bu nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda hafizənin qısamüddətli və uzunmüddətli növləri ayırd edilir.

Qısamüddətli hafizədə bilavasitə qavradığımız cisim və hadisələri müəyyən müddət ərzində görməkdə, eşitməkdə və s. davam edirik. Qısamüddətli hafizə çox az müddət davam edən prosesdir. İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı operativ surətdə tutmağa, dəyişdirməyə və canlandırmağa qısamüddətli hafizə deyilir.

Qısamüddətli hafizənin sinonimi kimi bəzən operativ hafizə termini işlədilir. Bu halda qısamüddətli zaman cəhəti deyil, işə, əməliyyata qoşulması, ona xidmət etmək tərəfi nəzərdə tutulur. Operativ hafizə insanın bilavasitə həyata keçirdiyi aktual iş və əməliyyatlara xidmət edən mnemik prosesdir. Operativ hafizə dedikdə müəyyən fəaliyyət aktının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hər hansı məlumatın müəyyən müddət yadda saxlanması nəzərdə tutulur.

Uzunmüddətli hafizə isə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması ilə xarakterizə olunur. Yəni biliklərin, eləcə də bacarıq və vərdişlərin, informasiyaların uzun müddət hifz edilməsi uzunmüddətli hafizənin əsas məzmununu təşkil edir. Uzunmüddətli hafizədə biliklər daha ümumiləşmiş halda saxlanır. Uzunmüddətli hafizədə adətən materiallar yenidən qurulur, biliklər müxtəlif istiqamətlərdə təşkil olunur, dərin biliklər əldə edilir. uzunmüddətli hafizə məhz belə dərin bilikləri saxlayır.

MÖVZU 11. TƏFƏKKÜR.

PLAN:

- 1. Təfəkkürün psixoloji səciyyəsi.**
- 2. Təfəkkürün formaları.**
- 3. Təfəkkürün əsas növləri.**

Təfəkkür duyğu və qavrayışın köməyi ilə əldə edilmiş biliklərin ayrı-ayrı hissələrini müqayisə edir, qarşılaşdırır, fərqləndirir, münasibətləri ayırd edir, yeni bilikləri kəşf edir və hissi idrakdan verilən şeylərin əlamətlərini mücərrədləşdirir, qarşılıqlı əlaqələri aydınlaşdırır və gerçəkliyin mahiyyətinə vararaq onu dərk edir. Təfəkkür reallığı onun münasibət və əlaqələrində onun çoxobrazlı vasitəli tərəfləri ilə birlikdə əks etdirir.

Təfəkkürün əsas məqsədi cisim və hadisələr arasından münasibət və əlaqələrin açılmasına yönəlib. Varlığın dərinliklərinin kəşfi, onun dərki təfəkkürün xüsusi yolunu müəyyən edir. Təfəkkür təkcə münasibət və əlaqələri deyil, həmçinin əlamət və mahiyyəti də əks etdirir. Qavrayışda verilən gerçəkliyin cisim və əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətləri, birləşmələri, əlaqələrindən çıxış edərək təfəkkür reallığı dərk etdirir. Qavrayış vasitəsi ilə təfəkkür proseslərinə ötürülən cisim və hadisələrin, onların əlamətlərinin bəzilərinin təkcə, digərlərinin mühüm olmayan əlamətləri, onların xarici əlamətləri birləşsələr də əlaqəli deyillər. Təfəkkür prosesləri zamanı hadisələrin mahiyyəti, xarakteri, əlamətləri arasında əlaqələrin yaranması nəzərdə tutulur.

Mühüm və ikinci dərəcəli əlamətlər, təsadüfi və zəruri əlaqələr, sadə təsadüfi və real oxşarlıqlar qavrayışda üzvlənməmiş, ayrılmamış şəkildə olur. Təfəkkürün məqsədi

ondan ibarətdir ki, mühüm, əsas, zəruri əlaqələri, ikinci dərəcəli, formal əlaqələrdən, təsadüfi uyğunluqlarını situasiyalara görə ayırsın.

Təfəkkür – insanın psixi, idraki fəaliyyətinin ən yüksək pilləsi olub, gerçəkliyin onun mühüm əlaqə və münasibətlərini keçmiş təcrübə və ümumiləşmiş nitq vasitəsi ilə əks etdirir.

Ona görə də təfəkkürü *cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesi* adlandırırlar.

İnsanın biliyi və keçmiş təcrübəsi hissi idrakla və hafizə ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək onları dəyişdirir. L.S.Vıqotski bu prosesi hafizə və qavrayışın intellektuallaşması prosesi adlandırırdı. Qavrayış idraki nöqtəyi-nəzərdən kateqoriya və düşünmə xüsusiyyəti, hafizə isə sözlü – məntiqi xarakteri daşıyır. __ Təfəkkür vasitəsi ilə insan dünyanı

dərk edir, ona təsir edərək dəyişdirir. Təfəkkür insanın əmək fəaliyyətindən doğmuşdur və məqsədə çatmaq yolunda, müvəffəqiyyət qazanmada qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmağın yollarını arayır. Fikri fəaliyyət praktik fəaliyyətdən fərqli olaraq özünün spesifik xüsusiyyətinə malikdir.

Təfəkkür insanın təlim, əmək, oyun fəaliyyətində və inkişafında, şəxsiyyətə çevrilməsində xüsusi rol oynayır.

Peşə fəaliyyətində əsas məzmun komponentini təfəkkür təşkil edir və o Bu iş tamamilə pedaqoji fəaliyyətə də aid edilir.

Müəllimin peşəkarlığı alınan biliklərin kəmiyyəti ilə deyil, həmçinin biliklərin pedaqoji situasiyalarda tətbiqinə və təhlilinə yönəli.

Təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun **nitqlə əlaqədə**, vəhdətdə olmasıdır. İnsan daima sözlər əsasında fikirləşir. Həm nitqin, həm də təfəkkürün əsasını

ikinci signal sistemi təşkil edir.

Nəhayət, təfəkkürün mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də geniş əhatəyə malik olmasıdır. Duyğu, qavrayış və təsəvvürlərin əhatə edə bilmədiyini təfəkkür əhatə edə bilir.

Dilin təfəkkürə təsir etməsi qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması hesabına təhsilin əsas hissəsi üçün mühüm rol oynayır.

Dilin fikri formalaşdırmaq və ya ifadə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi dilin idraki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dil ünsiyyət prosesində fikrin ifadə vasitəsi kimi həm də qarşılıqlı anlama üçün vasitədir. Dilin fikri ifadə etmək, ünsiyyəti yaratmaq, inikas vasitəsi, ətrafda baş verən hadisələri, şeylərin əlamət və xassələrini əks etdirmək keyfiyyəti vardır.

Eksperimental tədqiqatlara görə orta məktəbi bitirən Çagird 80 minə qədər söz bilir, bu orta hesabla hər ilə 5000, gündəlik isə 13 sözün mənimsənilməsi deməkdir. Sintaksisin qanunauyğunluqlarını çətinliklə izah etmək mümkün olsa da, uşaq dili çox asanlıqla başa düşür və insanın dilə qabiliyyəti çoxlu suallar doğurur.

Uşaqlarda dilin inkişafı onun strukturu ilə bağlıdır.

Körpə dilə yiyələnməyib (in fautis – danışmayan deməkdir), lakin 4 aylıq uşaq ananın dodaqlarından onun nə demək istədiyini seçir və səsləri tanımağa başlayır. Uşaq sifətə baxmaqla, tələffüz edilən səsləri ayırd etməyə çalışır və səslərin tələffüzü zamanı dodaqların vəziyyəti uşaq üçün həm də ona qarşı davranış tərzini kimi anlanılır.

Təfəkkür və nitq. Nitq fikrin mövcudluq formasıdır.

Nitq və təfəkkür arasında vahidlik var. Lakin bu vahidlikdir, eyniyyət deyil, çünki fikrin ilkin formaları qrammatik

xarakterə malik olduğundan nitq müvafiq sayda sözlərin köməyi ilə onu dəqiq, düzgün, tam bütöv şəkildə ifadə edə bilmir. Ona görə də nitqlə təfəkkür arasında bərabərlik qoymaq mümkün deyil.

Nitq o zaman nitq forması alır ki, onun dərk edilmiş mənası olsun. Söz, əyani obrazlar kimi səsle və ya görmə, özözlüyündə nitqi təşkil etmir. Nitqi yaradan hərəkətlər sistemi, bütöv nitq prosesi söz və məna arsındakı anlam münasibətləri ilə tənzim olunur. Nitq intellektual əməliyyatdır. Təfəkkürü nitqlə eyniləşdirmək və onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, ona görə ki, nitqin nitq kimi mövcud olması onun təfəkkürə münasibəti ilə bağlıdır.

Lakin təfəkkürü və nitqi bir-birindən ayırmaq olmaz.

Nitq – fikrin xarici görkəmi deyil, onu dəyişməklə fikri dəyişmək olmaz. Nitqlə fikir formalaşır, lakin fikri formalaşdıraraq, onun özü də formalaşır. Nitq fikrin xarici vasitəsidir, söz təfəkkür proseslərinə forma kimi, onun məzmunu ilə bağlı olan bir hadisə kimi daxil olur. Nitq formasını yaradaraq təfəkkür özü formalaşır. Təfəkkür nitqdə nəinki ifadə olunur, həm də onda təkmilləir, tamamlanır, icra olunur.

Təfəkkür prosesləri və ya fikri

əməliyyatlar Hər hansı

fikri proses özünün hərəkət və ya fəaliyyət aktının daxili quruluşuna görə müəyyən məsələnin həllinə yönəlib.

Fikri proseslərin başlanğıc məqamı adətən problem situasiya ilə bağlıdır. İnsan nəyi isə anlayanda fikirləşməyə başlayır. Təfəkkür adətən sual, problemdə əkslik və təəccübdən başlanır. Bu problem situasiya şəxsiyyətin fikri proseslərə cəlb edilməsi ilə müəyyənləşir, O həmişə nəyinsə həllinə istiqamətlənib. Bütün təfəkkür prosesləri şüurlu tənzim edilən əməliyyatlar xarakteri daşıyır. Təfəkkür şüurlu tənzim olunan intellektual əməliyyatlar kimi icra olunur.

Hər hansı təfəkkür hadisəsi bu və ya digər formada anlayışlarda tamamlanır. malikdir. İnsanın qavradığı və ya təsəvvür edilən obrazlar adətən sözlərlə ifadə olunmuş şəkildə məna ilə əlaqəli olur. Söz predmeti mənalandırır. Obrazlı, əyani nə isə qavranılırsa, predmet dərk edilir və onun vasitəsi ilə qavranılır. Daha adekvat dərk etmə təfəkkür qarşısında duran məsələ həlli üçün, idrak prosesləri çoxlu əməliyyatlardan istifadə edir.

Belə əməliyyatlara təhlil, tərkib, müqayisə, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirməni aid edilir. Bütün bu əməliyyatlar təfəkkürün əsas əməliyyatlarının müxtəlif tərəflərinin vasitəli mahiyyət əlaqələrinin və münasibətlərinin açılmasına yönəlib.

. Fikri proseslərin və ya fikri əməliyyatların motivlərinin – təhlil və tərkib (analiz və sintez) vasitəsi ilə bu əlamətləri aydınlaşdırmaq mümkündür.

Təhlil – əşyanın, hadisənin fikrən hissələrə, anlara, tərəflərə bölünməsidir. Tərkib təhlil vasitəsi ilə ayrılmış, parçalanmış tamı bərpa edir, mahiyyəti az və ya çox dərəcədə təhlil vasitəsi ilə açılmış əlaqələri birləşdirir.

Təhlil problemi hissələrə bölür, tərkib yeni əsasda onu həll etmək üçün birləşdirir. Təhlil və tərkib əməliyyatlarının köməyi ilə fikir əşya haqqında yaygın təsəvvürlərdən anlayışa doğru gedir. Təhlil vasitəsi ilə əsas elementlər aşkarlanır, tərkib vasitəsilə tamın mahiyyət əlaqələri açılır.

Təhlil və tərkib digər təfəkkür əməliyyatları kimi, əvvəlcə əşyavi, hərəkət planında əmələ gəlir. Təhlil və tərkib bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Təhlil vasitəsi ilə ayrılmış əlamətlər tərkibin köməyi ilə fikirdə bütövləşir.

Bəzi insanlar təhlilə meyilli olmaları – dəqiqlik və

aydınlığı, digərləri isə tərkibin genişliyi ilə seçilir. Təhlil və tərkib təfəkkürün bütün tərəflərini ifadə edə bilmədiyindən, digər münasibətlər mücərrədləşmə və ümumiləşmə ilə aşkarlanır.

Müqayisə – şeyləri, hadisələri, onların xüsusiyyətlərini qarşılaşdıraraq onların fərqi və oxşarlığını açır, müəyyən edir. Onların digər fərqli şeylərdən oxşar əlamətləri müəyyən edərək müqayisə oxşar əlamətlərin təsnifatını həyata keçirir. Müqayisə idrakın formasıdır, şeylər əvvəlcə müqayisə yolu ilə dərk olunur. Bu, həm də idrakın elementar formasıdır. Oxşar və fərqlər əqli idrakın əsas kateqoriyalarıdır və əvvəlcə xarici münasibətlər kimi çıxış edir. Müqayisə oxşarda fərqi, fərqdə oxşarı tapmağa yönəlib. Daha dərin mahiyyət əlamətlərini, qanunauyğunluqları və daxili əlaqələrin açılmasını tələb edir. Müqayisə zamanı düzgün nəticəyə gəlmək üçün ona bir sıra tələblər verilir. Hər şeydən əvvəl, müqayisəni eynicinsli obyektlər üzərində aparmaq lazımdır. Məsələn, tələbə ilə fincanı müqayisə etmək olmaz. Digər tərəfdən müqayisə zamanı müqayisə olunan obyektlərin hamısında eyni əlamət götürülməlidir. Məsələn, iki tələbədən birinin intizamını, o birinin isə təlim müvəffəqiyyətini götürüb müqayisə etmək olmaz.

Mücərrədləşmə – cisim və hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir tərəfin, əlamətin, xassənin fikrən nəzərdən keçirilməsindən ibarət olan təfəkkür prosesidir. Mücərrədləşdirmə, digər fikri əməliyyatlar kimi, əvvəlcə hərəkət planında doğulur. Mücərrədə gedən yol konkret əşyalara olan münasibətlərdən keçir, fikir konkretdən ayrılmayaraq, daim və zəruri olaraq ona qayıdır. Konkretə, şeyə, hadisəyə, qayıdış fikrin mücərrəd yolundan keçir. Bu hal həmişə idrakın zənginləşməsi ilə başa çatır. Konkretdən

aralanan fikri proses və ona abstrakt vasitəsi ilə qayıdan, idrak konkret olanı fikrən yenidən qurur və məzmunu zənginləşdirir. Mücərrədləşmə konkretdən keçir və konkret mücərrəd vasitəsi ilə dərk olunur, idrak prosesləri ikiqat fikri hərəkətlər vasitəsi ilə baş verir.

Ümumi ləşdirmə fikri proseslərin daha mürəkkəb əməliyyatlarındandır.

Ümumiləşmə hərəkət planında doğulur, fərd eyni ümumiləşdirmə hərəkəti ilə bir neçə müxtəlif oyadıcılara cavab verir, onları müxtəlif situasiyalarda ümumilik xüsusiyyətləri əsasında yaradır. Müxtəlif situasiyalarda eyni hərəkət müxtəlif hərəkətlərin vasitəsi ilə tez-tez icra oluna bilər və bütün hallarda eyni, ümumi hərəkət sxemlərini saxlayır. Ümumiləşdirmə mücərrədləşmiş mahiyyət xarakterli əlamətləri ona aid olan predmetlər sinfi və hadisələrlə birləşdirir. Anlayış fikri ümumiləşmə formalarından biridir.

Konkretləşdirmə – ümumiləşməyə əks istiqamətli hərəkətdir. Konkretləşdirmə anlayışların müəyyənlişməsində tək-tək şeylərin və hadisələrin müəyyən sinfə aidliyini göstərir. Konkretləşdirmə ümumi vəziyyətə və ya hər hansı anlayışa müvafiq olan tək haqqında təsəvvürdür. Konkret təsəvvürlərdə hadisə və predmetlərin müxtəlif əlamətlərindən azaltmalar baş vermir, əksinə bu predmetlər özünün çoxobrazlılığı ilə əlamət və xüsusiyyətləri ilə, bir əlamət digəri ilə əlaqədə konkret ifadə edilir. Ümumi anlayışları konkretləşdirərək biz onu daha yaxşı başa düşürük. «Stol» anlayışını konkretləşdirərək biz onu «yazı masası», «yemək masası», «iş stolu» kimi ifadə edirik.

Təfəkkürün əsas növləri

Təfəkkürün növləri idraki əhəmiyyətinə görə biri digərindən fərqlənir. Hafizədən mahiyyətə ümumiləşdirmə

səviyyəsinə görə müxtəlif səviyyəli fikirlərin fərqləndirilməsinə görə təfəkkür, praktik anlayışlar təfəkkürü, obrazlı təfəkkür, praktik – əyani obrazlı, əyani əməli ola bilir.

Nəzəri təfəkkür, öz predmetinin qanunauyğunluqlarını açan yüksək təfəkkür növüdür. İnsan məsələ həlli zamanı anlayışlara müraciət edir, hərəkətləri əqlində yerinə yetirir, birbaşa təcrübəyə müraciət etmir. O məsələnin həllini əvvəldən axıra hazır biliklərin hesabına fikrən yerinə yetirir. Bu hazır bilik formaları anlayışlar, hökmlər, əqli nəticələndir. Nəzəri anlayışlar təfəkkürü elmi nəzəri tədqiqatlar üçün xarakterikdir. Əyani təfəkkür və nəzəri təfəkkür çoxobrazlı üsullarla biri digərinə keçir. Onlar arasında fərq nisbidir.

Nəzəri obrazlı təfəkkür – anlayışlar təfəkküründən obrazların istifadəsi ilə fərqlənir. Hər hansı təfəkkür az və çox dərəcədə əyani – hissi obrazlarla qarışır. Anlayışlar və obraz təsəvvürlər bu təfəkkür növündə ayrılmazdır. İnsan təsəvvürlərsiz ancaq anlayışlarla hissi əyanilikdən uzaq fikirləşə bilməz, o, həmçinin təkcə hissi-əyani obrazlarla, anlayışsız fikirləşə bilməz. Ona görə də əyani və anlayışlar təfəkkürünü xarici əksliklər kimi qəbul etmək olmaz._

Nəzəri və obrazlı təfəkkür idrakın müxtəlif pillələri kimi vahid prosesin müxtəlif tərəfləridir və eyni adekvat üsullarla obyektiv reallığın dərinə yönəlib. Mücərrəd təfəkkürün anlayışları ümumini inikas etdirir. Lakin ümumi xüsusi və təkcənin elementlərindən xali deyil. Təkcə obrazda əks olunur. Obraz təfəkkürün həm aşağı, həm də yuxarı pilləsində təkcənin inikasıdır. Əyani –obrazlı təfəkkür və nəzəri-mücərrəd təfəkkür təkcə iki səviyyə deyil, vahid təfəkkürün iki növü və ya iki aspektidir, təkcə anlayış deyil, həm də obraz ən yüksək təfəkkür səviyyəsində fəaliyyət

göstərir.

. Ədəbiyyat, incəsənət yaradıcı

əmək adamları belə obrazlı təfəkkürə malikdir.

Əyani-obrazlı təfəkkür zamanı fikri proseslər fikirləşən insanın ətraf aləmi qavraması ilə birbaşa bağlıdır və onsuz icra olunmur. Fikir hissi – əyani olaraq, insanı gerçək aləmə bağlayır. Qısamüddətli və operativ hafizədə təmsil olunan obrazlar təfəkkür üçün zəruridir.

Təfəkkürün bu növündən istifadə etdikdə adam qavradığı cisim və hadisələrin, icra etmiş olduğu praktik işin surəti əsasında fikirləşir. Təfəkkürün bu növü bağça yaşlı uşaqlarda özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Nəzəri obrazlı təfəkkür obrazları uzunmüddətli hafizədən əldə edir, sonra dəyişdirir. Bu təfəkkür forması məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlara xasdır. Praktik fəaliyyətlə məşğul olan yaşlı insanlara da bu təfəkkür növü xasdır.

Əyani-əməli təfəkkürün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təfəkkür prosesləri praktik dəyişdirmə fəaliyyəti xarakteri daşıyır və insan onu real predmetlərlə icra edir. Məsələ həlli zamanı əsas şərt müvafiq predmetlərlə uyğun iş görməkdir. Adətən bu cür təfəkkür konkret praktik fəaliyyətdən kənara çıxma bilmir, həmin fəaliyyətin icrası prosesində baş verir. Ona görə də bu cür təfəkkürü eyni zamanda praktik təfəkkür də adlandırırlar. Bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesində birinci növbədə əyani-əməli (praktik) təfəkkür özünü göstərir. Üç yaşına qədərki uşaqlarda da təfəkkür əsasən əyani əməli xarakter daşıyır. Bu təfəkkür növü istehsal proseslərində çalışan adamlara da məxsusdur və nəticəsi konkret məhsulun hazırlanmasından ibarətdir.,

Müərrəd (məntiqi) təfəkkür təfəkkürün ən yüksək

inkişaf etmiş növüdür. Adətən məktəb yaşı dövründə praktik təcrübə əsasında, ilk dəfə sadə şəkildə olsa da, mücərrəd təfəkkür yaranır və inkişaf edir. Mücərrəd təfəkkür mücərrəd məfhumlara istinad edən təfəkkür olmaqla, mücərrəd məfhumlar, hökmlər əsasında baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adını saydığımız təfəkkür növləri eyni anda baş verir və inkişafın səviyyələri kimi özünü biruzə verir.

Nəzəri və praktik təfəkkürün fərqi ondan ibarətdir ki, onlar praktika ilə müxtəlif cürə bağlıdır. Praktik təfəkkürün işi xüsusi konkret məsələ həllinə yönəlir, nəzəri təfəkkür isə ümumi qanunauyğunluqların həllinə istiqamətlənir.

Təfəkkürün formaları

Təfəkkürün üç forması vardır: **məfhumlar, hökmlər, əqli nəticə.**

Məfhum (anlayıq) - *cisim və hadisələrin mühüm, əsas əlamətlərə görə əks etdirilməsindən ibarət təfəkkür formasıdır.* Məsələn, «mübtədə» məfhumuna cümlədə kimin və ya nəyin haqqında danışıldığını bildirmək əsas əlamət kimi daxildir. Məhz həmin əlamət mübtədanı digər cümlə üzvlərindən fərqləndirir.

Məfhumlar xüsusi, ümumi, konkret və mücərrəd ola bilər. *Xüsusi məfhumlar tək, xüsusi bir cismə və ya hadisəyə aid olur.* Məsələn, «Günəş», «Bakı» məfhumları xüsusi məfhumlardır. Bu cür məfhumların altında biz yalnız bir əşyanı və ya hadisəni başa düşürük.

Ümumi məfhumlar bir qrup cisim və ya hadisəyə xas olan mühüm əlaməti əks etdirir. Məsələn, «tələbə» məfhumu ümumi məfhumdur. Həmin məfhum altında gələcəyin mütəxəssisi kimi hazırlanan insanları başa düşürük.

Konkret məfhumlar bilavasitə qavranıla bilən,

arxasında əşya təsəvvür olunan məfhumlardır. Məsələn, «ev», «ağac» məfhumları konkret məfhumlardır. **Mücərrəd** məfhumlar isə bilavasitə qavranıla bilməyən və arxasında əşya təsəvvür olunmayan məfhumlardır, məsələn «sevinc», xoşbəxtlik» və s.

Məfhumlar çoxlu qarşılıqlı keçidlərlə təsəvvürlərlə bağlıdır və eyni zamanda ondan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onlar psixoloji ədəbiyyatlarda eyniləşdirilsələr də, gerçəkliyi inikas etdirmək xüsusiyyətlərinə görə biri digərindən fərqlənir.

Təsəvvürlər obrazlı – əyani, bilavasitə verilmiş informasiyaları qavrayışda inikas etdirir. Real təfəkkür proseslərində təsəvvür və anlayışlar bəzi vahidliklə verilir. Əyani – obraz təsəvvürlər təfəkkür proseslərində daha çox sxematikləşir və ümumiləşir. Bu sxematikləşmə təsəvvür əlamətlərinin birləşməsinə uyğun gəlir. Təsəvvür obrazlarında predmetin əyani əlamətləri ön planda özünü göstərir. Buna baxmayaraq anlayış və təsəvvürlər qarşılıqlı əlaqəlidir və biri digərinə keçir.

Təsəvvürlərin məzmun obrazlarının zəruri olaraq dəyişmələri fikri proseslərə qoşularaq, sxematikləşmiş və daha çox ümumiləşmiş tam bir pilləvari iyerarxiya yaradır və anlayışlara keçir. Təsəvvürlərin özlərinin anlayışa keçmək meyillidir. Belə ki, təkcə ümumi, hadisədə mahiyyət, obrazda – anlayış əks olunur.

Digər tərəfdən anlayışlar təfəkkürünün insan şüurundakı axarı həmişə təsəvvürlərlə bağlıdır, amma anlayışlar təfəkkürünün axarı təsəvvürlərə müvafiq gəlir, çünki belə təfəkkür ona aid olan təsəvvürlərlə əlaqədardır. Təsəvvürlər

təfəkkür proseslərində həddən artıq parçalanmış, fragmentar halda daxil edilir. Təsəvvürlər, əyani obrazlar adətən, tək-cə, anlayış isə ümumi ifadə olunur. Məfhum (anlayış) və təsəvvürlər gerçəkliyin müxtəlif qarşılıqlı əlaqələri olan tərəflərini inikas etdirir.

Məfhum və təsəvvürlər çətinliklər zamanı xüsusilə aşkar bir yerdə iştirak edir. Çətinliklə üzləşən insan fikirləşərkən tez-tez təsəvvürlərə müraciət edir, fikri əşyalarla birləşdirir, fikri müşayət edən əyani material fikri proseslərə cəlb edilir. Əyanilik prinsipi təlim prosesində sadəcə didaktik priyom deyil, o, həm də fikri proseslərin təbiətinin psixoloji əsasıdır. Məfhumlar (anlayışlar) keyfiyyətcə təsəvvürlərdən fərqlidir, təsəvvürlər obrazlarla fərdi şüurda yaranır, anlayışlar sözlərlə vasitəli yaranır və tarixi inkişafın məhsuludur.

Hökmlər - fikri proseslərin baş verdiyi əsas akt və ya formadır. Fikirləşmək hər şeydən əvvəl hökm verməkdir. Hər hansı fikri proses hökmlərdə ifadə olunur. Hökmlər insanın gerçək dünyanı onun xüsusiyyətlərində, əlaqə və münasibətlərində inikas etdirən dərk etmənin xüsusi formasıdır.

Hökmlərdə cisimlər, hadisələr arasında müəyyən əlaqənin olduğu, eləcə də cismin, hadisənin müəyyən keyfiyyətə malik olduğu təsdiq və inkar edilə bilər. Bu baxımdan hökmlər *iqrai və inkarı* olmaqla iki yerə bölünür.

Məsələn, «Bu kitab maraqlıdır» dedikdə kitabda maraqlılıq keyfiyyətinin olduğunu təsdiq edirik. «Bu tələbə çalışqan deyil» dedikdə isə tələbədə çalışqanlıq əlamətinin olmadığını göstəririk. Ona görə də birinci hökm iqrarı, ikinci hökm isə inkarı hökmdür.

Hökmlər *ümumi, xüsusi və fərdi də ola bilirlər.* Ümumi hökmlərdə eyni sinfə, qrupa aid olan bütün cisim və

hadisələrdə müəyyən bir cəhət ya təsdiq, ya da inkar olunur. Xüsusi hökmlərdə isə iqrari və ya inkar bütün cisim və hadisələrə deyil, onlardan bəzilərinə aid edilir. Fərdi hökmlərdə isə iqrar və ya inkar yalnız bir cisim və ya hadisəyə aid olur. Hökmlər fikri fəaliyyətin nəticəsidir, fikirləşən insanın müəyyən münasibətlərinin fikrin predmetinə olan münasibətidir. Hökmlər hərəkəti xarakter daşıyır, özündə sosial aspekti ehtiva edir.

Hökmlərin sosial aspekti onun strukturunu Gərtləndirir, onun az və ya çox dərəcədə mürəkkəbliyi digər fikirlərə münasibəti ilə Gərtlənib.

Hökmlər ilk dəfə olaraq hərəkətdə formalaşır. Hökmlərdə şəxsiyyət aşkar olunur, o, həmçinin iradi aktı ifadə edir.

Hökmlərdə digər insanlara qarşı olan münasibət real aləmə idraki münasibət əsasında müəyyənləşir. Hökmlərdə ehtiva olunmuş vəziyyət obyektiv olaraq həqiqətdir və ya yalandır, bu isə obyektiv gerçəkliyi inikas etdirməsindən asılıdır.

Hər hansı hökmlər həqiqətə istiqamətlənib, lakin hər hansı hökm özlüyündə şərtsiz həqiqət deyil. Mühakimə hökm üzərində fikri işdir və həqiqətin yoxlanılmasına istiqamətlənib.

Əqli nəticə - *vahid məqsədə tabe olan, bir sıra əməliyyatları özündə ehtiva edən az və ya çox dərəcədə mürəkkəb fikri fəaliyyətə deyilir.* Əqli nəticə prosesində təfəkkürdə vasitəli hərəkətlər xüsusi rol oynayır. Əqli nəticədə və ya yekun hökmlərdə əldə olan biliklər əsasında yeni biliklərə yiyələnmək olur, biliyə bilik vasitəsi ilə yiyələnilir, bilavasitə təcrübənin hesabına yeni biliklər mənimsənilir, obyektiv bilik prosesin son nəticəsi kimi meydana çıxır. Əqli

nəticənin əsas qiyməti bundadır. Fikri akt kimi əqli nəticə üçün aşağıdakılar əhəmiyyət kəsb edir. Assosiativ prosesdən əqli nəticənin fərqi ondadır ki, nəticəyə aid etdiyimiz münasibət predmetin obyektiv məzmununu açır. Predmetin obyektivliyi hökmlərlə təfəkkürə daxil edilir və bu məlumatlar bizə qavrayışdan verilə bilər.

Əqli nəticə bir və ya bir neçə hökmə əsasən yeni hökmün çıxarılmasından ibarət təfəkkür formasıdır. Məsələn, «ikinci kursun bütün tələbələri təşəkkür aldılar» və «Təranə də ikinci kurs tələbəsidir» hökmlərinə əsasən «Təranə də təşəkkür almışdır» hökmünü çıxarıyıq.

Əqlinəticənin üç əsas növü qeyd olunur: *induktiv*, *deduktiv* əqlinəticə və *analogiya* (təşbeh).

İnduktiv əqlinəticə xüsusi hallardan, misallardan (hökmlərdən) ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarətdir.

Məsələn, dəmirin, misin, poladın, gümüşün və s.istidən genişləndiyini və onların metal olduğunu müəyyənləşdirmək əsasında «Bütün metallar istidən genişlənir» hökmünü çıxarıyıq.

Deduktiv əqlinəticə isə ümumi hallardan, misallardan (hökmlərdən) xüsusi nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. Məsələn, «Bütün xüsusi isimlər yazıda böyük hərflə başlayır». «Bakı» xüsusi isimdir» hökmlərinə əsasən «Deməli, Bakı böyük hərflə yazılır» nəticəsini çıxarıyıq.

Analogiyaya gəldikdə bu zaman ayrı-ayrı hallardan bənzətmə üzrə nəticə çıxarılır.

Təfəkkürün fərdi xüsusiyyətləri

Adamların hamısında təfəkkür eyni şəkildə inkişaf etmir. Təfəkkürün prosesləri, formaları və növləri ayrı-ayrı adamlarda müxtəlif nisbətdə təzahür edir. Bunlarla yanaşı olaraq

adamlar aqlın keyfiyyətləri nə görə bir-birlərindən daha çox fərqlənirlər. Buraya *aqlın dərinliyi, çevikliyi, müstəqilliyi, tənqidiliyi* və s. Aid etmək olar.

Aqlın dərinliyi cisim larda. və hadisələr arasındakı və onların daxilindəki Ən əsas, başlıca əlamətləri tapmaq bacarığından ibarətdir. Dərin aqla malik olan Adam zəruri sualları qoymaqla hadisənin mahiyyətini açə bilir, cisim və hadisələri dərinədən və hərtərəfli öyrənir. Bu cür adamlar əsas cəhətləri ikinci dərəcəli cəhətlərdən ayıra bilirlər. Lakin aql dayaz olduqda belə adam öyrəndiyi faktlarda Ən zəruri, əsas cəhəti aşkara çıxara bilmir, formal, zahiri cəhətlərə istinad etdiyinə görə onun fikirlərində dərinlik olmur.

Aqlın çevikliyi də insan üçün zəruri olan müsbət keyfiyyətlərdəndir. Bu keyfiyyət xüsusilə insandan Ani bir vaxtda qərar qəbul etmək lazım gəldikdə tələb olunur. Ona görə də həmin keyfiyyətə malik olan adam düşdüyü vəziyyətdən baş çıxarmağı, dərhal qərar qəbul etməyi bacarır. Aqlın çevikliyi və dərinliyi birləşdikdə insanda aqlın *itiliyi* keyfiyyətinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Aqlın müstəqilliyi yeni sual və problemləri irəli sürə bilmək, onu müstəqil olaraq öz gücü ilə həyata keçirməyi bacarmaqdan ibarətdir. Təfəkkürün yaradıcılıq xüsusiyyəti məhz bu cür müstəqillikdə öz əksini tapır. Həmin keyfiyyətə malik olan adamlar başqalarından asılı olmur, onların öz düşüncə, fikir tərzləri mövcud olur.

Aqlın tənqidiliyi keyfiyyətinə gəldikdə bu insanın öz idrak obyektlərinə tənqidi yanaşmaq bacarığında ifadə olunur. Aqlın tənqidiliyi keyfiyyətinə malik olan adamlar duyub qavradıqları cisim və hadisələr arasındakı yğunsuzluğu asanlıqla görə bilir və bununla əlaqədar olaraq öz fikirlərini əsaslandırma bilirlər.

Mövzu 12. Nitq və onun xüsusiyyətləri

Plan:

1. Nitq və dil
2. Nitqin funksiyaları və mexanizmləri
3. Nitqin əsas xüsusiyyətləri
4. Nitqin növləri və formaları

İnsanların birgəyaşayış zərurətinin meydana gəlməsi onların ünsiyyət tələbatının da yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixən insanların dil vasitəsilə ünsiyyət forması meydana gəlmişdir. Nəticədə dildən istifadə edərək öz fikirlərini, istək və arzularını birbirinə çatdırmaq imkanına malik olmuşlar. Bu proses nitq prosesi adlandırılmışdır. Buradan da verbal ünsiyyət prosesi olan nitqə belə tərif vermək mümkün olmuşdur: *insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesinə nitq deyilir*. Tərifdən görüldüyü kimi dil verbal ünsiyyət üçün vasitə, nitq isə həmin prosesin özüdür. İnsanlar dilə yiyələnməklə onun vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Başqa sözlə onlar nitqə yiyələnmiş olurlar. Hər hansı bir xarici dildə danışa bilmək həmin dili başa düşmək, başqa sözlə verbal ünsiyyətə girə bilmək üçün o dili bilmək və ondan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Psixologiyada «dili» və «nitqi» fərqləndirən digər cəhətlərə də diqqət yetirilir. Adətən, *dili şərti danışq işarələri sistemi kimi* qəbul edirlər. Onun köməyi ilə insanlar üçün müəyyən əhəmiyyət və məna kəsb edən səs birləşmələri ifadə olunur. Dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Dil ümumxalqa məxsus olduğu üçün həmin dilin ölməsi xalqın ölməsi deməkdir. Xalqın aradan çıxması ilə dil ölü dilə çevrilir. Dil olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Hər cür dil, hər şeydən əvvəl, özünün müəyyən mənalı söz sistemindən ibarət olan *lüğət tərkibinə* malikdir. Bu, həmin dilin *leksikasını* təşkil edir. Bundan başqa, dildə müxtəlif formalı söz və söz birləşmələri sistemi də vardır ki, bu dilin qrammatikasını təşkil edir. Bunlarla yanaşı olaraq hər bir konkret dilin özü üçün xarakterik olan səs və ya fonetik tərkibi də mövcuddur.

Dil həcm etibarilə nitqdən çox genişdir. Çünki dil ümumxalqa məxsusdur, nitq isə ayrıca bir fərdə aiddir. Dildə işlədilən sözlərin yalnız müəyyən bir qismi fərdin ünsiyyət prosesində istifadə edilir.

Dildən fərqli olaraq nitqi ünsiyyət prosesinin özü hesab edirlər. Bu proses məlumat, göstəriş, sual, əmr və s. şəklində həyata keçir. Hər bir söz ümumiləşdirmə mahiyyətinə malikdir. Ona görə də nitq prosesində hər bir söz özünün müvafiq mənasında çatdırılmalıdır. Buna isə sözü müvafiq kontekstdə işlətməklə nail olmaq mümkündür.

Nitqdə sözlərin mənasının köməyi ilə müvafiq məzmunu çatdırmaqla yanaşı danışdığımız öz emosional münasibətimizi də bildiririk.

Nitqin funksiyaları və xüsusiyyətləri. Yuxarıda deyilənlərdən nitqin insan həyatında əvəzolunmaz əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Nitq ünsiyyət prosesi kimi insanların fikir, təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır. Nitqin əhəmiyyəti onun funksiyalarında özünü aydın göstərir. Nitqin funksiyalarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl ünsiyyət vasitəsi olan dilin funksiyalarına diqqət yetirək. Adətən, dilin üç funksiyasını qeyd edirlər: 1) dil ictimai-tarixi təcrübənin mövcud olması, saxlanması və verilməsi vasitəsidir; 2) dil kommunikasiya, eləcə də insanın davranışını tənzim etmək vasitəsidir; 3) dil intellektual fəaliyyətin silahıdır.

Dilin bu funksiyaları nitqin də fəaliyyət istiqamətini təyin edir. Mövcud psixoloji ədəbiyyata əsasən nitqin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar.

Nitqin **birinci funksiyası** əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti adlandırmaqdır. Bu, nitqin **signifikativ** və ya **semantik** funksiyası adlanır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Heyvanların çıxardığı səs əşyaları deyil, onların öz vəziyyətlərini bildirir. İnsanda isə müəyyən söz deyilərkən həmin sözlə bağlı hər hansı cismin, hadisənin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin sonrakı funksiyası onun **ümumiləşdirmə** funksiyasıdır. Nitq sözlərə əsaslandığına görə daima

ümumiləşdirməyə imkan yaradır.

Nitqin mühüm funksiyalarından biri di ***kommunikativ*** funksiyadır. Bu funksiya da öz növbəsində məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə vəzifələrini yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə götürdükdə nitqin köməyi ilə başqaları ilə ünsiyyət saxlayır, fikir mübadiləsi edir, ictimai təcrübəni mənimsəyir, zənginləşdirir, yeni nəslə verir.

Nitq vasitəsi ilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və ya digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk.

Nəhayət nitq vasitəsilə başqalarına təsir edir, onların davranış və rəftarlarında müəyyən dəyişiklik yaradır, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik.

Bütün bu funksiyalarla yanaşı olaraq nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bunlara nitqin ***məzmunluluğu, anlaşıqlılığı, təsirliliyi və ifadəliliyini*** aid etmək olar. Nitqin məzmunluluğu onda ifadə olunan məlumatın əhatə dairəsindən asılıdır. Nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi nə qədər geniş olarsa, verilən məlumatlar gerçəkliyə nə dərəcədə uyğun gələrsə və nə dərəcə də əhəmiyyətli olarsa o bir o qədər məzmunlu hesab olunur. Nitqin məzmunlu olması üçün insanın geniş biliyi, həmin bilikdən və istilahlardan düzgün istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Bunlar olmadan nitq özünün məlumat vermə vəzifəsini həyata keçirə bilməz.

Nitqimizin bizi dinləyənlər tərəfindən qavranılması üçün onun ***anlaşıqlı*** olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin anlaşıqlılığı ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən kommunikatorun nitqinin nə qədər səlis, aydın olması, yersiz ibarələrlə yüklənməməsi, dilin qrammatik qayda və qanunlarına uyğun olmasından asılıdır. Danışan adam öz fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırmağı, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almağı bacarmalıdır. Eyni bir mövzunu bir müəllimin olduqca aydın, anlaşıqlı, digərinin isə qarmaqarışq şəkildə şərh etdiyinin şahidi oluruq. Nəticədə birinci müəllimi dinləyicilər həvəslə dinləyir, onun dərindən yeni biliklərlə çıxışlar, ikinci müəllimin verdiyi məlumatları qavraya bilmir, onu dinləməyə həvəs göstərmirlər.

Nitqin anlaşılması dinləyicilərin hazırlıq səviyyəsindən də asılı olur. Dinləyicinin mövzu ilə bağlı zəruri biliyə malik olmaması onu anlamasını da çətinləşdirir. Ona görə də müəllim müəyyən məlumatları çatdırarkən dinləyicilərin bu sahədəki hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalıdır.

Nitqin bu xüsusiyyəti xüsusilə xarici dil dərslərində nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün müəllim şagirdlərin tədris etdiyi dilə hazırlıq səviyyələrini aşkara çıxarmalı və öz fikrini onların başa düşəcəyi səviyyədə şərh etməlidir.

Ünsiyyət prosesində nitqin *təsirlilik* xüsusiyyətinin nəzərə alınması da az əhəmiyyətə malik deyildir. Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmək funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir. Nitqin təsirliliyi inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, tapşırıq, təlimat, xahiş, əmr, qadağan, komanda və s. şəklində həyata keçir. Bu cür təsir vasitələrindən yerində və müvafiq şəkildə istifadə olunması lazımı nəticəni verə bilir.

Nitqin *ifadəliliyi* yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Danışan və ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi məzmunu münasibətini nitqin ifadəliliyinin köməyi ilə bildirir. Şifahi və yazılı nitqdə nitqin ifadəliliyi müxtəlif şəkildə həyata keçir. Şifahi nitqdə təsvir olunan cisim və hadisələrə münasibətin nitqin ifadəliliyi vasitəsilə çatdırılması nisbətən asan baş verir. Burada mimika və pantomimikanın iştirakı, səsin ahəngi və s. nitqin ifadəliliyini gücləndirir.

Nitqin mexanizmləri. Nitqin yaranması və qavranılması sadə reflektor fəaliyyət qanunu üzrə cərəyan edir. Bu zaman nitq stimulları (qıcıqlandırıcıları) birinci siqnal sistemi qıcıqlandırıcılarını əvəz edə bilir. Əksər hallarda nitqin yaranması və qavranılmasında biz «siqnallar siqnalı» olan sözlərə əsaslanırıq, daha doğrusu, həmin sözlərin mənasına əsasən onları şüursuz (və ya şüurlu) olaraq seçir və eyniləşdiririk. Həmin mürəkkəb proses böyük yarımkürələr qabığında həyata keçir.

Nitqin reflektor xarakterə malik olması bir də onunla

aydınlaşır ki, anadan gəlmə kar adamlar verbal nitqə malik olurlar. Yalnız xüsusi təlim yolu ilə onlar buna nail olurlar ki, burada da reflektor xarakter baş verir.

Verbal ünsiyyət prosesi olan nitq olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onun özünəməxsus, bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayan əməliyyatlardan ibarət mexanizmi vardır. Psixoloji ədəbiyyatda nitqin həmin mexanizmlərinin aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olduğu qeyd edilir.

Birinci mərhələ nitqin proqramlaşdırılması

mərhələsidir. Bu mərhələdə insanın demək istədiyi nitq ifadəsinin məna özəyinin qurulması (yaradılması) baş verir. Bunun üçün insan informasiyalar içərisindən ona lazım olanı seçir, lazım olmayan ikinci dərəcəli kənar edir.

İkinci mərhələ cümlənin sintaktik quruluşunun

yaradılması mərhələsidir. Bu mərhələdə ifadənin (frazanın) ümumi layihəsi, onun qrammatik forması proqramlaşdırılır, lazımı sözləri axtarmağı, səsləri seçməyi, onu daha dəqiq ifadə etməyi təmin edən mexanizmlər müəyyənləşdirilir.

Üçüncü mərhələdə nitqin real olaraq səslənməsi baş

verir. Beləliklə də kommunikator çatdırmalı olduğu məlumatı kodlaşdırma prosesini həyata keçirir.

Dinləmə prosesində həmsöhbət (resipient) əldə etdiyi məlumatı açır, anlayır. Bu da öz növbəsində müvafiq mərhələlər keçir. Dinləyici eşitdiyi səsləri mərhələlər üzrə sözün mənası ilə əlaqələndirir ki, bu da kommunikatorun nə demək istədiyini anlamasını təmin edir.

Nitq ifadələrinin kodlaşdırılması və həmin kodun açılması (anlama) o zaman mümkün olur ki, verbal ünsiyyətin həyata keçirilməsini təmin edən beyin mərkəzləri və sistemləri sağlam olsun. İnsanda bu sistemin pozulması müxtəlif nitq pozğunluğuna-afaziyaya gətirib çıxarır. Bir halda insan sözləri ifadə, tələffüz edə bilmədiyi halda onları başa düşür, anlayır; başqa halda ayrı-ayrı səsləri tələffüz edə bildiyi halda onları müəyyən ardıcılıqla birləşdirə bilmir; başqa bir halda eşitdiyi sözləri qavraya bilmədiyi halda həmin sözləri tələffüz edə bilir və s.

Hələ XIX əsrin ortalarında iki alim tərəfindən beyinin müəyyən sahəsində zədə olduqda nitq pozğunluğunun da baş verdiyi aşkara çıxarılmışdır. **P.Broka** müəyyən etmişdir ki, beyinin sol yarımkürələrinin alın qırışlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə tələffüzün pozulması baş verir.

K.Vernike isə müəyyən etmişdir ki, sol yarımkürələrin yuxarı qırışlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə nitqi anlamağın pozulması baş verir. Beyinin həmin sahələri nitqin hərəkəti (**Broka mərkəzi**) və nitqi anlama (**Vernike mərkəzi**) mərkəzi adlandırılmışdır. Lakin sonralar psixofizioloqların (A.R.Luriya, N.A.Bernsteyn, P.K.Anoxin və b.) tədqiqatları göstərmişdir ki, nitqin fizioloji əsasını beyinin təcrid olunmuş bir sahəsinin (nitq mərkəzləri) fəaliyyəti deyil, bütövlükdə beyin fəaliyyəti təşkil edir.

Nitqin qavranılması və anlaşılması. Nitqin qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Təcrübə göstərir ki, nitqin qavranılması heç də həmişə eyni şəkildə cərəyan etmir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, nitqin qavranılması qavrayış zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizin gedişində onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, qavrama ustanovkasından asılıdır. Nitqin qavranılması və anlaşılması insanın nitqə nə dərəcədə yiyələnməsindən, başqa sözlə nitq prosesində istifadə olunan dili nə dərəcədə mənimsəməsindən də asılıdır. Dili, onun fonetik, leksik, qrammatik qanunlarını mükəmməl mənimsəyən adam həmin dilin vasitəsilə həyata keçirilən nitq prosesini asanlıqla və düzgün qavraya və anlaya bilir. Bu baxımdan ana dilində və xarici dillərdə nitqi qavramaq və anlamaq bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Ana dilinə birbaşa yiyələnən insan həm imitasiya, həm də sistemli təlim prosesində onun bütün çalarlarına yiyələnir, nəticədə müvafiq tələblərə əməl olunduqda bu dildə nitqi qavrama və anlama da o qədər çətinlik yaratmır. Xarici

dilin mənimsənilməsi və qavranılması isə xeyli fərqlənir. Tanınmış psixolinqvist **A.A.Leontyevin** qeyd etdiyi kimi ikinci dilin öyrənilməsi onu öyrənməyə başlayan adamın yaşından asılı olaraq müxtəlif psixoloji məzmun kəsb edir. O, ana dilinin mənimsənilməsi ilə paralel və ya azacıq gec baş verə bilər; bu cür hallar iki dilli ailələr üçün adi haldır. Burada o, psixoloji cəhətdən ana dilinin mənimsənilməsi ilə oxşardır. İkinci dilin öyrənilməsi bir qədər sonra, məktəbəqəbər yaş dövründə də başlaya bilər. Bu dövr dili, onun fonetika və qrammatikasını dərk etmədən birbaşa metodla mənimsəmək üçün səmərəli, necə deyirlər, senzitiv dövrüdür. Lakin ikinci dilin öyrənilməsinə uşaqlarda ana dili faktlarına ixtiyari olaraq istinad etmək bacarığı yarandıqdan sonra başlamaq daha səciyyəvi haldır. Xarici dilin və ümumiyyətlə ikinci dilin öyrənilməsi məhz həmin bacarıqların əsasında baş verir. Əgər ana dili «aşağıdan yuxarıya» doğru mənimsənilirsə, daha doğrusu, burada əvvəlcə ən sadə mexanizm, bir növ heca düzəltmək mexanizmi yaranırsa, sonra dilin ali səviyyələri mənimsənilirsə, daha sonra nitqin ixtiyariliyi meydana gəlsə, bununla belə dil vahidləri ilə şüurlu əməliyyat ən axırda təşəkkül tapırsa, ikinci dil «yuxarıdan aşağıya» - dil vasitələrini tam ixtiyari seçməklə, dil üzərində şüurlu əməliyyat aparmaqdan nitqin avtomatlaşmasına doğru mənimsənilir. Bu cəhət istər- istəməz xarici dildə nitqi qavramaq və anlamaqda öz təsirini göstərir. Xarici ölkə psixoloqlarının əsərlərində qeyd edildiyi kimi, insanın nitq aparatı yüzlərcə müxtəlif nitq səsləri yaratmaq imkanına malikdir. Lakin heç bir dildə bu səslərin hamısından istifadə olunmur. İngilis dilində qırxa qədər müxtəlif fonemlərdən istifadə olunur. Başqa dillər də özünün xüsusi fonem qrupunu seçir. Məsələn, alman dilində bəzi xirtlək səslərdən istifadə olunur ki, bu cür səslərə ingilis dilində təsadüf olunmur. Fransız dilində istifadə olunan bəzi sait səslərə də ingilis dilində rast gəlmirik. Uşaqlar ana dilində istifadə olunan səsləri tələffüz etməyə öyrəndikdən sonra onlar öz fonemikalarına həddindən artıq rigidliklə yanaşırlar. Onlar öz ana dillərində ifadə olunmayan

səsləri tələffüz etməkdə, həmin yad səsləri bir- birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər (J.Verker). Məhz bu hal çox vaxt xarici nitqin qavranılması və anlaşılmasını çətinləşdirir. Bu səbəbdən çox vaxt xarici nitq bizim üçün aydın olmur, ayrı-ayrı səslərin ardıcıl deyil, qarışıq, anlaşılmaz toplusu təsirini bağışlayır. Xarici dildə nitqi qavramaq və anlamaqda özünü göstərən

çətinliklərdən biri də nitqdəki səslərin tələffüz sürəti ilə bağlıdır.

Xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatları göstərmişdir ki, yaşlı adamlar nitqdə saniyədə 16 fonem olmaqla bir dəqiqə ərzində 250 sözü qavraya bilirlər Adətən, bu fonemlər hər bir nitq vahidini müəyyənləşdirən sərhəd rolunu oynayaraq fasilə olmadan ötüb gedir. Həqiqətən çox vaxt bir fonemin yaradılması digərinin üzərinə düşür. Məsələn, insan əvvəlki samitin tələffüzünü qurtarmamış sait səsi tələffüz etməyə başlayır. Bu hal ayrı-ayrı sözlərin tərkibində ardıcıl fonem, eləcə də frazaların daxilində ardıcıl sözlər üçün düzgün hal hesab olunur. Məhz buna görə də bəzən sözü «xəz əl», yoxsa «xəzəl» kimi eşitdiyini anlamaq çətindir. Deməli, çox vaxt dinləyici nitq axımını müvafiq vahidlərə ayırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli olur. Bu prosesi düzgün həyata keçirmək üçünsə dinləyənin həmin dilin lüğət tərkibi və strukturu haqqında zəruri biliyinin olması tələb edilir.

Nitqin növləri və formaları. Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Eksteriorizasiya və interiorizasiya əlamətinə görə nitqin iki əsas növü mövcuddur: *xarici və daxili* nitq. Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə, informasiya mübadiləsinə yönəlmiş olub, eşidilən, görülən və tələffüz edilən nitqdir. Daxili nitqə gəldikdə, o hər şeydən əvvəl təfəkkür prosesinin təmin olunması ilə bağlıdır. O, psixoloji nöqtəyi nəzərdən olduqca mürəkkəb hadisə olub nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Nitqin xarici növü ilə bağlı olaraq daha iki növü mövcuddur: **şifahi nitq** və **yazılı nitq**. Nitqin hansı formasından istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq o həmişə həmin əsas növlərdən birinə aid olur.

Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətinin anlaşılmasına yardım göstərir.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya **dialoji**, ya da **monoloji formada** cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq iki və daha artıq adamın sual-cavab şəklində həyata keçirdiyi nitqdir. Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər.

Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdir. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəbitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər.

Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun **müəyyən şəraitlə və ya obyektlə bağlı olmasıdır**. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq dialojidən fərqli olaraq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloji nitq son dərəcədə fəal və sərbəst nitqdir. Adətən, monoloji nitqdən istifadə edən adam

hər hansı bir məzmunu seçməli və həmin məzmunu uyğun olaraq ifadə etdiyi fikri sərbəst akt qaydasında qurmağı bacarmalıdır. Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərindən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

İstər dioloji, istərsə də monoloji nitq **aktiv** və **passiv** ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüzə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda nitqin aktiv və passiv formaları eyni vaxtda baş vermir. Belə ki, uşaqlar birinci növbədə passiv nitqə yiyələnirlər. Onlar böyüklərin danışığını başa düşür, onların dedikləri sözlərə reaksiya verirlər. Tədricən uşaqlarda aktiv nitq formalaşır və onlar da sözlərdən bilavasitə fəal şəkildə istifadə etməklə ünsiyyətə girirlər. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir. Xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində passiv nitq üstünlük təşkil edir. Xarici dili öyrənən adam həmin mərhələdə xeyli sözü aydın başa düşdüyü halda onlardan öz fəal nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Lakin həmin dilə, onun lüğət ehtiyatına dərindən yiyələndikdən sonra aktiv nitq formasından istifadədə də çətinlik çəkmir.

Yazılı nitq. Şifahi nitq kimi yazılı nitq də xarici nitqin

bir növü kimi verbal ünsiyyətə aiddir. Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Mütəxəssislər yazılı nitqi şifahi monoloji nitqə nisbətən daha müfəssəl nitq hesab edirlər. Adətən, yazılı nitqdə həmsöhbətlə əks əlaqə mövcud olmur. Ona görə də biz hər şeyi əvvəlcədən yazdığımız mətndə ona izah etməliyik.

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, yazılı nitqin köməyi ilə biz öz fikrimizi, istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz adamlara çatdırmaqla bilirik. Yazılı nitq informasiyaları müəyyən məsafədən ötürməyə imkan verməklə yanaşı mühafizə edib saxlamağa, gələcək nəsllə çatdırmağa da imkan verir.

Yazılı nitq şifahi nitqdən təkcə qrafikadan istifadə olunmasına görə deyil, eyni zamanda onun özünəməxsus qrammatik, orfoqrafik, stilistik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Məhz buna görə də həmin xüsusiyyətlərə mükəmməl yiyələnmək yazılı nitqdən düzgün istifadə edə bilmək üçün zəruri şərtidir.

Daxili nitq. İnteriorizasiya əlamətinə görə nitqin xarici nitqdən fərqli olan bir növünü – *daxili nitqi* qeyd edirlər. Bu real kommunikasiyadan kənarında baş verən nitqdir. Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz nitqdir. O çox qısa, bəzən də ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur. Həmin ifadə bir növ fikrin nüvəsini təşkil edir. Ona görə də daxili nitq üçün fraqmentliyin, qırıqlığın xarakterik hal olduğunu qeyd edirlər. Daxili nitq eyni zamanda sürətli nitqdir. Əgər hər hansı bir hadisəni xarici nitqin köməyi ilə çatdırmaq üçün xeyli vaxt sərf etmək lazım gəlsə, daxili nitqdə onu ani olaraq, sürətlə təsəvvürümüzdən keçiririk.

Psixoloji ədəbiyyatda daxili nitqi xarici nitqin bir növ əqli əməliyyatların fikrən icrasına yönəldilmiş törəmə forması kimi qeyd edirlər. Daxili nitq müxtəlif məsələlərin əqlən həlli, başqa adamların nitqini diqqətlə dinləmə, mətni öz – özünə (tələffüz etmədən) oxumaq, fikrən planlaşdırma, yaddasaxlama və yadasalma zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir. Daxili

nitqin vasitəsi ilə sensor məlumatların işlənməsi, onların müəyyən anlayışlar sistemində dərk olunması baş verir, özünün davranış və təəssüratlarının təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bütün bunlar daxili nitqi insanın əqli fəaliyyəti və şüurunun olduqca mühüm və universal mexanizminə çevirir. Daha dar, psixolinqvistik mənada daxili nitq ifadələrinin yaranmasının başlanğıcı, onun şifahi və yazılı nitqdə reallaşdırılmasının «daxili proqramlaşdırılmasından» ibarətdir. Daxili nitqin üç əsas tipini qeyd etmək olar: 1) xarici nitqin strukturunu özündə saxlayan, lakin fonetsiya, səslərin tələffüzü mövcud olmayan və çətin şəraitdə fikri məsələnin həlli üçün tipik olan *daxilən, öz – özünə danışmaq* («özünə yönələn nitq»); 2) *xüsusi daxili nitq* – bu, tələffüz vasitəsi kimi özünü göstərir, spesifik vahidlərdən istifadə olunur və onun strukturu xarici nitqin strukturundan fərqli olur; 3) *daxili proqramlaşdırma*, başqa sözlə nitq ifadəsinin, bütün mətnin və onun məzmun hissələrinin spesifik mənə vahidlərinin formalaşması və möhkəmlənməsi.

Daxili nitqin mənşəyi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. *L.S. Vıqotskinin* fikrincə (1934) daxili nitq uşağın oyun və başqa məşğələlər zamanı öz – özünə hündürdən danışmasından ibarət olan eqosentrik nitqin təsiri ilə yaranır. Tədrisən bu daxili nitq – «öz – özünə, özü üçün nitqə» çevrilir. P.P. Blonskinin fikrincə (1935) daxili nitq xarici nitqlə eyni vaxtda uşağın böyüklər tərəfindən ona müraciət olunan sözləri səssiz olaraq təkrar etməsi nəticəsində meydana gəlir. Bunu isə artıq birinci yaşın sonunda müşahidə etmək olur. Fikrin məzmunundan və onu doğuran şəraitdən asılı olaraq daxili nitqin inkişaf etmiş forması tamamilə fərqli ola bilər. Adətən, daxili nitqdə fikir olduqca ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunur. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anlarda daxili nitq olduqca müfəssəl, açılmış xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və pıçıltı ilə və hətta hündürdən ifadə olunan nitqə çevrilə bilər. Bu isə fikir obyektlərinin daha dəqiq təhlilinə və özünün fikri fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan yaradır.

Nitqin yuxarıda qeyd olunan növləri ilə yanaşı **daktil**, **eqosentrik** növləri də diqqəti cəlb edir.

Daktil nitq sözlərin daktil hərflərlə ifadə olunmasından ibarət olan nitqdır. Daha doğrusu, bu zaman barmaqların müxtəlif konfigurasiyalarından və hərəkətlərindən istifadə olunur. Daktil nitqdən karlarla iş zamanı surdopedaqoji köməkçi nitq vasitəsi kimi, eləcə də karlar arasında şəxsiyyətlərarası kommunikasiya və eşidən adamlarla onlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Eqosentrik nitqə gəldikdə bu insanın özünə yönəlmiş nitqdır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzim edir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və onun qismən interiorizasiya olunmuş məhsulu kimi özünü göstərir. Eqosentrik nitq bir növ xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir.

MÖVZU 13. TƏXƏYYÜL VƏ YARADICILIQ

PLAN:

- 1. Təxəyyül proseslərinin yaradılması.**
- 2. Təxəyyülün növləri.**
- 3. Təxəyyül və yaradıcılıq.**

İnsan nəinki duyğu üzvlərinə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələri qavrayaraq, yaxud keçmişdə qavradıqlarını yada salaraq onların surətlərini beyində yaradır, həm də heç zaman bilavasitə qavramadığı, hətta heç mövcud olması mümkün olmayan cisimlərin, hadisələrin surətlərini də beyində yarada bilir. İnsanın psixikası ilə bağlı olan bu proses təxəyyül, yaxud fantaziya adlanır.

Təxəyyül insanın qavrayışı və hafizəsi ilə bağlı təsəvvürlərin yenidən işlənməsi, yeni qaydada birləşdirilməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə deyilir.

Təxəyyül ali psixi funksiyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. İnsan təlim və əmək fəaliyyətində təkcə öz yaddaşına əsaslanmır. O, öz fəaliyyətinə yaradıcı şəkildə yanaşır, yaddaşında olan təsəvvürləri dəyişdirir, yeni qaydada birləşdirir, yeni surətlər yaradır və fəaliyyət göstərir. Yeninin yaradılması ilk əvvəl ideal şəkildə, fikirdə həyata keçirilir və sonra maddi, əməli şəkildə reallaşdırılır. insanın öz təsəvvürlərinin ideal şəkildə fikirdə birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və bu əsasda yeni surətlərin yaradılması təxəyyül prosesidir.

Təxəyyül bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər psixi proseslərdən fərqlənir. Bildiyimiz kimi duyğu, qavrayış hafizə, hətta təfəkkür kimi psixi proseslərin elementləri heyvanlarda da bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Təxəyyül isə bir psixi proses kimi ancaq insana məxsusdur.

Təxəyyülün köməyi ilə insan nəyi isə yaradır, özünün fəaliyyətini planlaşdırır və onu idarə edir. Demək olar ki, bəşəriyyətin yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlər insan təxəyyülünün məhsuludur. Təxəyyül insanı hal-hazırdakı vəziyyətdən kənara çıxarır, ona keçmiş daha əyani şəkildə görməyə kömək edir, onu gələcəyə aparır. İnsan öz təxəyyül fəaliyyətinin vasitəsilə ayrı - ayrı orqanlarının fəaliyyətinə təsir edə bilir. Təxəyyül bir psixi proses kimi qavrayı, hafizə və təfəkkür prosesləri arasında aralıq mövqe tutur.

Təxəyyül fəaliyyəti zamanı bizim yaratdığımız surətlər, hətta onlar fantastik mahiyyətə malik olduqda belə, onun ayrı ayrı elementləri həyatdan, keçmiş qavrayılarımızdan, yaddaşımızdan götürülmüş olur.

Təxəyyülün təfəkkürlə əlaqəsi onda ifadə edilir ki, təxəyyül də varlığın özünəməxsus şəkildə inikasıdır. Lakin təfəkkür bir psixi proses kimi varlığı, aləmi anlayışlarla əməliyyat aparmaq vasitəsi ilə əks etdirirsə, təxəyyül varlığı konkret obrazlı formada əks etdirir. Biz bu cəhəti alimin və yazıçının fəaliyyətində aydın şəkildə görə bilərik. Alim də, yazıçı da varlığı əks etdirir, lakin biri məntiqi dəlillərlə, sübutlarla, digəri isə təxəyyülün köməyi ilə, yaratdığı obrazlarla.

Təxəyyül bir psixi proses kimi, təbii ki, müəyyən fizioloji proseslərlə, beyinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Burada ilk növbədə insan beyninin analitik-sintetik fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Təxəyyül sürətlərinin yaranmasının fizioloji mexanizmində əvvəllər beyində yaranmış müvəqqəti sinir rabitələrinin yenidən, yeni qaydada birləşməsi və canlanması dayanır.

Əlbəttə yeni birləşmələrin, assosiasiyaların yaranması üçün mövcud, əvvəlki rabitələrin dissosiasiyası zəruridir.

Təxəyyül fenomen xüsusiyyətlərə malik psixi prosesdir. Burada qeyri-adi olan odur ki, təxəyyül obrazları beyində gedən fizioloji proseslərin nəticəsində yaranırsa da, bu obrazlar yarandıqdan sonra orqanizmdə gedən digər fizioloji proseslərə təsir edə bilər.

Bəzən, həkimin ehtiyatsızlıqla xəstəyə dediyi sözün nəticəsində xəstə təxəyyülündə özünü ağır xəstəliyə tutulmuş insanın obrazı kimi canlandırır ki, bu da bu xəstəliklə bağlı simptomların həqiqətən həmin xəstədə təzahür etməsinə səbəb ola bilər.

Təxəyyüldən psixoterapiyada da geniş istifadə olunur və müəyyən psixoloji gərginliyin aradan qaldırılmasına imkan

verir.

Təxəyyül çox mürəkkəb psixi prosesdir. Heç şübhəsiz ki, onun fizioloji əsası ilə bağlı hələ öyrənilməmiş xeyli məsələlər mövcuddur.

Təxəyyülün növləri

Təxəyyül surətlərinin yaradılması müxtəlif səviyyələrdə gedə bilər. Bu səviyyələr onunla müəyyən edilir ki, insan bu prosesə nə qədər şüurlu münasibətdə olur. Bu baxımdan təxəyyülün iki növü mövcuddur: passiv və fəal təxəyyül.

Passiv təxəyyül prosesində surətlərin yaradılması ətraf mühitə dəyişdirməyə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyət kimi özünü göstərmir. İnsan realıqdan uzaqlanmış surətlər yaradır. Bu halda insan fantastik təsəvvürlər aləminə qapılır, özünün çətin vəzifələrinə həyata keçirmək naminə, sanki, təxəyyülünün yaratdığı surətlərin arxasında gizlənir. Bu cür təxəyyül növü **passiv təxəyyül** adlanır. Passiv təxəyyül özündə iki növə, **niyyətli** və **niyyətsiz** təxəyyül növlərinə ayrılır. Yuxarıdakı misalda verdiyimiz təxəyyül prosesiniyyətli passiv təxəyyül prosesidir. Niyyətli şəkildə gedən təxəyyül prosesində həyatda təcəssümü mümkün olmayan surətlər yaradılsa, buna **xülya** deyilir.

Xoş, sevincli, dadlı xülyaya qapılmaq hər kəsə xas olan bir cəhətdir. Xülya obrazları ilə insanın tələbatları arasında bir başa rabitə, əlaqə mövcuddur. Belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, insanın təxəyyül fəaliyyətində bu növ təxəyyül üstünlük təşkil etsə, belə adamlara xülyaçı,

xülyapərəst adamlar deyilir. Bu cəhət şəxsiyyətin mənfi cəhəti olub, onu passivləşdirən, fəaliyyətdən qoyan bir cəhətdir. Passiv təxəyyülün niyyətsiz növü adətən şüurun, insanda ikinci signal sisteminin fəaliyyəti zəiflədiyi zaman baş verir. Məsələn, siz sərin otaqda yatmısınız və üstünüzü isti yorğanla örtmüşünüz. Gecə sizin əliniz ya da ayağınız yorğandan kənara çıxır. Bu zaman siz soyuğu hiss etməyə başlayırsınız. Bu duyğu sizdə təxəyyül prosesinin əmələ gəlməsinə səbəb olur, siz yuxu görürsünüz. Görürsünüz ki, qarın üstə ayaqyalın gəzirsiniz, soyuqdan gizlənməyə çalışırsınız və s. Bütün rəya obrazları niyyətsiz passiv təxəyyül fəaliyyətinin nəticəsi kimi təzahür edir.

Passiv təxəyyül niyyətli və niyyətsiz növlərə ayrılırsa, fəal təxəyyül həmişə niyyətli xarakterə malik olub, **bərpaedici** və **yaradıcı** təxəyyül növlərinə ayrılır.

Bərpaedici təxəyyül təsvirə, sxemə əsasən surətlərin yaradılması prosesidir. Mövcud olmu, yaxud mövcud olan, lakin bizim tərəfimizdən heç zaman bilavasitə qavranılmamış obyektlərin təsvirə əsasən surətlərinin yaradılmasına bərpaedici təxəyyül deyilir. Məsələn, bədii əsərlərdə təbiət təsvirlərinə aid parçaları oxuyarkən gözümüzün qarşısında, yəni təxəyyülümüzdə bizim heç vaxt olmadığımız bir yerin, ərazinin obrazı yaranır. Həndəsədə fiqurların fəzada vəziyyətinə aid teoremanın şərtlərində verilən faktlara əsasən biz onun obrazını təxəyyülümüzdə yarada bilməsək, teoremanı isbat etmək olmaz. Şagird tarix, coğrafiya fənnləri ilə bağlı materialları öyrənərkən, beləcə, dərslikdə verilən təsvirlərə əsasən, müxtəlif coğrafi əraziləri, tarixdə baş verən döyüş səhnələrini, onların obrazlarını təxəyyülündə yaradır. Bütün bunlar da öz növbəsində təlim materiallarının mənimsənilməsində, uzun müddət yadda saxlanılmasında çox

böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bərpaedici təxəyyül insanın həyat və fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla təlim fəaliyyətində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin tərkib hissəsini təşkil edən yeni surətlərin yaradılmasıdır. Təxəyyülün bu növü heç bir sxemə, təsvirə istinad etmədən, müstəqil olaraq yeni surətlərin yaradılmasından ibarətdir. Bəzən yanlış olaraq yaradıcı təxəyyüllə, yəni, yeni orijinal obrazların yaradılması prosesi ilə yaradıcılıq deyilən fəaliyyət prosesini eyniləşdirirlər. Təbii ki, insanın yaradıcılıq fəaliyyəti yaradıcı təxəyyülə çox bağlıdır. Lakin, bunlar eyniləşə bilməz.

Burada isə ancaq yeni obrazlar yaratmaqdan söhbət gedir. Təxəyyülün növlərindən biri **də xəyaldır**. Xəyal **arzu edilən gələcəyə yönəlmiş obrazların yaradılması** prosesidir. Xəyal xülya deyil. Xəyalı xülyadan ayıran odur ki, xəyal əsasən real, həyata keçirilməsi mümkün olan surətlərin yaradılması prosesidir. Xəyal insanın fəallığının çox qüvvətli stimullarından biridir. Xəyal insana fəaliyyətində və mübarizəsində qarşıya çıxan çətinliklərə üstün gəlməkdə bir güc, qüvvə verir. Xüsusilə gənclərin, məktəblilərin gələcək peşələri, həyat mövqeləri haqqındakı xəyalları onları yaxşı oxumağa, çalışmağa, özlərinin təhsil fəaliyyətlərinə daha ciddi yanaşmağa sövq edir. Göstərdiyimiz bütün bu cəhətlərinə görə xəyal insanı passivləşdirən xülyadan əsaslı şəkildə fərqlənir. Xəyal insanın reallaşa bilən, yaxud reallaşması mümkün olan fantaziyasıdır. Belə bir fantaziya, xəyal rus yazıçısı D.Ğ.Pisarevin dediyi kimi, insanın faydalı iğinə təkən verir. Xəyal insanın fəaliyyətinin təhrikedici səbəbi, motivi kimi meydana çıxır. Məhz bu mənada demək olar ki, insan əli ilə düzəldilmiş hər şey öz tarixi mahiyyətinə görə maddiləşmiş,

həyata keçirilmiş insan xəyalıdır. Xəyalın insanın işində, əməlində, bir sözlə praktik fəaliyyətindəki rolunu böyük rus psixoloqu S.L.Rubinşteyın belə ifadə etmişdir: «Hər bir bədii yaradıcılıq aktında və bütün həqiqi hisslərdə fantaziyanın kiçik parçası var: bir başa təsir edən faktların üzərində qurulan hər bir mücərrəd fikirdə fantaziyanın kiçik parçası var; çox kiçik şəkildə aləmi dəyişdirə bilən insanın hər bir işində fantaziyanın kiçik parçası var; insan düşünərək, duyaraq, fəaliyyət göstərərək, həyata bir damcı da olsa, yenilik gətirir ki, burada da fantaziyanın bir parçası var»

Təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesi mühüm fikri proseslər olan təhlil-tərkib fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təhlil və tərkib (analiz və sintez) təkcə təfəkkür fəaliyyətinin əsasını deyil, həm də təxəyyül surətlərinin yaradılmasının əsasını təşkil edir. Bu cəhət yaradıcılığın bütün sahələrində həm elmi, texniki, həm də ədəbi yaradıcılıq sahəsində çox aydın şəkildə özünü göstərir.

Yazıçı bu və ya digər surəti yaratmaq üçün müşahidələr aparır, həyatda rastlaşdığı insanları, onların hərəkətlərini təhlildən keçirir, daha sonra müxtəlif adamlarda müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri, əlamətləri birləşdirir.

Surətlərin yaradılmasında yazıçının həyata keçirdiyi bu tərkib, sintezləşdirmə fəaliyyəti müxtəlif tərzlərdə özünü göstərir. Məsələn, böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy «Hərb və sülh» əsərindəki Nataşa Rostova obrazını özünün həyat yoldaşı Sofiya Andreyevanın və bir də baldızı Tanya Andreyevanın şəxsiyyətlərinin təhlilindən əldə edilən xüsusiyyətləri birləşdirməklə (tərkib) yaratmışdır.

Təxəyyül surətlərini yaradarkən digər sintezləşdirmə tərzlərindən də istifadə edilir. Belə tərzlərdən biri **aqlyutinasiya** adlanır. Aqlyutinasiya elə sintezləşdirmə

tərzidir ki, bu zaman real həyatda biri-biri ilə birləşməyən müxtəlif keyfiyyətləri, xassələri, hissələri birləşdirilərək yeni bir surətin yaradılması prosesi baş verir.

Məsələn, su pərisi surətinin yaradılması prosesi real həyatda birləşməsi mümkün olmayan qadının başı və balığın gövdəsi kimi hissələrin birləşdirilməsi əsasında baş verir.

Çoxəlli ilahələrin, yeddibaşlı əjdahaların obrazlarının yaradılması da sintezləşdirmənin aqilyutinasiya deyilən tərzinin köməyi ilə edilmişdir.

Təxəyyül prosesində özünü göstərən sintezləşdirmə tərzlərindən biri də **hiperbolizasiya**dır. Hiperbolizasiya təxəyyül obrazlarının yaradılmasında mübaliğədən istifadə etmək deməkdir. Mübaliğə iki istiqamətdə gedə bilər: şişirtmə və kiçiltmə istiqamətində. Məsələn, nağıllarımızda və dastanlarımızda xalq öz qəhrəmanlarının obrazını yaradarkən mübaliğədən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, «Koroğlu» dastanında belə bir əhvalat nəql olunur ki, Keçəl Həmzə Qıratı qaçırandan sonra dəyirmanında Koroğlu ilə Dürat qalır. Bu zaman dəyirmanına bir kişi iki öküzlə dörd çuval arpa və buğda gətirir. Koroğlu özünü dəyirmançı adlandırır və yükü qəbul edir. Sonra iki çuval arpanı bir çuvala doldurub Düratın qabağına qoyur, öküzün də birini kəsib, kabab çəkib yeyir. Lakin taxılın da öküzün də pulunu verib, Dürata minib yola düğüb gedir. Göründüyü kimi burada Koroğlunun da, Düratın da obrazını yaradarkən xalq mübaliğədən istifadə etmişdir.

Yaxud «**Kitabi-Dədə Qorqud**» dastanında oxuyuruq.

Qaracıq Çoban kafirin üç yüzünü sapan daşı ilə yerə buraxdı. Çobanın daşı tükəndi, qoyun deməz, keçi deməz sapanın aynasına qoyub atar, kafir yıxar. Burada da Qaracıq çobanın obrazının yaradılmasında hiperbolizasiyadan istifadə edilmişdir.

Təxəyyül prosesində təxəyyül surətlərinin yaradılmasında istifadə edilən tərkib üsullarından biri də *nəzərə çarpdırmaq*, yaxud aksentləşdirmədir. Aksentləşdirmə zamanı xarakterik olan cəhət odur ki, surətlərin yaradılması prosesində birləşdirilən, tərkib edilən elementlərdən biri qabarıq, daha nəzərə çarpacaq şəkildə olur. Təxəyyül və oyun bir-biri ilə sıx əlaqəyə malikdir. Məktəbəqədər yaş dövründə istər evdə ailə tərbiyəsi, istərsə də bağçada aparılan tərbiyə nəticəsində uşaqların oyun prosesində onların təsəvvür ehtiyatı xeyli artır, yaddaş fəaliyyəti, təfəkkürləri inkişaf edir, uşaqlarda yeni tələbatlar əmələ gəlir. Bütün bunlar isə onların təxəyyüllərinin geniş və məzmunlu xarakter alması ilə nəticələnir.

İstər əvvəlki dövr, istərsə də məktəbəqədər yaş dövrü olsun, ümumiyyətlə, uşaqlarda təxəyyül oyun prosesində inkişaf edir.

3-4 yaşlı uşaqlarda da belə bir tələbat əmələ gəlir. Uşaq edə bilməyəcəyi bir iş görmək istəyir, özünü kiməsə oxşatmaq, bənzətmək istəyir. Oyun prosesində uşaq özünü atın üstündə oturan, at çapan atlıya, təyyarəçiyə, sürücüyə, müəllimə, həkimə bənzədir. Uşaq öz oyununda təqlid yolu ilə bu peşə sahiblərinin zahirdə olan hərəkətlərini yamsılayır. Təbiidir ki, bütün bunlar uşağın idrakına, psixikasının inkişafına güclü təsir edir. Uşaq oyun prosesində cisimlərin əlamətlərini, insanların funksiyalarını, insanlar arasındakı münasibətləri dərk etməyə başlayır. Oyun prosesində uşaq ancaq gördüklərini mütləq mənada təkrar etmir. O, öz oyununda əks etdirdiyi, təqlid etdiyi işə, hərəkətə yeni, nəyi isə əlavə edir. Uşağın oyun fəaliyyətində yaradıcılıq ünsürləri nəzərə çarpır.

Uşağın təxəyyülünün yaradıcı funksiyası özünü bürüzə verir. Uşaq şəraiti dəyişdirir, predmetləri yeni qaydada

yerləşdirməyə can atır, əşyalara özü bildiyi funksiyaları həvalə edir. Uzun ağac parçası-ata, stul- avtomobilə, gəlinciklər- müəllimə, anaya, uşağa çevrilir.

Oyun prosesində uşağın təxəyyülü ixtiyari xarakter daşımağa başlayır. Belə ki, təxəyyül obrazları əvvəlcədən müəyyən olunmuş məqsədlə bağlı olaraq yaradılır. Lakin, məktəbəqədər yaş dövrünün əvvəllərində bu məqsəd uşağın özü tərəfindən deyil, böyüklər tərəfindən uşağın qarşısında qoyulur. Məsələn, kubikləri uşağın qabağına tökür və deyirik: «Bu kubiklərdən evcik qur». Karandaş və ağ kağız verir və deyirik: «Pişik çək». Uşaq da öz bacarığı dairəsində bu işi görür və bu prosesdə onda istər-istəməz təxəyyül fəaliyyəti canlanır.

Məktəbəqədər yaşın sonrakı dövrlərində uşaq özü fəaliyyətə başlamamışdan qabaq qarşısına müəyyən məqsədlər qoyur. Beləliklə də, nəticə etibarilə uşağın təxəyyül fəaliyyəti ümumən onun fəaliyyətinə bir ixtiyarilik gətirir. Təxəyyülün uşaqlarda inkişafı onların oyunlarını daha mürəkkəb və davamlı edir.

Bəzən yanlış olaraq uşağın oyun prosesində özünü göstərən fantazianın, necə deyərlər, «çox yüksəkdən uçuşunu» uşaqlarda təxəyyülün böyüklərə nisbətən daha çox inkişaf etməsi kimi qiymətləndirirlər. Əslində isə uşaqlarda təxəyyülün inkişafı böyüklərə nisbətdə aşağı səviyyədə olur. Uşağın həyat təcrübəsi çox az, bilikləri məhdud olduğundan o, bu və ya digər təxəyyül obrazını yaradarkən obyektiv varlığa xas olan qanunauyğunluqları nəzərə almır, həyatı reallığı pozur.

Oyun prosesində uşağın duyğuları, qavrayışı, hafizəsi və təfəkkürü inkişaf edir və bütün bunlar onun təxəyyül fəaliyyətinin də inkişafına səbəb olur.

Beləliklə də təxəyyül xüsusi bir psixi proses olmaq etibarilə uşağın oyun prosesində inkişaf edən qavrayış, hafizə və təfəkkür kimi psixi proseslərin arasında aralıq bir mövqe tutur. Bu psixi proseslərin inkişafı ilə təxəyyülün inkişafı arasında qarşılıqlı təsir mövcud olur.

Təxəyyül və yaradıcılıq

Yaradıcılıq insanın elə bir mürəkkəb fəaliyyətinə deyilir ki, bu fəaliyyətin nəticəsində elm, incəsənət, texnika sahəsində yeni əsərlər meydana gəlir. Yaradıcılıq sözünün hərfi mənasında nə isə Yeninin yaradılmasıdır.

Adətən yaradıcılıq dedikdə insan fəaliyyətinin o sahəsi nəzərdə tutulur ki, bu fəaliyyətin sahəsində nə isə yeni bir ideya, nəzəriyyə, qanun (elmi yaradıcılıq), yeni maşın, mexanizm (texniki yaradıcılıq), yeni bir bədii əsər (bədii yaradıcılıq) yaranır. Rus psixoloqu S.L.Rubinşteyn yaradıcılığa belə bir tərif vermişdir: «Yaradıcılıq insanın xüsusi növ fəaliyyəti olub ictimai əhəmiyyəti olan maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılması prosesidir. Yaradıcılıq da mahiyyət etibarı ilə idraktır. Yaradıcılığa sadəcə olaraq idraktır demək də azdır. Ona görə ki, hər cür idrak fəaliyyəti elə insanın fəallığıdır. Yaradıcılıq insanın fəallığının xüsusi formasıdır».

Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri, onun duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülü iştirak edir. Bu da bir həqiqətdir ki, yaradıcılıq prosesində təxəyyülün rolu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Xüsusilə bədii yaradıcılıqda təxəyyül müstəsna dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Hər bir ədəbi–bədii əsər ideya məzmununa malik olur. Sənətkar yazıçı bu ideyanı elmi əsərlərdəkindən fərqli olaraq konkret obrazların vasitəsilə əks etdirir.

Obrazları yaradan isə yazıçının bədii təxəyyülüdür. Bədii təxəyyülün mahiyyəti yeni obrazlar yaratmaqdan ibarətdir. Məhz bu obrazlar yazıçının ideyalarının, fikirlərinin, düşüncələrinin daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir. Ədəbi-bədii yaradıcılıqda mühüm rol oynayan təxəyyülün gücü onda ifadə edilmir ki, sənətkar həyati reallıqdan daha çox uzaq olan obrazlar yarada bilsin, əksinə yazıçının, rəssamın təxəyyülünün gücü onda ifadə edilir ki, onlar özlərinin həyati qavrayışlarını həyatın tələblərinə, özünün ideyasına uyğun bir şəkildə elə dəyişdirir, birləşdirir, yenidən işləyir ki, tamamilə yeni, əyani obrazlar yarada bilirlər

Təxəyyül təkcə ədəbi-bədii yaradıcılıqda deyil, elmi yaradıcılıqda da zəruri olan bir prosesdir.

Mövzu 14. Şəxsiyyətin fəallığı və istiqaməti

Plan:

1. Tələbat və onun növləri
2. Davranış motivləri haqqında anlayış
3. Maraqlar
4. Əqidə və cəhdlər

1. Şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində, fəaliyyətdə təzahür etdirir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatları təşkil edir. Məhz tələbatlar insanı müəyyən surətdə və istiqamətdə iş

görməyə təhrik edir. İnsanın fəallığı və bu fəallığın mənbəyi, yəni insan tələbatları heyvan tələbatından tamamilə fərqlənir. İnsan tələbatları onun tərbiyəsi, insan mədəniyyəti aləminə qovuşmaq prosesində formalaşır. İnsanda tələbatların təmin olunması prosesi fəaliyyət formalarına, müəyyən ictimai inkişafa fəal, məqsədyönlü yiyələnmə prosesi kimi meydana çıxır. Tələbatlar insanın ehtiyacları ilə yanaşı, həm də onun öz ehtiyaclarına münasibətini əks etdirir.

Tələbatlar insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edən, onun bu şəraitdə aktivliyini şərtləndirən özünəməxsus psixi alətdir.

Tələbatların növlərini mənşəyinə və predmetinə görə fərqləndirirlər. Mənşəyinə görə tələbatlar təbii və mədəni ola bilər. İnsanın aktivləşdirici fəaliyyəti, onun özünün və nəslinin həyatının mühafizəsi və qorunması üçün zəruri olan şəraitdən asılılığı təbii tələbatlarda ifadə olunur. İnsanın aktiv fəaliyyətinin insan mədəniyyəti məhsullarından asılılığı mədəni tələbatlarda ifadə olunur. Predmetinin xarakterinə görə tələbatlar maddi və mənəvi ola bilər. Maddi tələbatlarda insanın maddi mədəniyyət əşyalarından asılılığı, mənəvi tələbatlar da isə ictimai şüur məhsullarından asılılığı meydana çıxır. Mənəvi tələbatlar mənəvi mədəniyyətin mənimsənilməsində ifadə olunur.

2. Tələbatlar öz-özlüyündə fəaliyyətin məqsədini, ümumiyyətlə, xarakterini müəyyən etmir. Bu onunla izah olunur ki, insanın tələbatlarında onları təmin edəcək predmetlər dəqiq yazılmamışdır. Eyni bir tələbat müxtəlif predmetlərlə, üsullarla təmin edilə bilər. İnsan öz tələbatlarını təmin etmək üçün işə başladığında yalnız bu zaman tələbatları təmin edəcək predmet müəyyənləşir, tələbatlar əşyaviləşməyə başlayır. Onların əsasında motivlər əmələ gəlir. Motiv (latınca “movere”-“hərəkətə gətirmək”, “istiqlətləndirmək” deməkdir) dedikdə tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur. Motivlər fəaliyyətə müəyyən tələbatların təmin olunması ilə bağlı olan təhriklərdir. Əgər tələbatlar bütün insan fəallığı növlərinin mahiyyətini, mexanizmini təşkil edirsə, motivlər bu mahiyyətin konkret təzahürü kimi meydana çıxır. Motivlər bir-birindən onlarda təzahür edən tələbatların növünə, onların kəsb etdiyi formalara, genişliyinə və ya məhdudluğuna və onların reallaşdığı fəaliyyətin konkret məzmununa görə fərqlənirlər. Fəaliyyətin mürəkkəb növləri bir motivə deyil, eyni vaxtda bir neçə təsir göstərən və qarşılıqlı təsirdə olan motivə cavab verir ki, insanın hərəkət və əməllərinin şaxələnməmiş motivləşmə sistemini təşkil edir. Şəxsiyyətin motivləri onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir. İnsanı fəaliyyətə təhrik edən müxtəlif hadisə və halətlər motiv kimi özünü göstərir. Davranış motivləri dərk edilən və dərk edilməyən motivlərə ayrılır.

Dərk edilən motivlərə maraqlar, əqidələr, cəhdlər və s. aid edilir.

Dərk edilməyən motivlərə isə həvəs və ustanovkanı misal göstərmək olar.

3. Maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürüdür. Onların təmin olunması biliklərdəki çatışmazmamazlıqları aradan qaldırmağa, əhəmiyyət kəsb edən faktlara yaxşı bələd olmağa, onları anlamağa, onlarla tanış olmağa kömək edir. Maraqlar subyektiv olaraq -insanın özü üçün -idrak proseslərinin kəsb etdiyi müsbət emosional tonda, əhəmiyyət kəsb etmiş obyektlə dərinlən tanış olmaq, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda təzahür edir. Maraqlar şəxsiyyəti onda əmələ gəlmiş bilmək və başa düşmək cəhdini təmin etmək üçün fəal surətdə yollar və vasitələr axtarmağa məcbur edir. Sabit əhəmiyyətə malik obyektə marağın təmin olunması adətən, marağın sönməsi ilə nəticələnir, əksinə o daxilən yenidən qurmaq, zənginləşdirmək yolu ilə idrak fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəsinə cavab verən yeni maraqların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Maraqlar məzmununa, məqsədinə genişliyinə və davamlılığına görə təsnif oluna bilər. Məzmununa görə maraqların fərqi idrak tələbatlarının obyektlərini və müəyyən fəaliyyət məqsədləri üçün, geniş mənada isə şəxsiyyətin mənsub olduğu cəmiyyət üçün onların real əhəmiyyətini aşkara çıxarır.

Məqsəd əlamətinə görə fərq vasitəsiz və vasitəli maraqların olunmasını aşkar edir. Vasitəsiz maraqlar əhəmiyyətli obyektin emosional cazibədarlığı ilə yaranır. Obyektin real əhəmiyyəti ilə onun şəxsiyyət üçün əhəmiyyəti uyğun gəldikdə, vasitəli maraqlar meydana çıxır. Əmək prosesinin şüurlu təşkilində aparıcı rol oynayan vasitəli maraqların formalaşması çox vacibdir.

Maraqlar genişliyinə görə də fərqlənirlər. bəzi adamlarda onlar bir sahədə mərkəzləşə, başqalarında isə sabit əhəmiyyətə malik olan bir çox obyektlər arasında bölünə bilər. Maraqların səpələnməsi çox vaxt şəxsiyyətin mənfi xüsusiyyəti kimi meydana çıxır, lakin maraqların genişliyini nöqsan kimi şərh etmək səhv olardı. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı maraqların məhdudluğunu deyil, genişliyini tələb edir.

Maraqlar onların davamlılıq dərəcəsinə görə də müxtəlif növlərə ayrılır. Marağın davamlılığı nisbətən intensiv marağın uzun müddət hıbs olunmasında ifadə edilir. Şəxsiyyətin əsas tələbatlarını daha dolğun təzahür etdirən və buna görə də onun psixoloji simasının mühüm əlamətinə çevrilən maraqlar davamlı olacaqdır. Davamlı marağ insanın formalaşmağa başlayan qabiliyyətlərinin göstəricilərindən biridir. Maraqların müəyyən qədər davamsız olması böyük məktəblilərin yaş xüsusiyyətidir. Onlarda maraqlar bir çox hallarda, məsələn, eyni vaxtda bir çox fənlərə ehtiraslı, lakin qısamüddətli aludəçilik xarakteri kəsb edir.

Maraqlar şəxsiyyətin fəaliyyətinin motivləşməsinin mühüm, lakin yeganə olmayan cəhətidir. Davranışın mühüm motivi əqidələrdir.

4. Əqidələr şəxsiyyətin onu öz baxışlarına, prinsiplərinə, dünyagörüşünə müvafiq olaraq hərəkət etməyə təhrik edən dərkolunmuş tələbatlar sistemiir. Əqidə formasında meydana çıxan tələbatların məzmunu ətraf aləm-təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərdən, onların müəyyən şəkildə başa düşülməsindən ibarətdir. Bu biliklər qaydaya salınmış və daxilən təşkil edilmiş baxışlar sistemini (fəlsəfi, estetik, etik, təbii-elmi və başqaları) təşkil etdikdə, onlar insanın dünyagörüşü kimi nəzərdən keçirilə bilər.Əqidələrin təkamülü, hər şeydə əvvəl onların məzmunun tərəfinə aiddir.Şəxsiyyətin dünyagörüşünün əlamətləri daha çox onlarda nəzərə çarpır. İnsanın söylədiyi fikir və ideyalar, prinsiplər onun həyatının bütün məzmunu ilə, bilik ehtiyatı ilə müəyyən olunur. Bu baxışlar sisteminə onların zəruri tərkib hissəsi kimi daxil olur, insan üçün sabit məna kəsb edir. Buna görə də insan bu fikir və prinsipləri təsdiq etmək, onları müdafiə etmək, başqa adamların da onlarla razılaşmasına nail olmaq üçün zəruri tələbat hiss edir. Şəxsiyyətin biliklərinin onun tələbatına uyğun gəlməməsi əqidə sahəsinin nöqsanına çevrilir. Belə adamın sözü çox vaxt işinə uyğun gəlmir, onda bilik və davranış vəhdətdə olmur.

Cəhdlər-müvafiq situasiyada bilavasitə təmsil olunmayan, lakin şəxsiyyətin xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyətinin nəticəsi kimi yaradıla bilən həyat və inkişaf şəraitinə tələbatın ifadə edildiyi davranış motivləridir. Cəhdlər şəkildə ifadə olunan tələbat xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyət vasitəsilə təmin edilir. Motivlərin bu kateqoriyası şəxsiyyətin fəallığını olduqca uzun müddət saxlamağa qabildir.

Cəhdlər müxtəlif psixoloji formalar kəsb edə bilər. Niyyətlərlə yanaşı olaraq, xəyal insan cəhdlərinin konkret formasıdır. O, arzu edilənin fantaziya da yaradılan surəti kimi nəinki insanı hələ başa çatdırılacaq, yaradılacaq şeyləri tamamlanmış mənzərə də seyr etməyə təhrik edir, həm də onun enerjisini qoruyub saxlayır və artırır. Ehtiraslar da cəhdlərə aid edilməlidir. Ehtiraslar qarşısızalmaz qüvvəyə malik tələbatların ifadə olunduğu motivlərdir. Təmin edilməmiş ehtiras coşğun emosialar doğurur. Şəxsiyyət tərəfindən davranış timsalı kimi qəbul edilmiş nümunəni təqlid etmək və izləmək tələbatı kimi ideallar da cəhdlərdir.

Qeyd edilən motivlər (maraqlar, əqidələr, cəhdlər), dərk edilmiş olmaları ilə xarakterizə edilir. Başqa sözlə, həmin motivlərə malik olan insan onu fəaliyyətə nəyin təhrik etməsi, tələbatlarının məzmununun nədən ibarət olması haqqında özünə hesabat verir.

Mövzu 15. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru və özünüqiymətləndimə.

Plan:

- 1) Fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları
- 2) Şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri
- 3) Şəxsiyyətin mənlilik şüuru
- 4) Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi

1.İnsan dünyaya fərd kimi gələrək şəxsiyyətə çevrilir. Bu proses tarixi xarakter daşıyır. Fərd tarixən əmələ gəlmiş müəyyən ictimai münasibətlər sisteminə hələ ilkin uşaqlıq dövründə daxil olur. O, həmin münasibətlərə hazır şəkildə təsadüf edir. İnsanın sosial qrup daxilindəki sonrakı inkişafı münasibətləri elə şəbəkəsinə yaradır ki, bu da onu şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Hər bir insan bir tərəfdən, bioloji varlıqdır, digər tərəfdən sosial varlıqdır. Onun bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini fərd termini, sosial varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini şəxsiyyət termini ilə ifadə edirlər. Fərd- özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. Fərd anlayışının evristik mənası da elə bundan ibarətdir. Bu baxımdan hər bir adam-həm təzə doğulmuş uşaq, həm də hər hansı bir yaşlı adam fərddir.

Şəxsiyyətin ən xarakterik cəhətlərindən biri onun fərdiyyətidir. Şəxsiyyətin fərdiyyəti dedikdə insanın psixoloji xüsusiyyətlərinin təkrarolunmaz uzlaşması başa düşülür. Buraya xarakter, temperament, prosesləri, cərəyan etmə xüsusiyyətləri, üstünlük təşkil edən hissələrin və fəaliyyət motivlərinin məcmuyü formalaşmış qabiliyyətlər daxildir.insan şəxsiyyəti öz fərdiyyəti etibarilə təkrarolunmazdır. Bəs, şəxsiyyət nədir? Onu necə xarakterizə etmək olar? Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur.

Şəxsiyyət-düşüncəli fərd olmaqla, cəmiyyətdə müəyyən olunmuş yer tutaraq, öz ictimai rolunu yerinə yetirir. Şəxsiyyətə daha geniş tərifli Azərbaycan alimləri Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə,Y.Talıfov, Ə.Ağayev və b. vermişlər. Onlara görə “müəyyən ictimai tarixi dövrdə yaşayan, ictimai vəzifələr yerinə yetirən (ictimai fəaliyyətdə, cəmiyyətdə, real həyata, ümumi şəkildə insanlara və s. qarşı münasibətdə özünü büruzə verən, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə xas olan) xarakter, temperament, bacarıq, maraq, təlabatlarda və s. özünü göstərən insana şəxsiyyət deyilir.

Bioloji yönümlü təlimə, Z. Freyd təliminə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, şəxsiyyət öz-özlüyündə bağlı olan bioloji fərd olaraq özünə daim cəmiyyətin təsirini hiss edir. Şəxsiyyət və onun inkişafı haqqında psixodinamik istiqamət adlanan Freyd təliminə görə şəxsiyyətin davranışı bioloji təsir və instinkdən asılılıqda olur. Digər sosial psixoloji konsepsiya olan sosiodynamik konsepsiya təsdiq edir ki, şəxsiyyətin həyatı, onun münasibəti öyrənmə, biliklər qazanması ilə əlaqədardır. Bu nəzəriyyələrin tərəftarları Amerika sosioloqları Ernest Torndayk, Con Mareno və başqalarıdır.

2.Şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar:

-ictimai fəallıq: şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir, nəinki öz həyat yolunu müəyyən edir, həm də həyat şəraitini dəyişdirir, ən mürəkkəb həyatı situasiyalarda öz daxili inamına və həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.

-motivlərin davamlı sistemi: motivlərin- maraqlar, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edirlər.

- şəxsi məna- şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət birinci növbədə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri və həyat mövqeyində, emosiya və hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.

-münasibətlər- şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. İnsanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə, özünə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da nəticə etibarilə onun münasibətləri ilə müəyyən olunur.

Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun məni- özü haqqında təsəvvürlər sistemi kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissimdə, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur.

3.İctimai münasibətlər əsasında şəxsiyyətin mənlilik şüuru formalaşır. Mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlilik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- insan özünü bütün ətraf aləmdən , yəni “mən”ini “qeyri-məndən” ayırır;
- özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir;
- psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır.

Mənlik şüurunun strukturunda aşağıdakı üç cəhəti xüsusilə fərqləndirmək lazımdır.

1. “Mən-obraz” – insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna başqa sözlə, psixoloji avtoportret deyilir).
2. Özünüqiymətləndirmə- insanın özünün özü haqqındakı təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirilməsi.
3. Potensial davranış reaksiyaları- insanın “Mən – obrazı” və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi.

Mənlik şüuru yeniyetməlik və gənclik yaşlarında formalaşsa da, onun mənbəyi, qaynaqları əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir. Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli xüsusi məna kəsb edir. Bunun nəticəsində yeniyetmə özü üçün öz “mən”ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılara münasibətinə öz təsirini göstərir.

Yeniyetmədə mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, özünün mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır. İlk dövrlərdə yeniyetmənin mənlik şüurunun əsasını başqa adamların onun haqqındakı mülahizələri təşkil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Yeniyetmənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi tədrici xarakter daşıyır. O, əvvəlcə təlim fəaliyyətinin icrası ilə bağlı olan keyfiyyətləri, sonra başqa adamlara münasibətləri ifadə edən keyfiyyətləri, sonra isə özünə münasibəti ifadə edən keyfiyyətləri və nəhayət, şəxsiyyətin coxcəhətli münasibətlərini ifadə edən mürəkkəb sintetik keyfiyyətləri dərk etməyə başlayır.

Yeniyetmə öz davranış və xüsusiyyətlərini dərk etdikcə, onda özünütərbiyə tələbatı yaranır ki, bu prosesdə də ayırd edilmiş nümunə və əxlaqi etalon müstəsna rol oynayır. İlk gənclik yaşı- mənlik şüurunun yaranmasının tamamilə xüsusi mərhələsini təşkil edir.

“Mən obrazın” əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. “Mən-obraz” mürəkkəb hadisədir. İnsanda eyni vaxtda üç “Mən-obraz”- “real mən”, “ideal mən” və “sosial mən” mövcuddur.

Real məndə insanın özünü necə görməsi, öz qabiliyyətlərin, rollarını, statusunu necə qavraması əks olunur.

İdeal məndə insanın özünü necə görmək istəri ilə xarakterizə olunur.

Sosial məndə insan həmişə özünə başqalarının gözüylə baxır. İnsan başqa adamlarla ünsiyyətə girərkən adətən, özünün "Sosial mən"indən çıxış edir. O, həmişə özünü başqa adamlara yaxşı tərəfdən göstərməyə çalışır. İnsan başqa insanlar vasitəsilə müəyyən olunmuş etalon, stereotiplərə yiyələnir, başqalarını və özünü qiymətləndirməyi öyrənir.

4. İnsanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması bilavasitə özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. Özünüqiymətləndirmə dedikdə, insanın özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, əməllərini, özünün obrazını qiymətləndirməsi başa düşülür. Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən- əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur. Lakin onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən əvvəl, özünüsevme, özünəhörmət, öz ləyaqətini saxlamaq və s. kimi hisslərə əsaslanır. Özünüqiymətləndirmə sistemini təhlil edərkən aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

a) Özünüqiymətləndirmə prosesində "real mən" obrazı ilə "ideal mən" obrazının müqayisə edilməsi mühüm rol oynayır. Onların bir-birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın mühüm şərtidir. İnsanın "real mən" obrazı ilə "ideal mən" obrazına müvafiq olduqda, o, adətən özünü yüksək qiymətləndirir.

b) İnsan özünün hər hansı bir keyfiyyətini qiymətləndirərkən onu "yaxşı" və "pis" etalonlarına görə müəyyən edir.

c) İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən insan özü-özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlənilən qiymətlər bir-biri ilə vəhdətdə olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymət real qiymətdir.

Psixoloji tədqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsinin müəyyənləşdirmək imkanı verir.

- a) Adekvat özünüqiymətləndirmə
- b) Qeyri-adekvat yuxarı qiymətləndirmə

c) Qeyri-adekvat aşağı qiymətləndirmə

Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. 1890-cı ildə U.Cems özünüqiymətləndirmənin iddia səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı orijinal düsturla belə ifadə etmişdi:

Özünüqiymətləndirmə = müvəffəqiyyət

İddia

Özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki amilin müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. İddia səviyyəsi şəxsiyyətin onun üçün əhəmiyyətli olan obyektlər işərisində hansı məqsədləri, çətin və asan məqsədləri seçməsi ilə müəyyən olunur. İnsan özünü yüksək qiymətləndirmək üçün bir halda kəsrin surətini artırmalıdır, yəni səy göstərməli və müvəffəqiyyət əldə etməlidir. Başqa halda isə kəsrin məxrəcini kiçiltməlidir, yəni iddia səviyyəsini aşağı salmalı və özünün ən kiçik müvəffəqiyyətini belə düzgün qiymətləndirməlidir.

Mövzu 16.

Qrupun psixoloji səciyyəsi. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər.

Plan:

1. Qrup haqqında anlayış
2. Qrupun təsnifatı
3. Kollektiv qrupun ən yüksək forması kimi
4. Liderlik və rəhbərlik

Ayrıca götürülmüş hər bir adamı şəxsiyyət kimi səciyyəsi, psixologiyası və davranışı sosial mühitdən çox asılıdır. Sosial mühit isə yalnız ayrı-ayrı adamlardan deyil, böyük və kiçik qruplardan ibarətdir. Qrup dedikdə tarixən müəyyən cəmiyyət çərçivəsində yaranmış, ümumi mənafe, sərvətlər və davranış normalarına malik olan adamların nisbətən sabit məcmusu nəzərdə tutulur. Hər bir qrupda fərdlərin bi-birilə, bütövlükdə cəmiyyətlə özünəməxsus qarşılıqlı rabitələri təcəssüm edir. Qrup anlayışını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə etmək olar. Kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən qeyd etmək olar ki, qrup dedikdə, müəyyən bir

sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə iki və ya üç adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup kimi xarakterizə etmək üçün hələ kifayət deyildir. İki və ya üç adam qrup halında birləşəndə, onların hər biri müvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir, qrupun həyatı ilə yaşamağa başlayır. İki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunları artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür.

Qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyllərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir: onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır. Qrup üzvləri müvafiq normaları və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hissi yaranır. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir. Qrupun nəzərdən keçirilən xüsusiyyətlərindən bir qismi onu struktur-formal (təşkilat) cəhətdən xarakterizə edir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelik sistemi və s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normaları, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi və s. isə qrupun sosial-psixoloji həyatını məzmun cəhətdən xarakterizə etmək imkanı verir.

Hər bir adam adətən, müxtəlif qrupların üzvü olur. Hər hansı bir adam bütün qruplarda eyni statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifadə edir, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin burada iki cəhəti qeyd etmək lazımdır: a) şəxsiyyət nəinki, kiçik qrupun, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkə kiçik qrup vasitəsilə deyil, həm də başqa yollarla, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrindən istifadə edərək bilavasitə təsir göstərir. Deməli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşmasının və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir; b) şəxsiyyət

aktivdir, o özünün mövqe roluna görə sosial qrupun-kollektivin həyatında da müəyyən rol oynayır, qrup daxilində ictimai rəyin təşəkkülünə müxtəlif formalarda təsir göstərir.

2. Sosial psixologiyada sosial qrupları ayrı-ayrılıqda qısa xarakterizə etmək olar.

Şərti və ya nominal qrup dedikdə bir-birilə real surətdə əlaqəsi olan, lakin müəyyən bir şərti əlamətə, məsələn, cins, yaş və peşə əlamətinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur. Məsələn cinsi əlamətə görə qadınlar, yaş əlamətlərinə görə yeniyetmələr, peşə əlamətlərinə görə sürücülər şərti qrupa aid edilə bilirlər. Şərti qrupa daxil olan adamlar adətən, bir-birlərini tanımırırlar. Lakin onların bir qismi müəyyən həyati situasiyalarda bir-biri ilə rastlaşır və ünsiyyətə girmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman onlar, lazım gəldikdə bir-birlərini güzəştə gedir, kömək edir və ya bir-birini müdafiə edirlər.

Sosial psixologiyada real qrupların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Real qrupların iki növü- real laborator və real təbii qrupları fərqləndirirlər. Təbii real qruplar böyük və kiçik qruplara, böyük qruplar qeyri mütəşəkkil və mütəşəkkil, kiçik qruplar isə formalaşan və kollektivlərə bölünür.

Böyük qruplar bütövlükdə cəmiyyət miqyasında mövcud olan adamların məcmusudur: siniflər, sosial təbəqələr, peşə qrupları, etnik birliklər, yaş qrupları böyük qruplara misal ola bilər. Fərdlərin böyük qruplara mənsubiyyəti müəyyən obyektiv əlamətlər əsasında təyin olunur.

Eyni bir müəssisə işçilərini, istehsal birliklərini və ərazi birliklərini sosiologiyada orta və ya lokal qruplar adlandırırlar. Böyük və irta qruplar kiçik qruplardan təkcə üzvlərinin sayına görə deyil, həm də münasibətlər şəbəkəsini xarakterinə görə fərqlənirlər. Kiçik qrupların üzvləri nəinki bir-birilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rabitəyə girir, bir-biri haqqında müəyyən təsəvvürə malik olur, həm də onların arasında müəyyən qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır. Başqa sözlə, onlar kontakt qrupları kimi təşəkkür tapıb inkişaf edirlər. Bu xüsusiyyətlərdən heç biri böyük qruplar üçün səciyyəvi deyildir.

Kiçik qrupun üzvləri vahid fəaliyyət çərçivəsində birləşir və bir-birilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətə girirlər ki, bu da onun spesifik əlaməti hesab olunur. Hər bir kiçik qrupun strukturunu bir tərəfdən, onun fəaliyyət

göstərdiyi sosial mühütün təsirləri, digər tərəfdən, qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir.

Kiçik qrupların 50-dən artıq təsnifatı məlumdur. Kiçik qrupları formal və qeyri-formal qruplara bölürlər. Formal qrupda münasibətlər inzibati-hüquqi yolla müəyyən olunur və tənzim edilir. Qeyri-formal qruplar isə ünsiyyət prosesində təbii yolla təşəkkül edir: onun strukturu inzibati-hüquqi qaydalarla tənzim edilmir.

1942-ci ildə referent qrup fenomeni müəyyən edilmişdir. Kiçik tələbə qruplarını eksperimental surətdə öyrənərək Amerika psixoloqu Q. Haymenin diqqətini belə bir cəhət cəlb etdi ki, qrupun müəyyən üzvləri mənsub olduqları qrupun deyil, başqa bir qrupun normalarını qəbul edir və öz davranışlarında onlara əsaslanırlar. O, bu maraqlı faktlar əsasında kiçik qrupların iki növünü üzvlük və referent qruplarını fərqləndirir.

Üzvlük qrupu elə qrupa deyilir ki, fərd öz-özlüyündə onun yalnız iştirakçısıdır.

Referent qrup dedikdə elə real və ya xəyali qrup nəzərdə tutulur ki, fərd onun standartlarını qəbul edir, sosial hadisələri referent qrupun normaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirir.

3. İnkişaf etmiş qrupun ən yüksək forması kollektivdir. Hər bir kollektiv qrup hesab olunur. Hər bir qrup isə kollektiv deyildir. Kollektiv cəmiyyətin bir hissəsi olan, birgə fəaliyyətin ümumi məqsədlərinə tabe olan insan qrupudur. Qrup adamları yalnız cəmiyyət üçün tamamilə faydalı fəaliyyət vəzifələri ətrafında birləşdirəndə kollektiv kimi formalaşır. əmək, uşaq, hərbi, idman və b. kollektivləri fərqləndirirlər. Tədris müəssisələrində pədaqoji kollektivi və şagird kollektivlərini fərqləndirirlər. Kollektivlər eyni zamanda özlərinin inkişaf səviyyəsi etibarilə bir-birindən fərqlənirlər.

Kollektiv üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti və qarşılıqlı təsirinin sosial-psixoloji fenomenləri: kollektivin yekdilliyi, onda psixoloji iqlim, kollektivin onun iştirakçıları tərəfindən qavranılması, şəxsiyyətin kollektivdə əhvalı və özünəhərməti, kollektivin özünün perspektivləri ilə əlaqədar olaraq onun perspektivləri psixoloji tədqiqatın obyektini kimi meydana çıxır.

Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər çoxcəhətli struktura malikdir. Onları ayrı-ayrılıqda təhlil etsək, kollektivin nüvəsini və üç layını- stratasını fərqləndirə bilərik. Latınca “stratum” lay, təbəqə, qat deməkdir.

Kollektivin ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikası onun mərkəzi nüvəsini təşkil edir.

Kollektivin bütün psixoloji xarakteristikaları onun fəaliyyətinin məzmunundan, ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikalarından asılıdır. Psixoloji xüsusiyyətlər sosial-tarixi amillərlə şərtlənir və müəyyən olunurlar-müddəa stratometrik konsepsiyanın əsasını təşkil edir.

4.Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu əks etdirir. Hər bir qrupun öz başçısı olur. Kollektivin idarə edilməsi prosesində iki cəhəti-rəhbərlik və liderliyi fərqləndirirlər.

Rəhbərlik-nisbətən yüksək səviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi səlahiyyətin tətbiqi yolu ilə kollektivin idarə olunması prosesidir. Liderlik dedikdə isə işçilərdə birinin şəxsi nüfuzunun kollektivin bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına təsiri nəzərdə tutulur. Liderliyin üç funksiyası müəyyən edilmişdir: a) liderin təşkilatçılıq funksiyası, b) informasiya funksiyası, c) sosializasiya funksiyası.

Təşkilatçılıq funksiyası onda ifadə olunur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, rol və vəzifə bölgüsü aparır, qrup üzvlərini konkret işlərə təhrik edir, onların birgə fəaliyyət səylərini əlaqələndirir.

Informasiya funksiyasında bir tərəfdən zəruri informasiyaların toplanması, işlənməsi, hifz edilməsi, digər tərəfdən, onların qrup üzvlərinə vaxtında verilməsi öz əksini tapır.

Sosializasiya funksiyası isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir. Liderin istifadə etdiyi pozitiv və neqativ sanksiyalarda bu funksiyaya daxildir.

Rəhbərlik və liderlik müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərdir. Onlar arasında aşağıdakı fərqlər müəyyən olunmuşdur.

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan, müxtəlif sosial təşkilat və institutlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan (qapalı, gizli) surətdə əmələ gələn prosesdir.

2. Rəhbərlik makromühitin əsas tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir; o, qrupda işlərin vəziyyəti və onun fəaliyyətinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik isə gizli bir proses kimi qrup üzvlərini tələbat və mənafeyinə müvafiq surətdə meydana çıxır və mövcud olur.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun təsir sahəsi son dərəcə genişdir. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir və onun həmin qruplarla münasibətini şərtləndirən məsələləri həll edir. Liderlik isə daha çox dinamikdir, şəxsiyyətlərarası münasibətləri formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider isə qanunla müəyyən edilmiş sanksiyalar sisteminə malik deyildir.

5. Rəhbər işçinin bu və ya digər məsələyə dair qərar qəbul etməsi əsasən vasitəli xarakter daşıyır. O, böyük informasiya sistemi kanallarına malikdir və qərar qəbulu zamanı öz səlahiyyətini aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider isə qrupda qərarın qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edir. O, müəyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi rabitə kanalları sistemi ilə əldə edir.

Beləliklə, rəhbərlik və liderlik idarəetmə prosesinin iki müxtəlif tərəfi-hüquqi hakimiyyət (rəhbərlik) və psixoloji təsir (liderlik)-kimi özünü göstərir. Kollektiv səviyyəsində onların hər ikisi rəhbər işçinin nüfuzunda təcəssüm edir.

Mövzu 17. HİSSLƏR.

Plan:

- 1.Hisslərin psixoloji səciyyəsi
- 2.Hisslərin kommunikativ və tənzimetmə funksiyaları
- 3.Hisslər və şəxsiyyətin tələbatları
- 4.Ali hissələrin növləri

Hisslər haqqında anlayış. Hisslər insanın gerçəkliyə bəslədiyi subyektiv münasibət sistemi kimi. Hissləri duyğulardan fərqləndirən xüsusiyyətlər. Hisslərin obyekt və subyekt. Emosiyalar və onların hissələrlə oxşarlıq və fərqi. Emosiyalar hissələrin təzahür forması kimi. İnsanın idrak fəaliyyətində hissələrin rolu.

Hisslərin xarici ifadəsi və əsas xüsusiyyətləri. Hisslərin insanın tənəffüs və qan dövrəni üzvlərinin fəaliyyətində, mimika və pantomimikasında, nitqində ifadəsi. Hisslərin qütbiliyi, müsbət və mənfi keyfiyyətləri, ikili və qeyri-müəyyən xarakter daşıya bilməsi.

Hisslərin fizioloji əsasları və funksiyaları. Hisslər beyində gedən sinir proseslərinin nəticəsi kimi. Hisslər və dinamik stereotip. Hisslərin siqnal, tənzim, kommunikativ funksiyaları.

Hisslərin keçirilmə formaları. Əhvallar, affektlər, stress (gərginlik), frustrasiya hissələrin əsas keçirilmə formaları kimi.

Ali hissələr. Əxlaqi, intellektual, estetik və praksis hissələrin xarakteristikası.

IV.13.1. Hisslər haqqında anlayış

İnsan ətraf aləmdə baş verən hadisələri yalnız duyub qavramaqla, yadda saxlamaqla kifayətlənmir. O, həm də dərk etdiklərinə müəyyən münasibət göstərir. Ona görə də insan idrak prosesləri vasitəsilə ətraf aləmi öz beynində əks etdirir, hiss və emosiyaların köməyi ilə isə onlara münasibətini bildirir. Deməli, hissələr insanın münasibəti ilə bağlıdır. Münasibət isə şüurla bağlı olan psixi faktıdır. Cisim və hadisələrə bəslənilən münasibətlərin beyində əks etdirilməsindən ibarət olan psixi fəaliyyət psixologiyada hiss və emosiya adı ilə ifadə edilir.

Beləliklə, hissələr insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir.

İnsanın hissləri idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlə bağlıdır. Deməli, hisslər subyektiv xarakter daşıyır və o, şəxsin bilik və təcrübəsindən, cins, yaş, fərdi xüsusiyyətlərindən, eləcə də düşdüyü konkret vəziyyətdən asılı olur. Hisslərin obyektə ətrafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar, onun subyektinə isə şəxsiyyətin özüdür. Başqa sözlə, insanın praktik və nəzəri fəaliyyətinin yönəldiyi və onda müvafiq şəkildə ifadə olunmuş emosional təəssürat əmələ gətirən cisim və hadisələr hisslərin obyektinə hesab olunur.

Dilimizdə «hiss» termini müxtəlif mənalarda işlədilir.

Adətən, «hiss» dedikdə, duyma, qavramaq, hiss etmək, dərk etmək anlamı başa düşülür. Cəmiyyət və təbiət hadisələrinə münasibət bildirmək istədikdə də bir elmi termin kimi «hiss» terminindən istifadə edirik. Ona görə də adi həyatda dərk etmə mənasında istifadə etdiyimiz «hiss» anlayışı ilə münasibətləri ifadə edən «hiss» anlayışını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

«*Hiss*» termini ilə «*emosiya*» termini arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

İnsanın idrak fəaliyyətində hisslərin rolu. İnsanın psixi həyatı çoxcəhətli, rəngarəng olsa da o vəhdətdədir. İdrak prosesləri (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq) emosiya və hisslərlə dialektik vəhdət təşkil edir. Bu köklü qanunauyğunluq müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hisslərin qeyri adi qüvvəsindən istifadə etməklə şagirdin və ya tələbənin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq yolu ilə, təlim prosesinin məhsuldarlığını yüksəltmək olar.

Təlim prosesində öyrəncilərin emosional cəhətdən fəallaşdırılması nəinki elmi, həm də köklü praktik məsələ kimi meydana çıxır.

İnsan hafizəsi adətən seçici xarakter daşıyır. Hafizənin bu önəmli xüsusiyyəti onun hər bir növündə öz təsdiqini tapır. Belə bir önəmli qanunauyğunluq ilk növbədə insanın cisim və hadisələrə münasibəti ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə desək

insanda müəyyən hiss və emosional hal doğuran qıcıqlandırıcı (söz, hərəkət, hadisə, cism, və s.) yaddaşda daha yaxşı saxlanılır. Psixologiyada hisslərlə hafizənin qovşağında önəmli bir fenomen – emosional hafizə fenomeni əmələ gəlmişdir.

«Kinli adamın yaddaşı uzun olar», «İlan vuran ala çatıdan qorxar» tipli atalar sözləri empirik surətdə hisslərin hafizə və qavrayışa göstərdiyi təsiri təsdiq edir.

Qavrayış sahəsində tədqiqat aparan klinist-psixoloqlar psixologiyada təsbit olunan faktı təsdiq edirlər. Sübut olunmuşdur ki, insan onun üçün təhlükə törədən, həyatı üçün qorxulu olan cisim və hadisələri bir qayda olaraq düzgün qavramır. Yaxud da əksinə insan sevinc hissini yaşayanda, sevəndə kiməsə vurulanda ətrafda baş verən hadisələrin, insanların yalnız yaxşı cəhətini görür, onları dəyişdirmək istəmir, olduğu kimi qavrayır, tənqidi münasibət bəsləyə bilmir. «Sevən adamın gözü kor olar» dedikdə məhz sevgi hissini qavrayışa göstərdiyi təsir ön plana çəkilir.

Hisslərin idrak fəaliyyətində rolu tək-cə qavrayış və hafizə prosesləri ilə məhdudlaşmır. Təfəkkür, təxəyyül və nitq kimi idrak prosesləri də hisslərlə vəhdətdə cərəyan edir.

Təfəkkür və hiss, ət və dırnaq kimi bir-birindən ayrılmazdır (Ə.Ə.Əlizadə). Onların vəhdətdə inkişaf etdirilməsi müasir Azərbaycan məktəbi üçün prioritet olmalıdır. Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərinin bu istiqamətdə qurulması daha da ahəngdar, kamil şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması deməkdir. Ali psixi funksiya kimi təfəkkürlə hiss arasında funksional – genetik əlaqə mövcuddur. Yeni təhsil konsepsiyası şagirdin, tələbənin təfəkkürünü inkişaf etdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu yolda hafizə artıq köməkçi vasitəyə çevrilir. Mütəxəssislərin fikrincə son dövrdə bir çox yerlərdə, təhsil son dərəcədə rasionallaşdırılıb və verballaşdırılıb. Belə olan şəraitdə uşaqların affektiv – emosional duyumu öləziyir. Nəticədə insanlar arasında laqeidlik, etinatsızlıq, biganəlik, soyuqluq əmələ gəlir. Odur ki, şagird təfəkkürünün fəallaşdırılması, onun inkişafı hiss və emosiya339 lardan təcrid olunmuş halda yox, onunla vəhdətdə, onun

köməyi ilə həyata keçirilməlidir. Eksperimental şəkildə sübut olunmuşdur ki, emosional fəallıq olmadan hər hansı mürəkkəb fikri və praktik məsələnin həlli subyektiv surətdə mümkün deyildir. Odur ki, hər hansı mürəkkəb məsələ iki planda həll edilir: 1) *emosional*, 2) *intellektual*.

Emosional həll dedikdə, şəxsdə məsələnin həlli prinsipinin tapılmasına olan inam hissini əmələ gəlməsidir. Bundan sonrakı əməliyyatla əlaqədar olaraq emosional fəallıq da artır. Məsələnin emosional planda həlli, onun intellektual planda həllini sürətləndirir. Belə ki, emosiyalar idrak proseslərini nəinki fəallaşdırır, həm də problemlə bağlı qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün məzmununa seçici təsir göstərir. Müasir təlim nəzəriyyəsinin mühüm tələbi - şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi problemini yalnız hiss və emosiyaların fəallaşdırılması zəminində, təfəkkürlə hiss vəhdətinin təmin edilməsi əsasında uğurla həll etmək olar. Təxəyyül ali psixi funksiya kimi idrak fəaliyyətində mühüm rol oynayır. O, ilk növbədə hissləri fəallaşdırmağın başlıca vasitəsidir. Təxəyyül gücündən istifadə etməklə gələcək peşəsi qanadında səyahət edən gənc tələbə öz hisslərini daha da rəvqləndirir. Bununla da özünün təlim fəaliyyətinə münasibəti dəyişir və tələbə daha səylə oxumağa başlayır. Təxəyyülün aktivləşdirilməsi tələbənin emosional cəhətdən fəallaşdırılmasının önəmli şərtlərindən biridir. Beləliklə, idrak proseslərinin motivasiya əsası bilavasitə hisslərlə bağlıdır. Hiss və emosiyaların köməyi ilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması müasir dərsə verilən psixoloji tələblərdəndir.

Hisslərin xarici ifadəsi və əsas keyfiyyətləri

Hisslərin xarici ifadəsi. Biz ünsiyyətdə olduğumuz adamları hansı hisslər keçirdiklərini onların sifət cizgilərindən, bədən hərəkətlərindən, səsindən aydın duya bilərik. Adətən, insanın razı və narazı olmasını, sevinc və kədərini, narahatlığını, pərt olmasını, utanması və qorxmasını və s. onun sifət cizgilərində, bədən ifadəli hərəkətlərində, eləcə də

səsində əks olunur.

Hər şeydən əvvəl insanın nə kimi hisslər keçirməsi onun tənəffüs və qan dövrəni üzvlərinin fəaliyyətində xarici ifadəsini tapır. Qorxu hissi keçirən adamın sanki nəfəsi kəsilir, lazımi sözləri tapıb deməkdə çətinlik çəkir. Sevinc hissi keçirdikdə isə tamamilə başqa cür nəfəs alır.

İnsanın hansı hissləri keçirməsi qan dövrəninə daha aydın təzahür edir. Beləki adam utandıqda, pərt olduqda üzünün rəngi qızarır, qorxduqda isə ağarır.

İnsanın nə kimi hisslər keçirməsi əsasən onun *mimikasında və intonasiasında* daha aydın əks olunur.

Bunlarla yanaşı, insanın keçirdiyi hissləri, onun bədəninin ifadəli hərəkətlərindən – pantomimikəsindən da başa düşmək mümkündür. Adətən, balet tamaşaları zamanı artist bir kəlmə söz işlətmədən bədəninin ifadəli hərəkətləri ilə keçirdiyi müvafiq hissləri təzahür etdirir.

Nəhayət, insanın keçirdiyi hisslər onun nitqində də öz ifadəsini tapa bilir. İnsan müəyyən hadisəyə münasibətini nitqinin intonasiya tərzilə ifadə edə bilir. (Məsələn, necə? sözünü müxtəlif intonasiya ilə ifadə etməklə). Beləliklə mimika, pantomimika, jestlər, intonasiya, kinesika və proksimika qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi kimi emosiyaları təzahür etdirir.

Hisslərin əsas keyfiyyətləri. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, insanın öz hisslərinin obyektinə necə yanaşması, indiki anda ona necə münasibət bəsləməsi bu hissənin keyfiyyət məzmununu müəyyən edir. Bu baxımdan hisslərin özünəməxsus əsas keyfiyyətləri diqqəti cəlb edir. Bu keyfiyyətlər olmadan heç bir psixi hadisəni emosional sahəyə aid etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, hissənin əsas keyfiyyətləri şəxsiyyətin obyektə emosional münasibətinin zəruri və özünəməxsus əlamətidir.

Hər şeydən əvvəl, insanın gerçək aləmdəki cisim və hadisələrə *emosional* münasibətində *müsbət və mənfi* olmaqla iki əsas keyfiyyəti qeyd olunur. Əgər cisim və hadisələr insanın tələbatlarını ödəyirsə, bu zaman *müsbət*, başqa sözlə *stenik* hisslər özünü göstərir. Əksinə, cisim və hadisələr insanın

tələbatlarını ödəmirsə *mənfi – astenik* hisslər baş verir. Psixoloji tədqiqatlar hisslərin bu iki keyfiyyəti ilə yanaşı olaraq daha iki keyfiyyətini aşkara çıxarmışdır. Beləki hissi törədən obyektə şəxsiyyətin müsbət və mənfi münasibətindən başqa *ikili münasibət və qeyri-müəyyən bələdləşmə* münasibətinin də olduğu müəyyən edilmişdir. İkili və yaxud ambivalent hissədə razılıq və narazılıq təkcə birləşmir, onların biri o birinə keçir, hər iki hissə yanaşı yaşanılır. Bu cür ambivalent hissə *qısqanclıq* hissini misal göstərmək olar. Beləki qısqanclıq zamanı adamda məhəbbət və nifrət hissi özünəməxsus şəkildə birləşə bilər. Ambivalent hissə başqa bir misalı da göstərmək olar. Məsələn, isti günəş altında səhra yolunu keçən bir insan susuzluqdan əziyyət çəkir. Keçdiyi yolun bir hissəsində su gölməçəsinə rast gəlir. O, gölməçədən ovuclarını dolduraraq içir. Susuzluqdan əziyyət çəkdiyinə görə bundan razılıq hissi keçirir. Bununla yanaşı gölməçədə olan sudan bataqlıq tami gəlir. Ona görə də həmin su onda həm razılıq, həm də narazılıq hissi yarada bilər.

İnsanın öz hisslərinin obyektlərinə emosional münasibətinin digər keyfiyyəti hisslərin *qeyri-müəyyənliyidir*. Bu keyfiyyəti qısamüddətli emosional reaksiyalarda, eyni zamanda bəzi obyektlərə qarşı yaranmış davamlı hisslərdə müşahidə etmək olar. Adətən, insanın ilk dəfə rast gəldiyi hadisələrə təəccüb etməsi, onunla maraqlanması bu cür baş verir.

Hisslərin fizioloji əsasları və funksiyaları

Hər bir psixi prosesin əsasını insanın beyin fəaliyyəti təşkil edir. Başqa psixi proseslər kimi, emosional halların və hisslərin fizioloji əsası da beyində gedən sinir prosesləri ilə bağlıdır. Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsi və idarə olunması vegetativ sinir sisteminin funksiyasına daxildir. Xüsusilə, hisslərin əmələ gəlməsində beynin qabıqaltı sahələrdə baş verən sinir prosesləri çox mühüm rol oynayır. Həmin sahə tənəffüs prosesini, ürək döyüntüsünü, nəbz vurmanı, orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin qan ilə təchizini, hərəkəti, bəzi orqanların və ifrazat vəzilərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Ona

görə də hər hansı hissın baş verməsi müvafiq üzlərdə müəyyən dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Məsələn: tənəffüs ahəngi dəyişir, ürək döyüntüsü ya artır, ya da azalır, nəbz vurma dəyişir, göz bəbəyi genişlənir, tüklər biz-biz olur, tərləmə artır, ağızda dil quruyur və s. Təsadüfi deyildir ki, qədim yunan həkimi Hippokrat 60-a qədər nəbz vurma kəşf etmişdir. Odur ki, ürəyin döyüntüsü emosiyanın ən həssas indikatorudur.

Ona görə də çox vaxt insanlar öz emosiyalarını ürəyin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Hisslərin əmələ gəlməsində dinamik stereotipin yaranması və ya pozulması mühüm rol oynayır. Yəni həyat tərzindən, münasibətindən asılı olaraq beyində müəyyən rabitələr əmələ gəlir və get-gedə möhkəmlənir. Odur ki, həmin rabitələrdə hər hansı dəyişikliyin baş verməsi mövcud rabitələrin pozulması ilə nəticələnir. Bu da insanda razılıq, narazılıq, sevinc, heyrət, şübhə, maraq, qəzəb və s. kimi hissələrin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

Deməli, müəyyən dinamik stereotipin əmələ gəlməsi və ya pozulması ilə əlaqədar olan sinir prosesləri, hissələrin fizioloji əsasını təşkil edir. Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsində və cərəyan etməsində ikinci siqnal sistemi xüsusi rol oynayır.

Çünki hər hansı emosional halı elə sözün köməyi ilə də yaratmaq olar.

Beləliklə beyin qabığında və qabıqaltı sahədə baş verən sinir prosesləri, hiss və emosiyaların fizioloji əsası hesab olunur.

Psixologiya tarixində hiss və emosiyaların əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuşdur. Bunlardan Ceyms-Lange, Kannon-Bard nəzəriyyələrini və S.Şixterin konsepsiyasını qeyd etmək olar.

İnsanın emosional və hiss halına simpatik və parasimpatik sinir sistemi nəzarət edir.

Dalaşarkən və ya qorxuya düşüb qaçarkən simpatik sistem insan orqanizmində müəyyən dəyişikliklər etməklə (məsələn: qan təzyiqi artır, qanın laxtalanma dərəcəsi yüksəlir, tərləmə artır və s.) onu düşdüyü vəziyyətə hazırlayır və enerji dolu qanı bütün hüceyrələrə göndərir. Belə bir təhlükəli

vəziyyət aradan qalxdıqdan sonra parasimpatik sistem öz funksiyasına başlayır və insanın fizioloji durumunu normalaşdırır.

Adi vəziyyətdə müəyyən duyğu və emosiyaların, təhlükəli vaxtlarda isə qorxu və qəzəb emosiyalarının müşayiəti ilə yaşayırıq. İnsan oğlunun ətrafıyla etdiyi çoxəsrlik davadan, vuruşmadan salamat çıxmasına bu iki sistem yardım etmişdir. Deməli, emosiyalar orqanizmin düşdüüyü vəziyyətə uyğunlaşmasını təmin etməklə, insan həyatının davam etməsində önəmli rol oynayır.

Hisslər əsasən 3 mühüm funksiyanı yerinə yetirir: *signal*, *tənzimetmə* və *kommunikativ* funksiya. Bu funksiyalar ümumilikdə insanın ətraf aləmi düzgün əks etdirməsinə və ona uyğunlaşmasına xidmət göstərir. Biz emosiyaların köməyi ilə nitqdən istifadə etmədən biz tərəf müqabilimizin emosional durumunu başa düşür və ona uyğun şəkildə ünsiyyət qururuq.

Hiss və emosiyaların xarici təzahürlərinə əsasən müxtəlif mədəniyyətə malik olan, dilini bilmədiyimiz hər hansı xalqın nümayəndəsinin emosional halını, şad, kədərli, qəzəbli olduğunu, qorxduğunu, təccübləndiyini çox asanlıqla müəyyən edə bilərik.

Hisslər insanın idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlə bağlıdır.

Signal funksiyasının köməyi ilə biz ətraf aləmdə baş verən hadisələrin hansının həyatımız üçün faydalı və ya təhlükəli olduğunu dərk edirik. Bundan sonra davranış və rəftarımızda həmin cəhətləri nəzərə alaraq fəaliyyətimizdə müəyyən dəyişikliklər edirik.

İkincisi, hissli insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edərək onları müəyyən istiqamətə yönəldə bilir. Bu hissli insanların *tənzim etmə* funksiyası ilə bağlıdır. Məsələn: hər hansı dilə olan maraq, onu öyrənmək istəyi insanı müvafiq ali məktəbdə oxumağa təhrik edir. Dilə olan həvəs insanı həmin xalqın tarixindən, mədəniyyətindən bəhs edən kitablar oxumağa, filmlərə tamaşa etməyə və musiqisinə qulaq asmağa

vadar edir.

Hisslərin kommunikativ funksiyası onunla ifadə olunur ki, insanın keçirdiyi hisslər onun mimikasında, səsində, tənəffüs ahəngində və s. təzahür edir. Hisslərin bu cür ekspressiyası, qarşı tərəf üçün informasiya mənbəyinə çevrilir.

Beləliklə, həmin kommunikativ funksiya şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət göstərir.

Məsələn: kədəri ekspressiya etməklə insan qarşı tərəfə özünün pis, çətin vəziyyətdə olduğunu bildirir. Bu hal onun köməyə ehtiyacı olduğu haqqında başqasına məlumat verir. Bundan sonra biz həmin adama kömək etmək istəyir, onun dərdinə şərik olur və təsəlli veririk.

Amerikan psixoloqu K.İzard qeyd olunan funksiyalarla yanaşı emosiyaların *motivasiya və sosializasiya* funksiyalarının olduğunu da qeyd etmişdir. Məsələn: qorxu hissi insanı kömək axtarmağa məcbur edir. Güclü yanğın təhlükəsi qonşularda qorxu hissi yaradır. Bu da onların birləşməsinə və mütəşəkkil formada qorxu mənbəyinə qarşı mübarizə aparmalarına səbəb olur. Bu qorxunun yaratdığı sosializasiyadır. Hər bir emosiyanın özünə məxsus sosializasiya funksiyası var. İkrəh emosiyası olmasaydı, insanların gigiyenik qaydalara əməl etməsi, estetik tələbatları ödəməyə ehtiyac qalmazdı. Bu mənada fərdin sosiallaşması prosesi hiss və emosiyanın hesabına həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə hiss və emosiyaların yerinə yetirdiyi funksiyalar bir-birilə vəhdət təşkil edir. Psixoloji araşdırmalarda aşağıdakı fundamental emosiyalar müəyyən olunmuş və təsvir edilmişdir (K. İzard, 1980) maraqlı, sevinc, heyranlıq, kədər, qəzəb, nifrət, həqarət, qorxu, həya, günah, həyəcan, əzab.

Ali hisslər

Ali hisslər bütünlüklə sosial amillərin təsiri ilə şərtlənir və inkişaf edir. İnsanı əhatə edən sosial gerçəkliyə münasibəti, eləcə də şəxsiyyəti onun keçirdiyi mürəkkəb (ali) hissləri ilə təzahür edir. Deməli, insanın təbiət hadisələrinə, cəmiyyətə və

cəmiyyətdəki əxlaq normalarına, qanunlara, başqa insanlara, millətlərə, eləcə də təbiət və insan gözəlliklərinə, bir sözlə gerçəkliyə olan münasibəti onun ali hissələrinin obyektini təşkil edir. İnsanların davranışı, qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, insan mədəniyyətinin məhsulları, incəsənət əsərləri, cəmiyyətin idarə olunması və birgəyaşayış qaydaqanunları, dərk olunması vacib olan problemlər və s. həmişə insanlarda müəyyən hissələr doğurur. Belə hissələr *ali hissələr* kimi səciyyələndirilir. Ali hissələrin məzmunu şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən, dünyagörüşündən, bilik və bacarığından, əqidə və inamından asılı olduğu üçün subyektiv xarakter daşıyır.

Yönəldiyi sosial idrak obyektindən asılı olaraq ali hissələrin 4 növü fərqləndirilir: ***əxlaqi, intellektual, estetik və praksis*** hissələr.

Ali hissələr – şəxsiyyətin formalaşması prosesində, mürəkkəb sosial tələbatların ödənilməsi ilə bağlı əmələ gəlir, məsələn, vətənpərvərlik, inam, dostluq və s.

Sadə (ibtidai) hissələr – isə bütün canlı orqanizmlərin, o cümlədən, insanların üzvi tələbatlarının təmin olunması ilə əlaqədar olaraq baş qaldırır.

Əxlaqi hissələri həm də mənəvi, dünyagörüşü hissələri də adlandırılır. Əxlaqi hissələrin obyektini ayrı-ayrı adamlar, kiçik qruplar, kollektivlər, dövlət, idarə və təşkilatlar, ictimai hadisələr, insan münasibətləri, mövcud qanunlar, qaydalar və insanın özü və keçirdiyi hissələr ola bilər. Deməli, əxlaqi hissələr, müəyyən cəmiyyət daxilində qəbul olunmuş əxlaq normaları əsasında sosial gerçəkliyin hadisələrinin qavranılması zamanı insanın keçirdiyi hissələrdir. İnsanın əxlaqi hissələri, müvafiq əxlaq normalarına bəslədiyi subyektiv münasibətlə bağlı olur. Əxlaqi hissələr sosial mahiyyət kəsb etdiyi üçün əsasən ailə, məktəb və digər sosial institutlarda həyata keçirilən tərbiyə işləri ilə sıx bağlıdır.

İnam, dostluq, yoldaşlıq, xeyirxahlıq, məhəbbət, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, borc, həya və məsuliyyət hissi, vətəndaşlıq, humanizm və s. əxlaqi hissələrə misal ola bilər.

Bəzən də elə olur ki, insan mövcud olan əxlaq normalarına uyğun olaraq hərəkət etmir. Bu ilk növbədə həmin şəxsin öz mənafeyini hər şeydən üstün tutmasından irəli gəlir. Belə olan halda həmin şəxs müvafiq normalara müsbət münasibət bəsləmədiyi üçün, mənfəi hisslər keçirir. Düşmənçilik, paxıllıq, fərdiyyətçilik, məsuliyyətsizlik, həyasızlıq, vicdansızlıq, namuzsuzluq və s. bu cür hisslərdir.

Bəzən də elə olur ki, insan öz hərəkətinin, rəftarının cəmiyyətdəki müvafiq normalara uyğun olmadığını, düzgün hərəkət etmədiyini sonradan başa düşür. Bu zaman əmələ gələn iztirab, xəcalət, təəssüf, peşmançılıq, rüsvayçılıq da əxlaqi hisslər hesab olunur. Deməli əxlaqi hisslər qavrayış obyektinə bəslənən müsbət və ya mənfəi münasibətlərin əks etdirilməsidir. İnsanın münasibəti onun şüuru ilə tənzim olunur. Odur ki, gənc nəslin tərbiyəsi işində əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Çünki, özünüdərkətmənin kökləri şüurla, əxlaqi hisslərlə bilavasitə bağlıdır. Digər tərəfdən mənlilik şüuru da bir qayda olaraq əxlaqi şüura söykənir və onunla qarşılıqlı əlaqədə daha səmərəli inkişaf edir.

İntellektual (zehni) hisslər – insanın zehni (idrak)

fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə əmələ gəlir. Bu cür hisslər insanı ətraf aləmin sirlərinə, özünün eləcə də başqasının rəftar və davranışının səbəbini daha dərindən dərk etməyə sövq edir.

Maraq, inam, səbr, təəccüb, şübhə, yəqinlik, fəhm, heyrat, yenilik və s. intellektual hisslər hesab olunur.

Beləliklə *intellektual hisslər insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onu ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hisslərdir.* Təlim prosesində elmi axtarışlar zamanı, yaradıcı fəaliyyətdə zehni hisslərin hesabına insan fəaliyyəti daha da səmərəli olur. Zehni hisslərin təsiri nəticəsində insan ətraf aləmin sirlərinə, həll etməli olduğu problemlərin mahiyyətinə daha yaxşı nüfuz edir və onu həll edir. Ümumən insanın idrak fəaliyyətinin səmərəliliyi, başqa psixi hadisələrlə yanaşı həm də zehni hisslərlə şərtlənir.

Azərbaycan xalqın müqtədir oğlu, fəlsəfi-romantik şerimizin banisi Hüseyn Cavidin fəlsəfəsi, Rene Dekartın: «Hər

şeyə şübhə ilə yanaş! – Budur həqiqətin meyarı» fəlsəfi kredosu ilə səsleşir:

Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli – hikmətin babası,
Şübhə artarsa həm yəqin artar,
Mərifət nuri şübhədən parlar.

Səhvindənən ta ki doğsun şübhələr,
Həp seçilsin haqqü batil, xeyrü şər.

İdrak prosesləri ilə emosiya və hisslərin dialektik vəhdət təşkil etməsi – müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən qanundur. Odur ki, hər bir müəllim təlim prosesində şagirdin idrak fəaliyyətini, onun intellektual hisslərini (şübhə, inam, təəccüb, heyrat və s.) fəallaşdırmaq yolu ilə gücləndirməlidir. Bu cür fəallıq nəticə etibarlı ilə təfəkkürün, aqlın inkişafına xidmət edəcəkdir. Yeni pedaqoji təfəkkür, təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, interaktiv təlim metodlarının geniş vüsət aldığı bir şərətdə, şagird təfəkkürünün emosional cəhətdən, zehni hisslərin köməyi ilə fəallaşdırılması müasir dərse verilən əsas psixopedaqoji tələbdir. Təfəkkür ilə hisslərin sinxron surətdə inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin yetişdirilməsinin ana xəttini təşkil etməlidir.

Estetik hisslər. İnsanın estetik hisslərinin obyektini ətraf aləmin cisim və hadisələri, təbiət gözəllikləri, insan yaradıcılığının bədii məhsulları, musiqi, başqa adamların, eləcə də şəxsin özünün rəftar və davranışı ola bilər. Füsunkar təbiət mənzərələri, insan gözəlliyi, incəsənət əsərləri, ecazkar musiqi və s. insanda estetik hisslər doğurur. Estetik hisslərə insan ictimai təcrübəni mənimsəməklə yiyələnmişdir. İnsan üçün ən birinci estetik zövq mənbəi elə insanın özüdür.

Psixoterapiyada məhz insanın estetik hisslərinə təsir göstərməklə onun psixi sağlamlığını bərpa etməyə, müalicəyə çalışırlar. Bu mənada musiqi terapiya, art terapiya və naturapsixoterapiyada musiqi, incəsənət əsərləri və təbiət gözəlliklərindən müalicə vasitəsi kimi istifadə olunur. Deməli estetik hisslər insan şəxsiyyətinin həm mənəvi, həm də psixi

sağlamlığının əsas şərtini təşkil edir. Vaxt ilə Aristotel incəsənət əsərlərinin qavranılmasının insanın psixoloji və fizioloji vəziyyətinə müsbət təsirini qeyd etmiş və bu halı «təmizlənmə» (katarsis) adlandırmışdır.

Estetik hisslər insan psixikasına stenik təsir göstərməklə orqanizmin funksiyasını aktivləşdirir, bədəni gümrəh edir. Yumor, satira, təbəssüm, gülüş, həzz, heyran, həsəd və s. estetik hisslər hesab olunur. İnsan hisslərin köməyi ilə ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini bildirir, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətini tənzimləyir, həm də özünün psixoloji sağlamlığını təmin etməyə cəhd göstərir. İnsanın estetik hisslərinə əxlaqi, intellektual hissləri, eləcə də dünyagörüşü və yaşadığı sosial mühit də təsir göstərir.

Praksis hisslər – insanın öz fəaliyyətinə bəslədiyi emosional münasibəti ilə bağlıdır. Fəaliyyət prosesi insanda həm müsbət, həm də mənfi emosional reaksiya əmələ gətirir.

Fəaliyyət prosesində, sərf edilmiş sayda yaranan razılıq və ya narazılıq duyğusu praksis hisslər adlanır. İnsan fəaliyyətinin hər bir forması praksis hisslərin obyektinə ola bilər. Hər hansı fəaliyyət prosesində qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırıqca, işin uğurla yerinə yetirilməsindən alınan razılıq hissi praksis hisslərə aiddir. Dərs zamanı qarşılıqlı əlaqənin yaranması, izah olunan məsələnin şagirdlər tərəfindən aydın başa düşüldüyünü gördükdə, eləcə də pedaqoji refleksiyaya müraciət edərkən keçirilən dərslərdə məqsədə nail olunması ilə bağlı müəllimin keçirdiyi hisslər praksis hisslər hesab olunur. Praksis hisslər yaradıcı hisslər kimi təzahür edir.

Beləliklə fəaliyyət prosesində göstərilən səydən asılı olaraq işin gedişinə və nəticəsinə bəslənən münasibətlə bağlı baş qaldıran hisslər praksis hisslər adlanır. Fəaliyyətin, işin mənimsənilmə səviyyəsiindən asılı olaraq, praksis hisslər bəzi hallarda işin gedişi ilə bağlı, bəzi hallarda isə fəaliyyətin nəticəsi ilə bağlı olur. Çətin tapşırığın, məsələnin düzgün həllinin tapılması ilə bağlı tələbənin keçirdiyi sevinc hissi praksis hiss kimi xarakterizə olunur. Yaxud da problemin həlli ilə bağlı uğursuz axtarışlardan yaranan həyəcan, gərginlik,

məyusluq və s. neqativ məzmunlu praksis hisslərdəndir. Beləliklə, insanın şəxsiyyət kimi psixoloji portretinin mühüm cizgiləri olan ali hisslər bir – birindən təcrid olunmuş halda deyil vəhdətdə təzahür edir. Odur ki, insanın mənəvi aləmini, idrak fəaliyyətini və şəxsiyyətini təzahür etdirən ali hisslərin tərbiyə edilməsi və inkişaf etdirilməsi gənc nəslin tərbiyəsi işinin mühüm tərəflərindəndir.

Özünü yoxlamaq üçün sual və tapşırıqlar

1. Hisslər nəyə deyilir?
2. Hisslər duyğulardan nə ilə fərqlənir?
3. Hisslərin obyektivi və subyektivi nədən ibarətdir?
4. Hisslərlə emosiyaların oxşarlıq və fərqi şərhlədin.
5. Hisslər insanın idrak fəaliyyətində nə kimi rol oynayır?
6. Hisslərin xarici ifadəsi özünü nələrə göstərir?
7. Hisslərin əsas keyfiyyətlərini xarakterizə edin.
8. Hisslərin fizioloji əsasları barədə danışın.
9. Hisslərin hansı funksiyaları vardır? Onları şərhlədin.
10. Hisslərin keçirilmə formaları hansılardır? Onları şərhlədin.
11. Ali hisslər hansılardır? Onların hər biri haqqında ayrılıqda danışın.

Emosiyalar

Plan:

1. Emosiyalar hisslərin təzahür forması kimi.
2. Emosional hallar və onların xarici ifadəsi.
3. Emosional adaptasiya.

Emosional halotlor

Hisslor qiivvə, davamlılıq və sürətə görə miixtilif növlərə ayrılır. Bunlar insanın emosional halətlərinin öyrənilməsinə xüsusilə böyük əhəmiyyət verilir. Bu isə təsadüfi deyildir. İnsanda əmələ gələn, giinlərlə, hətta, bəzən həftələrlə davam edən emosional halətlər təkcə onun əmək məhsuldarlığına deyil, həm də psixi sağlamlığına miihiim təsir göstərir. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq. Əhval - çox zəif cərəyan edən emosional halətdir. Məsələn, insan qəmgin, şad, əzgin, giimrah, qiissəli və s. əhvalda ola bilər, lakin onlar zəif cərəyan etdiklərindən o qədər də aydın surətdə nəzərə çarpmır və çox kəskin xarici ifadəyə malik olmur.

Əhvallar xeyli müddət: həftələrlə, aylarla davam edə bilər.

Əhvalın bəzən səbəbi tam aydın olmur. Belə ki, insan özündə bu və ya digər əhvalın səbəbini, necə əmələ gəldiyini bəzən aydın dərk edə bilmir. Çünki əhvalı çox zəif qıçıqlayıcılar belə dəyişə bilər. Məsələn, adam acıqlı olduqda onda cüzi şeylər belə (birinin bərkədən gülməsi, stolun toxunması və s.-do) onun əhvalını pozur. Buna görə də əhvallar da stenik və astenik ola bilər.

Əhval insanın təsəvviri və düşüncəsinə, onların məzmun və istiqamətinə, ətraf alomə bəslədiyi münasibətə təsir göstərir. Adamda şad və giimrah əhval olduqda ətrafdakı hər bir şey insana xoş təsir bağışlayır. Hər şey onu vəcdə gətirir.

Qəmgin olduqda isə əksinə, hər şey ona sönük və mənasız görünür.

İnsan əhvalın qulu olmamalı, əksinə, həmişə mənfəi əhvallara qarşı mübarizə aparmalıdır. Bir də ki, insan əhvalının sirayət etmə xüsusiyyəti vardır. Məsələn, müəllimin giimrah əhvah, qəmginliyi və ya süstlüyü çox vaxt asanlıqla şagirdlərə də keçir. Odur ki, nə kimi xoşagəlməz hadisənin baş verməsinə baxmayaraq, müəllim öz əhvalının əsiri olmamalıdır. İmtahan vaxtı müəllimin giimrahlığı, şad əhvahla malik olması şagird və tələbələrə musbət təsir edir, onların qiivvələrini sanki səfərbərliyə alır.

İnsan öz əhvalını idarə etmək **icün** onu törədən səbəbləri yaxşı bilməlidir. Əhvalı törədən səbəblər isə çoxdur. İnsan orqanizmində baş verən dəyişikliklər (məsələn, xəstə vəziyyət həmişə əhvalı pozur, insan sağlam olduqda, yaxşı yatdıqda isə giimrah olur), insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi həyat şəraiti, lazımı iş yerinin, rahat mənzil şəraitinin, kifayət qədər nəqliyyatın, sakitliyin, təmiz havanın olub-olmaması, eləcə də insanlar arasındakı qarşıqlıq münasibət əhvahla ciddi təsir göstərir. Odur ki, qarşıqlıq münasibət .etikasını gözləmək, yüksək davranış mədəniyyəti hər bir şəxs üçün zəruridir.

Affektlər (latın dilində affektus ruhi tələtüm, həyəcanlanma de **məkdir**) - coşğun Surətdə əmələ gələn kəskin xarici ifadəyə malik olan azmüddətli, lakin

qiivvətlə cərəyan edən hisslərdir. Qeyz, dəhşət, həddən artıq şadlıq, kədər, qəzəb və s. affektə misal ola **bilər**.

Affekt hallı bəzi adamların fəaliyyətinə pozucu təsir göstərir, hətta onların belə məqamlarda öz hərəkətləri, danışıqları üzərindəki şüuruna nəzarəti də zəifləyir. Affekt anında bəzi adamlar qışqırır, kəskin hərəkətlər edir, aydın danışıqları itirir. Ayrı-ayrı hallarda isə heç bir söz deyə bilmir, tutulur, «donub qalır», <daşa dönmür>. Belə vəziyyətlər beyində baş verən sinir prosesləri ilə əlaqədardır. Bu zaman beyində kəskin oyanma ocağı əmələ gəlir və ətrafdakı oyanmış sahələrə ləngidici təsir göstərir. **O**, öz hərəkətləri və onunun nəticələri barədə sanki düşünmür. Qabıqaltı sahələr beyin qabıqmm ləngidici təsirindən azad olduğundan **öz** fəaliyyətlərini dəyişdirir və nəticədə affekt halında insanda **bir** sıra artıq, lüzumsuz, məqsədsiz hərəkətlər də özünü büruzə verir.

Bəzən. affekt qəflətən miiyyəyən partlayış kimi baş verir və tez təciliə son həddə çatır. adam tez özündən çıxır. Başqa halda isə affekt törədən obyekt diqqətimizi cəlb edir, şiiurumuz onun üzərində mərkəzləşir, beyində həmin obyektə əlaqədar olan oyanma sahəsi yaranır, ətrafdakı oyanmalar ləngimə halna keçir, qabıqaltı mərkəzlər getdikcə fəallaşır və beyin qabığına təsir göstərməyə başlayır, nəticədə insan özünü ələ ala bilmir və hissənin əsiri olur. Bun-dan sonra affekt özünün son həddinə qədər inkişaf edir, bu zaman orqanizmin bütün normal vəziyyəti, fəaliyyəti pozulur, beyin qabığındakı bir sıra mərkəzlərdə dərin ləngimə əmələ gəlir, bununla əlaqədar olaraq bəzən təfəkkir və nitqin də fəaliyyəti pczulur. ix-tiyari diqqət zəifləyir, əlin, bədənin ayrı-ayrı üzvlərinin əsməsinə təsadüf olunur. Daxili vəzilərin fəaliyyəti güllənir, tənəffis ahəngi pozulur, qan dövranında dəyişiklik baş verir, adam tərləyir, əlləri və bədəni əsməyə başlayır və s. Bütün bu dəyişiklik affektin tam şiddətləndiyi vaxt baş verir.

Affekt soyumağa başladığıda onun xarici təzahürləri və daxili təsiri yavaş-yavaş sönüb getməyə başlayır. Bu zaman adam əzgin, yorğun vəziyyətə düşür, ətrafdakı hadisələrə elinasız yanaşır, yuxulu kimi olur.

Affekt halından yaxa qurtarmaq üçün onun nəticəsini göz önünə gətirmək, onu dərk etmək zəruridir. Bununla yanaşı olaraq affekti yaradan obyektə diqqəti yayındırmaq, başqa səmtə yönəltmək də faydalıdır. Əlbəttə, affekt halının qarşısını almaq insanın iradə qüvvəsindən, şüurluluğundan, mədəni rəftar vərdişlərinə möhkəm yiyələnməsindən çox asılıdır.

Ehtiras – qüvvətli, uzunmüddətli və dərin hissdır. Ehtiras insanın şüurunun, daxili qüvvələrinin cəmləşməsində, müəyyən vahid məqsədə yönəlməsində öz əksini tapır. Bu zaman hisslər iradə cəhd ilə birləşərək adamı müəyyən çətinlikləri aradan qaldırmağa təhrik edir.

Ancaq ehtiras insanı həmişə fəallaşdırma bilmir. Bəzən bir obyektə olan ehtiraslı münasibət insanı başlıca olaraq passiv surətdə əzab çəkməyə düçar edir. Bu cəhət ehtirasın ikili xarakterdə olduğunu: ya insanın qüvvəsini zəiflətdiyini, ya da artırdığını aydın surətdə göstərir. Ehtiras çox böyük qüvvəyə malik olur.

Ancaq əsas məsələ ehtirasın nəyə, hansı obyektə yönəlməsindədir. Bu cəhətdən ehtiraslar iki qrupa: mənfəi və müsbət ehtiraslara bölünür. İnsanın qumara, spirtli içkilərə, pula, varlanmağa və s. olan ehtirasi mənfəi ehtiraslardır.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənfəi ehtirasların əsiri olan bir sıra tiplər yaradılmışdır. M. F. Axundovun Hacı Qara surəti («Hacı Qara» əsərində) pul ehtirasına tutulmuş klassik xəsis tipidir. O, pul yığmaq üçün hər cür alçaqlığa, ailə üzvlərini belə, fəda etməyə hazırdır. Yaxud N. Vəzirovun «Dağılan tifaq»-ında qumara ehtirasın tipik nümunəsi verilmişdir. Həmin ehtiras cəvri, ailənin, (əsərin adından da göründüyü kimi) tifaqın dağılmasına gətirib çıxarır. Mənfəi ehtiraslar əsiri olan adamlar həyatda insanların nifrətindən başqa bir şey qazanmırlar.

Elmə, musiqiyə, incəsənətə, zəhmətə və s. olan ehtiras isə müsbətdir. Əsl məsələ müsbət ehtirasın inkişaf etdirməkdir. Əməyə, elmə, incəsənətə, musiqiyə ehtiraslı məhəbbət bəsləmədən həmin sahədə heç bir

yenilik yaratmaq mümkün deyildir. K. Marks ehtirasa çox yüksək qiymət vermiş və onu insanın öz obyektinə ciddi surətdə cəhd edən mühüm qüvvəsi hesab etmişdir. İ. P. Pavlov gənclərə məktubunda elmi-tədqiqat üçün ehtirasın böyük əhəmiyyəti olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirdi: «Elm insandan həddən artıq gərginlik və çox böyük ehtiras tələb edir. Öz işinizdə, öz axtarışlarınızda ehtiraslı olun». Buradan aydın olur ki, ehtiras insanın biitiin rəftar və davranışına, fəaliyyətinə dərin iz buraxan qüvvətli hissdır.

Stress (ingiliscə stress - təzyiq, gərginlik deməkdir) - insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional halətdir. Yəni qəflətən təhlükəli vəziyyətdə və ya mürəkkəb şəraitdə təcili surətdə müstəqil qərar qəbul etmək, hərəkət etmək lazım olarkən insanda özünü biiruzə vərənlə halətdir. Miiasir dövrdə, elmi-texniki tərəqqi şəraitində insanlarda belə emosional halətlər tez-tez müşahidə olunur. Şagirdlər imtahan vərəndə, sənişinlər təyyarədə uçanda. operator qəza ilə rastlaşanda, rəhbər işçi mürəkkəb şəraitdə təcili surətdə müstəqil qərar qəbul edərkən çox vaxt gərginlik keçirir və onu stress haləti kimi yaşayır.

Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt ota cisimləri belə düzgin qavramırlar, hafizələri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektə keçirə bilmirlər, gözlənilməz qıcıqlayıcılara qeyri-ədəqlə reaksiyalar verirlər. Bəzən tam çəşir, məqsədyönlü hərəkət edə bilmirlər. Bəzən isə, əksinə, stress vəziyyəti elə bil onları qüvvə və enerjisini artırır, fikri aydınlaşır, çətin məsələni tez və asanlıqla həll edir.

Stress terminini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu Q. Selye təklif etmişdir. O, əvvəlcə fizioloji termin kimi işlənilmiş. sonra isə insanın davranışını psixoloji səviyyədə təsvir etmək üçün tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Hal-hazırda fizioloji stresslə (iirək-damar, tənəffis sistemlərində dəyişikliklər baş verir, başqa vəkətativ göstəricilər, qanda biokimyəvi dəyişikliklər və s. özünü göstərir) yanaşı psixoloji stress də ayırd edilir.

Psixoloji stress isə emosional və informasiya stresslərinə bölünür. İnformasiya yiki həddən ziyadə çox olduqda insan tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir, istənilən vaxt yüksək məsuliyyət tələb edən lazimi qərara gələ bilmir. Onda informasiya stressi əmələ gəlir.

Emosional stress isə təhlükəli, qorxulu, yaxud dərin inciklik şəraitində təzahir edir. Bu halda psixi proseslərin, emosional halətin cərəyanında, fəaliyyətin motivasiya sahəsində dəyişiklik baş verir. Nəticədə insanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü biiruzə verə bilər.

Buna görə də ayrı-ayrı adamlarda, eləcə də müəyyən sosial qruplarda uzun müddət davam edən stress vəziyyətinin aradan qaldırılması xüsusi psixoloji təsvir vasitələri tələb edir. Bu da respublikamızda indiki şəraitdə qaçqın və köçgünlərdə stress halətini aradan götürmək üçün psixoloji xidməti təmin edir. Frustrasiya (latınca frustratio aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu) - insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik real və ya xəyali

Maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir. Bu emosional halətin mahiyyətini başa düşmək üçün, hər şeydən əvvəl, insanın xarakterinə, onun insan üçün şəxsi mənasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, insanın istədiyi mühazirəyə, kinoya, konsertə getməməsi və s. də onda narazılıq doğurur, lakin şüur və fəaliyyətini poza bilmir. Bəzən isə insan elə maneələrlə rastlaşır ki, bunlar onun arzu və istəklərini iirəyində qoyur, yaranan davamlı mənfi emosional halət onun şüur və fəaliyyətini pozur. Frustrasiya yalnız o zaman meydana çıxır ki, insanın narazılıq və ya təmin olunmamaq səviyyəsi onun döziim səviyyəsindən üstün olur. Frustrasiya daha çox şəxsiyyətin mənfi sosial qiymətləndirilməsi, onun **iicün** müqəddəs sayılan hiss və duyğularına həqarətlə yanaşılması və s. kimi hallarda özünü itirmək. qəzəb, küskünlük və s. şəkildə təzahir edir. Frustrasiya halətində insanda dərin psixi sarsıntılar baş verir. Frustrasiya haləti bəzən insanın xarakterinə təsir edir, onda bir sıra dəyişikliklər törədir: onun davranış və rəftarında özünə inamsızlıq, şablon davranış tərzinə meyl etmə və s. . Bir sıra nevrozların baş verməsi də frustrasiya haləti ilə izah edilə bilər. Bunun qarşısını almaq **iicün** psixi gərginliyə dözümlü təbiyə edilməlidir. Şagirdlərdə frustrasiya halları müşahidə edildikdə, onlara maneələri aradan qaldırmağın daha səmərəli yollarını tapmaqda, çətinlikləri düzgün qiymətləndirməkdə kömək göstərmək, ən başlıcası isə özlərinə inam hissi aşılamaq zəruridir. Bu cəhət gənclər **iicün** də zəruridir. .

Yəni stresslərin növündən və onların təsirinin xüsusiyyətindən asılı olaraq stressin iki əsas növü: fizioloji və psixoloji stresslər ayrılır.

Psixoloji stresslər özləri də iki yerə ayrılır: informasiiv və emosional stresslər. informasiiv stresslər informasiyanın həddən ziyadə çoxluğu şəraitində, yəni insanın qarşıya çıxan məsələləri vaxtında həll edə bilməsi, məsul qərarları lazımı sürətlə qəbul etməkdə çətinlik çəkməsi hallarında baş verir.

Emosional stresslər isə daha çox təhlükəli, qorxulu vəziyyətlərdə, ciddi iticiklik şəraitində baş verir. Hətta bu vəziyyətdə insanın nitq və hərəkət fəaliyyətində pozğunluqlar baş verə bilər. Yəni emosional stresslər bir sıra psixosomatik xəstəliklərin törənməsi ilə nəticələnə bilər.

Hər hansı stress insanın sağlamlıq dərəcəsindən və şəxsiyyətin tipindən asılı olaraq müəyyən təsir gücünə malik olub, bu və ya digər dərəcəli stress yaradır.

Beləliklə, şəxsiyyətin tipindən, fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq stressin yaranma və davam etməsi, orqanizmin ona reaksiyası müxtəlif olur. Yəni orqanizmdə psixosomatik dəyişikliklər baş verir.

Psixosomatik proses müxtəlif psixi hal və onların dəyişmələrinə orqanizmin fizioloji reaksiyasıdır.

Psixosomatik reaksiyalar əsasən, emosional gərginlik (qorxu, hirs, hiddət, sevinc), affektlər zamanı formalaşır.

Bəzən bu reaksiyalara «orqanların nitqi» deyilir.

İstənilən stress - fiziki, emosional və ya xəstəliklə əlaqədar, sarsıntı nəticəsində, ağrılardan, zədədən (fiziki və ya psixi) yaranaraq beyin qabığından başlamış hüceyrə, molekulyar törəmələrdəki zəncirvari reaksiya əmələ gətirir. İmtahanqabağı iirəkbulanma, qarın ağrısı, dizlərin və əllərin əsməsi, ovucun tərləməsi, xolesterin ifrazının artması, işləmənin kisməsi və s. emosional stressə olan somatik reaksiyadır.

Psixosomatik proseslər insanın müxtəlif orqan və sistemlərində müşahidə olunur. Onlar müəyyən psixofizioloji mexanizmə malikdir.

1) Stresslərin təsiri nəticəsində tənəffüsün dəyişməsi, onun tezləşməsi və yavaşması, müvəqqəti dayanması pnevmoqrafla qeyd olunur.

2) Həzm sistemini psixi qıcığa reaksiyası mədənin işinin güclənməsi. qusmaya meyillilik, mədədə həzmin sürətlənməsi isə qəbzliyə və ya əksinə qarın pozğunluğuna meyillik kimi olur. Ağız suyunun çox və ya çox az ifrazı ilə əlaqədar ağızda quruluq hissənin olması.

3) Ürək-damar sistemində dəyişikliklər nəbzın tezləşməsi, qan təzyiqinin artması, dərinin rənginin ağarması və ya qızarması kimi psixofizioloji göstəricilər qeyd edilir.

4) Psixi qıcığa seksual reaksiyaların əmələ gəlməsi seksual partnyoru və ya seksual obyektə gördükdə, onunla fiziki iinsiyətə girdikdə əmələ gələn fizioloji hal tənəffüsün, qan təchizatının və xəstənin halının dəyişməsi kimi müşahidə olunur.

5) Hər hansı emosional reaksiya ovucda. qoltuq altında tərləməyə səbəb olur.

Psixogen faktorların təsiri nəticəsində somatik pozulmalar formalaşır və bunlara psixosomatik xəstəliklər deyilir.

Mövzu 19—İradənin psixologiyası.

Plan;

- 1) İradə haqqında anlayış.
- 2) Qeyri-ixtiyari və ixtiyari hərəkətlər.
- 3) İradi akt və onun mərhələləri.
- 4) Qərar qəbulu və onun psixoloji xarakteristikası.
- 5) Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri və onların formalaşması.

İradi hərəkətlər müəyyən məqsədə yönəldilmiş və məqsəd uğrunda mübarizə prosesində meydana çıxan maneələri aradan qaldırmaq üçün tələb olunan səylə bağlı şüurlu hərəkətlərdir. İnsan da yaranan və onu fəaliyyətə sövq edən təhrikəddici qüvvələr öz mahiyyətinə və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif səciyyə daşıyır. Bu qeyri-ixtiyari impulsa görə hərəkət – alınan təsirə ani reaksiya, yaxud ləngidilmiş (təxirə salınmış) tipli reaksiya—düşünülmüş mülahizələr əsasında baş verən, nəticəsi dəqiq təsəvvür edilən hərəkət ola bilər.

Şüurluluq səviyyəsinə görə insan hərəkətləri 2 kateqoriyaya—qeyri-ixtiyari və ixtiyari—bölünür. Qeyri-ixtiyari hərəkətlər ya tamamilə dərk edilməyən və ya 1 oqəddə aydın dərk edilməyən təhrikəddici qüvvələrin (ustanovka, həvəs) təsiri nəticəsində icra olunan hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər impulsiv səciyyə daşıyır. Onların dəqiq planı olmur. Qeyri-ixtiyari hərəkətlərə insanın qorxu, heyrət, çaşqınlıq, affekt halında etdiyi hərəkətlər. İxtiyari hərəkətlər—məqsədin aydın dərk olunmasını və onun həyata keçirilməsini təmin edən əməliyyatların əvvəlcədən təsəvvür olunmasını tələb edir. İxtiyari hərəkətlərin xüsusi qrupunu iradi hərəkətlər təşkil edir. İradi iş zamanı insan 2 cür maneələri aradan qaldırmalı olur, daxili (subyektiv) və xarici (obyektiv) maneələr.

İradə ali psixi funksiya kimi insanın həyat prosesində formalaşır. İnsan fəallığının xüsusi forması olan iradı mürəkkəb psixi proses kimi vasitəli xarakter

daşıyır və ilk növbədə nitqin köməyi ilə təşəkkül tapır. İradənin fizioloji mexanizmi baş beyin yarımkürələri qabığının fəaliyyəti ilə bağlıdır. İ.P. Pavlovun nəzəriyyəsinə görə insanın davranışının fizioloji əsası 1ci signal sistemi ilə qarşılıqlı təsirdə olan 2ci signal sistemidir. İradə şəxsiyyəti xarakterizə edən ən mühüm psixi keyfiyyət kimi 2 mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

1—Təhrik etmə; 2—Ləngimə funksiyası, nəzarət funksiyası. İradə özündə 3 mühüm xassəni ifadə edir; idrak, münasibət və hiss.

3—4. İrادی akt və onun mərhələləri— aşağıdakılardır

1)—Qarşıya məqsədin qoyulması və dərk olunması

2)—Məqsədə nail olmaq üçün yol və vasitələrin axtarılması.

3)—Qərar qəbulu, --iradi səy.

4)—Qərarın icrası.

Hər iradi hərəkət üçün hər şeydən əvvəl məqsədin olması mütləq şərtidir. Bu mərhələ hərəkətin motivinin olmasıdır. İrادی işin xarakter xüsusiyyəti qarşıda duran məqsədin sadəcə arzu olunan məqsəd kimi (həyata keçirilməsi mümkün olmayan şeyləri də arzu etmək olar) deyil, onun əldə edilə bilən, müəssər məqsəd kimi dərk olunmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq iradi hərəkətin mühümlə mərhələsi meydana çıxır ki, o da məqsədə necə, hansı yollarla nail olmaq haqqında, hansı növ hərəkətlərin məqsədə gətirib çıxarması barədə düşünmək, götür-qoy etməkdir. Bütün bu proseslər əslində iradi işin tərkibinə daxil olan zehni cəhətlərdir. Əksər hallarda qərarın qəbulundan əvvəl motivlər mübarizəsi olur. Qarşı-qarşıya duran motivlər nə qədər səmərəlidirsa insanı fəaliyyətə təhrik edən tələbatların obyektləri öz əhəmiyyətinə görə nə qədər =dirsə motivlər mübarizəsi də 1o qədər güclü olur və qərar qəbulundan insan gərginlik, nigarəncilik, həyəcan, narahatlıq halı keçirir. Əgər qərar kəskin motivlər mübarizəsindən sonra qəbul edilirsə, insan böyük yüngüllük hissi keçirir. Bəzi halda qərarın qəbul edilməsi ilə bağlı narahatlıq yox olmur. Bu zaman iradi səyin yaranması və həyata keçirilməsi labüddür. Lakin buna

baxmayaraq s y hissi qüvvətli,gərginlik isə xeyli böyük ola bilər.Səbr v  inadla, gözlənilmədən ba  vermiş yeni dəyişiklikləri, r iti nəzərə alaraq bu maneələri aradan qaldırmaq lazımdır.Buna d zm k o q d rd  asan i  deyildir.

5— xsiyy tin iradi keyfiyyətləri—Tərbiyə  r iti,sosial mühit,sinir tipi iradi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. xsiyy tin iradi keyfiyyətlərini 3qrupda 1l  dirm k olar.

1)—İlkin iradi keyfiyyətlər—iradi güc t kidlilik.

2)—Törəmə iradi keyfiyyətlər—q tiyy tlilik,cəsarət, z n   l  almaq,inam

3)—Məsuliyyətlilik intizamlılıq,işgüzarlıq,t  bb skarlıq.

Iradi keyfiyyətləri mənfi v  müsbət olmaqla 2qrupa bölmək olar.Müsbət iradi keyfiyyətlərə--t kidlilik,qətiyyət,cəsarət, z n   l  almaq,məsuliyyətlilik,intizamlılıq,müstəqillik səbirlilik v s.aid edirlər.Mənfi iradi keyfiyyətlərə iradi nöqsan kimi t qlid ilik,t lqin  qapılmaq,neqativizm,tərslik.

T kidlik—qəbul edilmiş qərarın icrası zamanı qarşıya çıxan  itinlik v  maneələrə qarşı mübarizə aparıb,onlara qalib gəlmək v  mütləq məqsədə çatmaq. T rslik isə iradi nöqsan kimi real  r iti düzgün qavrayıb qiymətləndirə bilməmək v  dəyişmiş  r it  çevik münasibət bəsləyə bilm m kd  ifadə olunur.

Q tiyy t—hər hansı məsələ ilə ba lıhe  1t r dd d etmədən,vaxtında d  n lm   qərar qəbul etməkdə ifadə olunur.Q tiyy tsizlik—inamsızlıq,zəiflik,qorxaqlıq v  məqsədin aydın dərk olunmaması v s.səbəblərlə bağlıdır.

C sar t—qəbul edilmiş qərarın icrası zamanı tapşırığın,işin məsuliyyətli həllindən ötrü qorxu hissın  qalib gəlmək,təhlükəyə qarşı getməkdə.risk etməkdə təzahür edir.C sar t irad ni qüvvətləndirir, xsiyy tin hörmət və nüfuzunu artırır. C sar t  əks olan keyfiyyət qorxaqlıqdır--.İnsanın motiviasiya sahəsi ilə bağlı olub sosial keyfiyyət kimi ətraf aləmdə ba  verən hadisələrə münasibətdə  z n  göstərir.Qorxu h md  orqanizmin bioloji m dafiy  reaksiyasıdır.

Özünü ələ almaq—bütün fəaliyyətini qarşıya qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsinə səfərbər edilməsində,qorxuya üstün gəlib,bütün maneə və çətinlikləri aradan qaldırılmasında ifadə olunur.

Məsuliyyətlilik—şəxsin yerinə yetirdiyi fəaliyyət,davranış və rəftarı qarşısında cavabdehlik hissi ilə sıx bağlıdır.

İntizamlılıq şəxsiyyəin işgüzarlıq və sosiallığının göstəricisidir.Müstəqillik – fəaliyyəti heç1 kömək ,göstəriş olmadan həyata keçirmək qabiliyyətidir.Müstəqil adam məsuliyyət hissində,tənqidi ağıla,möhkəm əqidəyə və dərin inam hissində malikdir.--əksini—təqlidçilik,təlqinə qapılmaq təşkil edir.Səbirlilik—iradi güc, təkidlilik,özünü ələ almaq,inam,dözümlülük kimi keyfiyyətlərlə vəhdətdə təzahür edir.

Mövzu 20. Temperament

Temperament haqqında anlayış.

Temperamentin aşağıdakı xüsusiyyətləri var.

1. Fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin məcmuyudur.
2. Fərdi və irsidir.
3. Psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikasıdır. (psixi fəaliyyətin gedişatında biruzə verir)
4. Rəfdar və davranışda təzahür edir.

Temperamentin tərifi: Psixi fəaliyyətin dinamikasını təyin edən insanın davranış və rəfdarında biruzə verən, davamlı və sabit fərdi xüsusiyyətlər məcmuyuna temperament deyilir. Bütün psixi proseslər temperamentin tipinə uyğun adamlarda cərəyan edir. I insanların bəziləri ləng düşünür, asta danışır, hərəkətləri asta gəldir, emosiyaları xaricən zəif biruzə verir və s. II bəzilərinde isə əksinə olur. Məs. sürətlə düşünür, hündürdən danışır, hərəkətləri cəldir, emosiyaları xaricən parlaq

biruzə verir və s. Bütün bunlar psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikası kimi temperamentə işarədir.

I halda fleqmatik temperamentin xüsusiyyətləri.

II halda isə xolerik temperamentin xüsusiyyətləri sadalanmışdır.

Temperament haqqında təlimlər.

Temperament haqqında ilk məlumat qədim şərq (Misir,Hindistan, Çin) filosofların əsərlərində verilir. Onlar insanları davranışına görə tiplərə ayırır və hətta bunun səbəbini də göstərirdilər. Onlar insanları 3 tipologiyaya ayırırdılar.

1. Bədəninə qanı çox olan adamlar. Məs.pələngə bənzər adamlar.
2. Bədəninə hava çox olan admlar. Məs. meymuna bənzər adamlar(bədənin yüngüllüyünə görə)
3. Bədəninə selik çox olan admlar.

I. Bu filosoflar temperament anlayışından istifadə etmirdilər lakin onun təsvirini verirdilər. Temperament haqqında təlimin ilk yaradıcısı qədim yunan həkimi Hipokratdır.Onun yaratdığı təlim, eləcədə qədim şərq mütəfəkkirlərinin yaratdığı təlim II humoral təlim adlanır. Ona görə ki, onlar temperamentin tipini humoral sistemin (daxili sekresiya vəzilərinin) ifraz etdiyi mayələrin müxtəlif mütənasibliyinə görə təyin edirlər. Temperament sözü ilk dəfə Yunanlar tərəfindən işlədilmiş və mənası hissələrin müxtəlif mütənasiblik mənası verir.

Hipokrat hesab edirdi ki, orqanizmdə mövcut olan 4 əsas mayenin (qan-sangivus, öd-xole, qara öd-melonexole,selik fleqma)müxtəlif mütənasibliyi temperamentin tipini təyin etməyə imkan verir. Hər bir temperament tipi insanda müxtəlif davranış xüsusiyyəti əmələ gətirir.

III somatik təlim- bu təlim insanın somatik sisteminə(soma-bədən dem) əsaslanır. Təlimin yaradıcıları Alman psixiatri E.Kreçmer və Amerika alimləri Uidyam Şeldon və S.Stivensdir. Onlar temperamentin tipini insan bədəninin quruluşuna görə təyin edirdilər. Ümumuyyütlə bədən quruluşu 1. zəif –astenik, qismən 2. güclü-atletik (Yunanca döyüşçü dem) 3. Piknik alçaq boy, tosqun. 4.Normostonik dissplasik-həddən artıq uzun, alçaq boy formalarında olur.

Müəliflər hesab edirdilər ki, bədənin quruluşuna görə temperamentin tipini müəyyənləşdirmək mümkündür. Somatik nəzəriyyəyə konstitusional təlimdə deyilir. Konst qurluş deməkdir.

IV Temperament haqqında ən sonuncu təlim Pavlovun yaratdığı fizioloji təlimdir. İ.Pavlov uzun illər apardığı tədqiqatlar nəticəsində sinir sisteminin 3 xassəsini kəşf edir.

1.Oyanma və ləngimənin gücü qüvvəsi.

2.Oyanma və ləngimənin müvazinətliliyi.(oyanmanın ləngiməyə nə dərəcədə müvafiq olması yaxud onların tarazlılığı)

3.Oyanma və ləngimənin mütəhərəkliyi. Onların bir birini əvəz etməsi sürəti. Bu proseslər yəni oyanma və ləngimənin qüvvəsi, müvazinəti və mütəhərəkliyi bir birinə özünə məxsus formada uzlaşır və sinir sisteminin yaxud ali sinir fəaliyyətinin tipini müəyyən edir.

Kreçmer bədən quruluşunun 4 tipini ayırırdı.

1.Dissplastik.- (astenik),2. piknik,3. atletik 4. Leptosomatik. Temperament haqqında təlimi sonralar B.M.Teplov, V.M.Rusalov, Y.Striolyan (Polşa psixo) inkişaf etdirmişlər.Sinir sisteminin tipi fizioloji anlayış, temperamentin tipi isə psixoloji anlayışdır. Bunlar bir-biri ilə özünəməxsus tərzdə uzlaşır və sonuncu yəni sinir sisteminin Temperamentinin fizioloji əsasını təşkil edir.

Pavlov sinir sisteminin oyanma və ləngimənin qüvvəsinə görə qüvvətli və zəif tiplərini müvazinətlik dərəcəsinə görə-1.müvazinətli və 2 müvazinətsiz tiplərini, sinir proseslərinin (oyanma və ləngimənin) mütəhərəkliyinə görə 1) Cədvəl və 2) asta tiplərini ayırırdı.

Beləliklə Pavlov sinir sisteminin 4 əsas tipini ayırırdı ki, bunlarda Hipokratın təklif etdiyi temperament tiplərinə uyğun gəlir.

1. Zirək tip (sinir sistemi tipi)-sanqivirik (temperament tipi)

-Qüvvətli, müvazinətli (tarazlıq)

-Cəld (mütəhərrik)

2. Sakit tip (sin sis. tipi) fleqmatik (temp.tipi)

-Qüvvətli müvazinətli

-Asta (qeyri-mütəhərrik)

3. Coşqun tip (sin. sis.tipi)- xolerik (temp. tipi)

-Qüvvətli müvazinətli

-Cəld (mütəhərrik)

4. Zəif tip (sinir.sis. tipi)-Molensolik (temperament tipi) Bütün sinir proseslərinin zəif cərəyan edir.

Temperamentin tipləri və psixoloji xarakterləri.

Sanqiviniq tipi-Bu temperamentə aid olan insanlar zirəkdir, diribaşdır, bir yerdə qərar tuta bilmir, tez-tez danışır, təsirlərə asan məruz qalır, yeni olan hər şeylə maraqlanır, emosionaldır, maraqları tez oyanır və tez də itir, maraqları qeyri sabitdi və davamlı deyil, çətinliklə rastlaşarkən əli işdən tez soyuyur, mimikaları zəngindir, hərəkətlərdə yüksək reaktivlik (cəldlik) var, çox fəaldır, reaksiyaları yüksək templidir, hərəkətlərdə yüksək plastiklik (bir işdən başqasına tez keçir, asan uyğunlaşır) vardır.

Xolerik tipi-Coşqun tipidir.(həm hərəkətləri, həm də psixi prosesləri), verilən tapşırıqları səylə yerinə yetirir, haylı-küylüdür, kobuddur, tez özündən çıxır, reaksiyaları cəlddir, tələsdiyi üçün müəyyən səhvlərə yol verir, səbirsizdir, tez-tez və ucadan danışır, adətən yazısı səliqəsiz olur.

Mimikaları ifadələdir. Maraqları sabit və davamlıdır, çətinliklə rastlaşanda özünü itirmir, əzimkardır, reaksiyaları cəlddir, aktivlik və reaktivlik çox yüksəkdir. Onun reaktivliyi aktivliyindən üstündür ona görə də, tez özündən çıxır, hövsələsiz, səbirsizdir, plastiklik azdır, rigitlik(dəyişməzlik)çoxdur. Rigitlik plasrikliyin əksidir. Ona görə də maraqları davamlı və sabitdir.

Fleqmatik tipi- sakitdir, qaradınməzdir, adətən ünsiyyətə girişmir, güldürmək,həyəcanlandırmaq və əsəbləşdirmək çoxda asan deyil. Hərəkətləri ləng və asdagəldir. Mimikası kasıbdır, başqaları ilə çətinliklə dostlaşır, mehriban və istiqanlıdır, vəfalıdır. Yeni şəraitə çətinliklə uyğunluqlaşır. Reaktivlik və aktivlik azdır, ona görə də onu güldürmək və əsəbləşdirmək çətinidir, səbirli təmkinlidir, soyuqqanlıdır. Emosiyanallıq azdır, plastiqlik azdır,rigitlik çoxdur. Yüksək

işgüzarlığı və məqsədyönü ilə seçilir. Fəaliyyətin fərdi üslubunu elmə Teplov gətirmişdir.

Meloxolik tipi-sakitdir, əhvalı cüzi təsirlər nəticəsində dəyişir. İfrat dərəcədə həssasdır. Tez inciyir, tez küsür, hissləri ləng oyanır, qismən sakitdir, özünü tez itirir. Çətinliklərlə rastlaşarkən onu qorxu bürüyür, tez ruhdan düşür, işi axıra çatdırmır, hərəkətləri süsdür, asta-asta usandırıcı danışır. Deməli yüksək senzitivliyə(həssaslıq)malikdir, küsəyəndir, zəif reaktivlik və aktivlik onun nadir hallarda gülümsəməsinə tez-tez özünü itirməsinə işini axıra çatdırma bilməməsinə gətirib çıxarır. Yuxarıda hər bir temperament tipinə aid nümunələr təsvir olundu, göründüyü kimi bu tiplərdə bu tiplərə xas olan əlamətlər biruzə verir. Bunun əsas səbəbi odur ki, hər hansı temperamentin xalis tipinə rast gəlmək mümkün deyildir. Sadəcə olaraq konkret temperament tipinə (xolerikə)xas olan əlamətlər digər temperament tipinə xas olan əlamətlərdən daha çox biruzə verirsə insan həmin temperament tipinə aid edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, temp bu və ya digər əlamətinin biruzə verməsi insanın maraqları, meyilləri və konkret situasiyası ilə sıx bağlıdır. Buna görə də insan müəyyən şəraitlərdə sangivirik kimi digərləri də flegmativ kimi davrana bilər.

Temperamentin tipi yaş xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Məs: uşaqlıq dövründəki aktivliklə yaşlılıq dövründəki aktivlik bir-birindən fərqlənir.

Temperamentin xassələri.

Psixologiyada psixi fəaliyyətin məzmunu və dinamikası anlayışları ayrılır. Psixi fəaliyyətin məzmunu dedikdə intellektin, təfəkkürün, təxəyyülün və s. inkişaf səviyyəsi keyfiyyəti başa düşülür. Dinamikası dedikdə isə onun gedişatı, cərəyanı başa düşülür. Bu baxımdan temperamentin xüsusiyyətləri psixi fəaliyyətin ancaq dinamik cəhətdən xarakteristikasıdır.

Temperamentin dinamik xarakteristikası kimi aşağıdakı xassələri ayrılır.

1.Ümumi aktivlik-bunun mahiyyətini xarici aləmi səmərəli surətdə mənimsəmək və dəyişmək meylinin təzahüründən ibarətdir. Ümumi aktivlik

özünü psixi fəaliyyətin və hərəkətlərin tempində, ritmində, sürətində, plastikliyində, dözümsüzlükdə, süstlükdə, biruzə verir.

2. Hərəkəti aktivlik-ümumi aktivliyin bir formasıdır və özünü hərəkəti aparatdakı lənglikdə və cəldlikdə biruzə verir. Hərəkəti aktivliyi əzələ hərəkətlərinin tezliyi, qüvvəsi, ritmi aid edilir.

3. Emosionallıq-insanı emosiyaların və əhvallarının təzahüründə biruzə verir. Müxtəlif hisslər və emosiyaların əmələ gəlmə, cərəyan etmə və kəsilməsi xüsusiyyətləri özünü emosionallıqda biruzə verir. Emosionallığın 3 cəhəti ayrılır.

1. Mütəhəssirlik (emosional həssaslıq səviyyəsi). Məs: kiminsə halına yanmaq, ürəyi ağrımaq mütəhəssirliyin yüksək səviyyəsidir, halına yanmaqda mütəhəssirliyin səviyyəsidir, o da amma aşağı səviyyədir.

2. İmpulsivlik-emosional münasibətlərin kifayət qədər ölçülüb biçilməməsi. İmpulsivlik dedikdə emosiyaların hansı sürətlə insana təhriki qüvvə kimi təsir etməsi başa düşülür.

3. Emosional labillik-dedikdə müvafiq emosional vəziyyətin kəsilməsi və ya bir təsüratın başqası ilə əvəz olunması başa düşülür. Beləliklə temperamentın əsas xassələri dedikdə ümumi aktivlik, emosionallıq, hərəkəti aktivlik nəzərdə tutulur.

Tərbiyə prosesində temperamentlərin tiplərinin nəzərə alınması və fərdi yanaşma.

Hər bir temperament tiplərinin həm"-“, həm də “+”cəhətləri mövcutdur.

Xolerikin + cəhəti-işgüzarlılığı, qətiyyətliliyi, təkitliliyi, enerjililiyi.

Xolerikin -“cəhətləri-özünün ələ almağı bacarmamağa, kobudluğu, səbirsiz.

Sanqivinin + “cəhətləri- ünsiyyətçilik, mehribanlıığı, sülhə meyililiyi, yüksək enerjili.

Sanqivinin”-“ cəhətləri- kifayət qədər qətiyyətliliyin olmaması, bəzən yalançılıq, hamını razı salmaq istəyi.

Fleqmatikin “+”cəhətləri- təmkinlilik, səbirlilik, dözümlülük və.s.

Fleqmatikin mənfi cəhətləri-astagəllilik, hədsiz soyuqqanlılıq, tənhalığa meyllilik, qapalılıq.

Melonxolikin müsbət cəhətləri-həssaslıq, ürəyiyumşaqlıq və s.

Melonxolikin mənfi cəhətləri-passivlik, özünəqapanmaq, qorxaqlıq və s.

Tərbiyə prosesində bu cəhətləri nəzərə almaq lazımdır və tərbiyəni elə qurmaq lazımdır ki, temperament tipinin mənfi cəhətləri tədricən aradan qaldırılsın. Bu tərbiyə prosesində tərbiyə olunan hər bir şagirdə fərdi yanaşmaq üçün əsas verir.

Xoleriki həddən artıq acılamaq, fleqmatiki tələsdirmək, sanqiviniti ünsiyyətdən məhrum etmək, melonkoliki təqib etmək olmaz. Temperamentin tipi fəaliyyətin fərdi üslubuna uyğun gələ də bilər, gəlməyə də bilər.

Fəaliyyətin fərdi üslubu dedikdə-konkret insan üçün səciyyəvi olan və yaxşı nəticə əldə etməyə əlverişli hesab edilən fərdi əməliyyat priyomları və üsulları sistemi başa düşülür. Fəaliyyət icrası o zaman səmərəli olur ki, temperament tipi ilə fəaliyyətin fərdi üslubu üst-üstə düşür.

Temperamentin bəzi xassələrini yenidən yenidən tərbiyə etməklə onu fəaliyyətin tələblərinə uyğunlaşdırmaq mümkündür. Fəaliyyətin fərdi üslubunu formalaşdırmaq üçün temperamentin xassələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Məs: Mücvazinətsiz xolerik yersiz hərəkəti gizlətmək üçün sanqiviniyə nisbətən daha tez şüursuz olaraq əks hərəkətlər icra edir. Fərdi üslubun formalarının mühüm şərtlərdən biri də görülən işə şüurlu yaradıcı münasibətin bəslənilməsidir.

Fəaliyyətin fərdi üslubu öz-özünə deyil təlim-tərbiyə və özünütərbiyə prosesində formalaşır.

Mövzu 21—Xarakter.

Plan;

- 1) Xarakter haqqında anlayış.
- 2) Xarakterin quruluşu. Xarakter əlamətləri və şəxsiyyətin münasibətləri.
- 3) Xarakter haqqında təlimlər tarixindən.
- 4) Xarakter əlamətlərinin aksentuasiyası və psixopatiya.
- 5) Xarakter və temperament. Xarakterin formalaşması və özünü tərbiyə.

İnsanları 1-1-dən fərqləndirən şəxsiyyətin davamlı fərdi psixi xassələrindən 1-idə xarakterdir. Yunanca xarakter “möhür”, “naxış” mənasını bildirir. Onun ən mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, xarakter şəxsiyyətin hər cür xüsusiyyətlərini deyil, mühüm və davamlı xüsusiyyətlərinin məcmuunu özündə əks etdirir. Başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, o həmişə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində, insanın onu əhatə edən gerçək aləmə və insanlara münasibətdə təzahür edir. İnsan xarakteri onun dünyagörüşü və əqidəsi ilə sıx bağlıdır. Adətən xarakter formalaşdıqdan sonra bu və ya digər davranış tərzini həyata keçirməyə təhrik edir. Beləliklə--konkret şəxsiyyət üçün tipik olan fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşan və təzahür edən, tipik şəraitdə üzə çıxan və şəxsiyyətin bu şəraitə olan münasibəti ilə müəyyən edilən özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusuna xarakter deyilir.

--2—Xarakter əlamətləri 1-1-dən ayrı təcrid olunmuş şəkildə deyil, vəhdət halında 1ləşərək xarakterin vahid strukturunu yaradır. Xarakter əlamətləri içərisində bəziləri aparıcı əlamət kimi özünü göstərir və bütün kompleksin təzahürünün inkişafına istiqamət verir. Xarakterdə 2ci dərəcəli əlamətlərdə mövcud olur ki, onlar 1haldə əsa əlamətlərə tabe olur, onlarla şərtlənir, digər halda əsas əlamətlərlə uyğunlaşa bilmir.

1)—İnsanın başqa adamlar; doğma və yaxın adamlara, təhsil və iş yoldaşlarına, tanıdığı və az tanıdığı adamlara münasibətdə ifadə olunan xarakter

əlamətləri—sədaqətlilik, prinsipiallıq və əksinə, ünsiyyətlik və qapalıq, doğruculuq və yalançılıq, mərifətlilik və kobudluq, qayğıkeşlik və laqeyidlik vəs.

2)—İnsanın özünün özünə münasibətini bildirən xarakter əlamətləri. Bunlara heysiyyət, öz gücünə inam və inamsızlıq, şöhrətpərəstlik, lovğalıq, təvazökarlıq, özü haqqında yüksək fikirdə olmaq vəs.

3)—Əməyə münasibətdə özünü göstərən xarakter əlamətləri—vicdanlılıq, əməksevərlik, tənbellik, təşəbbüskarlıq, işə məsuliyyətli və məsuliyyətsiz münasibət, ciddlik vəs.

4)—İnsanın əşyalara münasibətini ifadə edən xarakter əlamətləri—səliqəlilik və pıntilik, əşyalara qayğılı və qayğısız münasibət vəs.

--3—Xarakter haqqında təlimlər tarixindən—İlk cəhd Platona məxsusdur. O etik prinsiplər əsasında xarakterin tipologiyasını yaratmışdır. Qədim yunan cəmiyyətində yayılmış xarakter tipologiyasını Teofrast təsvir etmişdir. Xarakterin tədqiqatına zahiri görünüşün onun müəyyən şəxsiyyət tipinə məxsusluğu arasında bağlılıq haqqında elm—fizioqnomika əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. 19 cu əsrin I ci yarısında xarakter haqqında elm yaranmağa başladı. Frenologiyanın yaradıcısı Qall—insan xarakterinin təşəkkül tapdığı 27 elementar psixi xüsusiyyətləri sadalayır. Onların arasında artıq—törəmə instinkti, övlada məhəbbət, bağlılıq, dostluq, dağıdıcı instinkt, mübarizəyə və özünü müdafiəyə meyilliyi qeyd etmək olar.

20ci əsrin əvvəllərində A.F.Lazurski ilik dəfə olaraq təkcə insanın subyektiv xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun dünyagörüşünü, ictimai baxışlarını nəzərə alan xarakterin psixosial təsnifatını yaratmağı təklif etdi. Lazurski insanın ətraf mühitə uyğunlaşma dərəcəsi və ətraf mühitin insana hansı dərəcədə təzyiq göstərməsindən asılı olaraq 3 psixoloji səviyyə ayırd edirdi; aşağı səviyyə--kifayət qədər uyğunlaşma qabiliyyəti olmayan insanlar; orta səviyyə--ətraf mühitdə öz yerini tapa bilən və ondan öz məqsədləri üçün istifadə edə bilən insanlar; ali səviyyə--yaradıcı səviyyədir. O ətraf mühitə dəyişdirməyə çalışan insandır.

Bu 3uyğunlaşma və üstünlük səviyyələrini nəzərə alma əsasında Lazurski xarakterin aşağıdakı təsnifatını təklif etmişdir;

Aşağı səviyyə; 1) ağıllı tip; 2) affektiv tip (hərəkətli, hissiyatlı, xəyalpərvər); 3) fəal tip (impulsiv, enerjili, itaətkar, fəal, inadkar)

Orta səviyyə; 1) praktik olmayan nəzəriyyəçilər, idealistlər, (alimlər, rəssamlar, dini xəyalpərəstlər); 2) praktiklər—realistlər, alturistlər, ictimaiyyətçilər, hökmlülər, evdarlar.

Ali səviyyə; Bu insanlara şüurluluq, ruhi duyğuların uzlaşması, ali insani ideallar xasdır. Sonrakı tədqiqatlar xarakterin daha dəqiq anlaşılmasına gətirib çıxardı

Demək olarki, tipologiyanın bütün müəllifləri qeyd edirlərki, xarakter az və ya çox ifadə edilə bilər. Əgər xarakterlərin intensivliyini göstərən ox təsəvvür etsək, onda aşağıdakı 3 zonanı qeyd etmək olar; tamamilə normal xarakterlər zonası, seçilən xarakterlər zonası (aksentuasiyılı xarakterlər), və güclü dəyişikliyə məruz qalmış, yəni psixopatiyalı xarakterlər zonası. 1ci və 2cilər normaya uyğundur (geniş mənada) 3cü zona xarakterin patologiyasına aiddir. Xarakterin aksentuasiyası normanın son variantları kimi nəzərdən keçirilir. Onlarda öz növbəsində aşkar və gizli aksentuasiyalara bölünürlər

Aksentuasiya latınca vurğu deməkdir. yəni onun ayrı-ayrı əlamətlərinin həddindən artıq güclənməsi nəticəsində daha kəskin surətdə nəzərə çarpması başa düşülür. Xarakterin aksentuasiyası ilə psixopatiya arasındakı fərqləri məşhur keçmiş sovet psixiatrları P.B. Qannuşkin və O.V. Kərbikovun diaqnostik meyarlarına əsasən müəyyən edirlər. Psixopatiya—yunanca-patos dərd, xəstəlik—xarakterin anomaliyasıdır. Onun 3 əsas əlaməti vardır.

1—Patoloji xarakter əlamətlərinin ümumiliyi—onlar fərdin psixi simasını bütünlükdə müəyyən edir. Psixopatin xarakter tipi istənilən şəraitdə -- ailədə, məktəbdə, həmyaşıd uşaqlar və yaşlılarla, əməkdə və oyunda, adi və q\adi şəraitlərdə özünü göstərir.

2—Pataloji xarakter əlamətlərinin nisbi sabitliyi—onlarda fərdin bütün həyatı boyu əsaslı dəyişiklik baş vermir.

3—Pataloji xarakter əlamətləri fərdin ətraf mühitə uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Belə adamlar özlərinin qabiliyyətlərinin çatışmaması, aölinin aşağı olması və ya başqa səbəblərə görə deyil, məhz öz xarakterlərinin xüsusiyyətlərinə görə adamlar içərisində baş açə bilmir, ailədə, məktəbdə və işdə daim konfliktlə olurlar.

Xarakterin aksentuasiyası zamanı bu əlamətlərin ya heçli müşahidə olunmur yada onlardan 1i yaxud 2si özünü göstərir, daha doğrusu hər3 əlamət 1likdə müşahidə edilmir.

Xarakterin aksentuasiyası tiplərini alman psixiatri K. Leonqard və sovet psixiatri A. E. Liçko təsnif etmişlər.

Hipertim tip--əhvalı həmişə yaxşı, çox vaxt isə yüksək olur, tənha olanda darıxır, bu və ya digər işə həvəslə girir, lakin onu axıra qədər çatdırə bilmir, olduqca söhbətçildir.

Tsikloid tip—xarici şəraitdən asılı olaraq əhvalı kəskin surətdə dəyişir; əhvalı pisləşdikdə tənbelləşir, ətrafdakı adamlarla ünsiyyətdən bezir, usanır, yoldaşlarından və dostlarından qaçır, əhvalı yaxşılaşdıqda isə zarafətçil olur, rastlaşdığı adamlara sataşmağa başlayır.

Labil tip--əhvalı həddən artıq tez-tez dəyişir, onun iştahası da iş qabiliyyəti də, ünsiyyətliliyidə bundan asılı olaraq dəyişilir. Bəzən adil xoş söz ona böyük sevinc bəxş edir, bəzən isə həttə təsadüfən rastlaşdığı hər hansı1 adamın sərt baxışı onu asanlıqla sarsıdır.

Astenonevrotik tip—1 şey olmamış həyəcanlanır, lazım gəldikdə qətiyyətlə hərəkət etmir, tez yorulur, ruh düşkünlüyünə meyil edir.

Senzitiv tip—qorxaq, cəsəretsiz və utancaqdır. Çox həssasdır, tükü-tükdən seçir, özündə müxtəlif nöqsan və çatışmazlıqlar görür, dostları ilə mehribandır.

Psixoaastenik tip—həmişə nədənsə ehtiyat edir,qorxur,hər şeydən şübhələnir və həyəcanlanır,qətiyyətsizdir,tanış adamların içində özünü daha yaxşı hiss edir.

Şizoid tip—adamlara yovuşmur,onlarla soyuq rəftar edir,çətinliklə ülfət bağlayır,qaradınməzdir,1 iş olanda özünü kənara çəkir.

Epileptoid tip—özünü kifayət qədər idarə edə bilmir,davranışı impulsiv xarakter daşıyır,hövsələsizdir,heç nədən dava-dalaş salır,uzun müddət sakirləşmir.

Isteroid tip—şöhrətpərəstdir.yerli-yersiz lovğalanır.hamənin diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır,yalan danışır,heç nədən cürbəcür əhvalatlar uydurur,bu yolla məqsədinə nail olmadıqda özünü xəstəliyə vurur

Səbatsız tip—asanlıqla təsir altına düşür,adamlarla tez dil tapır,gününü saatlarla boş-boşuna keçirir,günlə yaşayır,sabahkı gün öz gələcəyi haqqında fikirləşmir.

Konform tip—həyat qaydası belədir;”hamı kimi fikirləşmək,hərəkət etmək,hamı necə məndə elə,ətrafdakı adamlardan geri qalmamağa,eyni zamanda onlardan fərqlənməməyə çalışır,başqa adamların tələblərinə asanlıqla uyğunlaşır.

Konformtipinin konform—gipertim variantı—başqa adamların istədiyi kimi hərəkət edir,eynu=i zamanda özünün gələcəyinə optimistcəsinə yanaşır,saölam və qüvvətli olduğunu nəzərə çarpdırır,lakin təşəbbüs etmir.Passivdir.qaydalara can başla əməl edir.

Qarışıq tip—davranışında müxtəlif tiplərin (labil tiplə astenonevrotik və senzitiv tipin,astenovnevrotik tiplə senzitiv tipin,şizoid tiplə senzitiv,psixoaastenik,epileptoid,isteroid tipin vəs) əlamətləri özünü göstərir.

Möczu ---Qabiliyyətlərin psixologiyası---Plan;

1)Qabiliyyətlər haqqında anlayış.Qabiliyyətlərin bilik bacarıq və vərdişlərlə əlaqəsi və onların fərqi.

2)Qabiliyyətlərin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikası (testlər)

3) Qabiliyyətlərin quruluşu (ümumi və xüsusi, istedad, talantlar və dahilər)

4) Qabiliyyətlər və insanların tipologiyası.

5) Qabiliyyətlər və təbii imkanlar.

6) Qabiliyyətlərin formalaşması.

Qabiliyyətlər—şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icrasına imkan yaradır və həmin fəaliyyət üçün zəruri sayılan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqləri meydana çıxarır.

2—Qabiliyyətlərin kəmiyyət baxımından ölçülməsi 19cu əsrin sonları və 20ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə 1sıra psixoloqlar (Kettel, Termen, Spirmen) kütləvi ixtisaslar üçün daha münasib namizədlər seçmək işini sahmana salmaq məqsədi ilə qabiliyyət səviyyələrini aşkara çıxarmağa çalışırdılar. Və əqli istedad testlərindən istifadə edirdilər. Adətən testlər getdikcə testlər batareyasında 1ləşdirilir. Bu əqli istedad əmsalı (İ.Q) adlanan ölçünün müəyyən edilməsinə imkan verir.

Intellekt səviyyəsini ilk dəfə Alfred Bine və Ten Simonla 1likdə əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar problemini və müxt. yaşlı uşaqların diqqətini, hafizə təfəkkürünü öyrənməyə başladılar. Nəticədə Bine—Simon testləri yaradıldı. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar testologiyada —xronoloji yaş—Sa—və ağıl yaşı—MA—anlayışından istifadə olunmağa başlandı. Onların 1-1nə uyğun gəlməməsi ya əqli geriliyin (MA—SA-dan aşağı) yada istedadın (MA—SA —dan yüksək olanda) göstərici hesab olunurdu. Əqli istedad əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır;

$$LQ = \text{ağıl yaşı} + 100$$

Uşağın xronoloji yaşı (pasport)

$$LQ = MA \cdot 100$$

LQ—130-a=dirsə uşaq istedadlı, 180-dən çoxdursa ən istedadlı hesab olunur. 1 çox sahələrdə məs.anadangəlmə qüsurlar nəticəsində zehni cəhətdən geridə qalan uşaqların müəyyənləşdirilməsində yüksək riyazi qabiliyyətə malik olan uşaqların ixtisaslaşmış məktəbdə oxuması üçün seçilməsində,təyyarəçi və kosmonavtların seçilməsində testləşdirmə aktual 1 məsələ kimi əhəmiyyətlidir.

3—Qabiliyyətlərin quruluşu—Ümumi qabiliyyətlərə əqli qabiliyyətlərdə deyilir.Bu qabiliyyət bütün fəaliyyət sahəsində bilik,bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsində bürüzə verir.məs.riyazi qabiliyyətlər,texniki qabiliyyətlər,pedaqoji,bədii qabiliyyətlər vəs.Qabiliyyətlər insanların fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Qabiliyyətlər 1vəya 1neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünəməxsus 1liyi —İstedad—adlanır.Əgər müşahidəçilik,poetik görmə,surət,hiss və hərəkət hafizəsi,yaradıcı təxəyyül,obrazlı təfəkkür,lügət ehtiyatının zənginliyi və ifadəli dil,söz assosiasiyalarının zənginliyi kimi müxtəlif qabiliyyətlər ədəbi fəaliyyət daxilində üzvi surətdə 1ləşib,onu müvəffəqiyyətlə icra etməyə imkan verirsə,bu ədəbi istedaddır.Pedaqoji istedadda müşahidəçilik,didaktik,kommunikativ perseptiv,pedaqoji təxəyyül,yüksək nitq.

Talant—qabiliyyətlərin inkişaf mərhələsi kimi.Talant qabiliyyətlərin yaradıcılıq nailiyyətləri əldə etməyə imkan verən,həmin nailiyyətlərdə təzahür edən yüksək inkişaf mərhələsidir.Qabiliyyətlərdə olduğu kimi talant da yaradıcılıqda yüksək ustalığ və əsaslı müvəffəqiyyət əldə etmək üçün yalnız imkan rolunu oynayır.İstedadın—daha əlverişli şərait əldə etməsi dövrün tələbatından və dövlət qarşısında duran konkret məs.rin xüsusiyyətlərindən asılıdır.Müharibə dövründə sərkərdəlik talantı,dinc dövrdə mühəndis,konstruktor vəs.talantı daha sürətlə inkişaf edir.

Talant və dahilik—qabiliyyətlərin yüksək pilləsi talantla məhdudlaşmır.Bəzi adamlar öz istedadlarını yüksək səviyyəsi ilədə fərqlənir.nların yaradıcı nailiyyətləri cəmiyyətin həyatında,mədəniyyətin inkişafında tamldövrü,epoxanı

əhatə edir.İnsanda qabiliyyətin bu cür inkişaf səviyyəsi –Dahilik—adlanır.Dahlik şəxsiyyətin eləlyaradıcılıq səviyyəsidirki,həmin səviyyəyə yüksələn insan cəmiyyətin həyatında ağılagəlməz yüksək rol oynayır.Dahi insan öz fəaliyyəti sahəsində yeni dövr açır.Dahi şəxsiyyət hadisələrin gələcəyini qabaqcadan görə bilir və öz fəaliyyətini buna uyğun qurmağa çalışır.Dahi insanlar olduqca azdır.Belə hesab edirlərki,sivilisasiyanın 5000illik tarixində bu cür adamların sayı 400dən artıq olmamışdır.Tarixən bu cür universallığa malik olan dahilərdən Aristotelin, Leonardo Da Vinçinin,M.V.Lomonosovun,N.Gəncəvinin,Tusin və b.rının adlarını çəkmək olar.

Mövzu 22. Qabiliyyətlər. Qabiliyyət və istedad.

Plan:

- 1. Qabiliyyət haqqında anlayış.**
- 2. Qabiliyyətin növləri.**
- 3. Qabiliyyət və istedad.**

Qabiliyyətin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1. Qabiliyyət şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri kiim ayrılır. Buna görəde insanlar 1-1 dən qabiliyyətinə görə fərqlənir.
2. Qabiliyyət insanın hər hansı bir fərdi xüsusiyyətinə deyil, məhz müəyyən fəaliyyət növlərinin müvəffəqiyyətlə icrasını təmin edən fərdi psixoloji xüsusiyyətdir.
3. Qabiliyyət insanın əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərlə eyniləşdirə bilməz.
4. Qabiliyyət hər hansı 1 fəaliyyət növü sahəsində bilik, bacarıq və vərdişlərin daha səmərəli mənimsənilməsinə imkan verir.

Qabiliyyətin tərifı Qabiliyyət şəxsiyyətin müəyyən fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə icrasını şərtləndirən və bunun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və

vərđiřlərə müvəffəqiyyətlə yiyələnməni təmin edən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin məcmuyuna deyilir.

5. Qabiliyyətin hər hansı bir fəaliyyətin icrası prosesində biruzə verir və təkminləřir.

Qabiliyyətin nəzəriyyəsi.

1. Qabiliyyətin ilkin nəzəriyyəsi.

Platondan başlayaraq belə hesab olunur ki, qabiliyyət bioloji cəhətdən řertlənmişdir və bütövlükdə irsiyyətlə baęlıdır. Təlim tərbiyyə yalnız qabiliyyətin üzə çıxmasını tezleşdirir. Bu ideyanın tərəfdarı insanlar arasındakı fərdi fərqləri misal göstərir, xüsusilədə erkən yaşlarda hələ təlim tərbiyyənin kifayət qədər rol oynaya bilmədiyi insanlarda qabiliyyətin biruzə verməsini misal göstərir. Ona misal göstərərək Motsartın (Almandı himni də yazıb) erkən musiqi qabiliyyətinin (3 yaşd) , Van Deykin rəssamlıq qabiliyyətinin erkən(10-yaşdan) biruzə verməsini və.s.

Başqa bir istiqamət qabiliyyətin formalaşmasında aparıcı rolu insan beynin kütləsinə verirdi. Məlum məsələdir ki, yaşlı adamın beyninin çəkisi 1400 q olur. Onlar daha admın beyninin çəkisini bundan xeyli çox olduğunu əsas gətirirdilər. Məs. İ.S.Turgenyevin beyninin çəkisi 2012 q, Ş D.Bayronun isə beyninin çəkisi 1800 q –dır. Sonralar bu ideyanın səhv olduğu digər faktlarla sübuta yetirildi, sübut olundu ki, bəzi dahi admların beyni hətda normal admın beyninin çəkisindən azdır. Məs. Məşhur kimyaçı Y.Libixin beyni 1362 q , yazıçı A.Fransın isə beyninin çəkisi 1017 q olmuşdur. Eyni zamanda ən ağır 3000 q beyni olan ağıldan kəm olan insanlarda vardır.

1. Frenologiya- yunan dilində tərcümədən “frenos-ağıl, loqos- təli” mənasını verir.

Bu istiqamətdə XIX əsirdə Frans Qall tərəfindən yaradıldı. Frenoloqlar hesab edirdi ki, bu və ya digər qabiliyyətin inkişaf etməsi kəllənin formasına təsir göstərir, onu dəyişdirir nəticədə beyində müəyyən şişmələr əmələ gəli. Yarımkürələr qabığı müəyyən mərkəzlərdən (27 mərkəz) ibarətdir. Hər bir mərkəz müəyyən qabiliyyətin inkişafı üçün cavabdehdir. Onlar beynin xəritəsini tərtib edir və

xəritədə hər bir qabiliyyət üçün müəyyən mərkəzlər göstərildilər. (musiqi qabiliyyəti şişli, rəssamlıq qabiliyyəti şişli və.s.) Bu nəzəriyyə sonradan özünün qeyri elmi olduğunu göstərdi.

3. Haltonun kopsepsiyası- O qabiliyyəti irsi olan kimi nəzəriyyə keçirir və hesab edirdi ki, bu irsilik Darvinin təklif etdiyi təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Belə ki, dünyada bəzi irq təkamül nəticəsində Xüsusi qabiliyyətli irq kimi (məs Avropalı-ağ dərilili) bəziəri isə qismən aşağıdakı qabiliyyəti ilə formalaşır. (qara dərililər)

Buna misal olaraq Halton və onun tərəfdarları “Baxın ailəsinin” musiqi qabiliyyətini göstərir. İlk dəfə bu ailədə 1550-ci ildə ilk məşhur musiqiçi meydana gəlmiş, indiyə qədər nəsildə 60-qədər musiqiçi olmuş, bunlardan 20-si dahilik səviyyəsinə çatmışdır.

Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, L.N. Tolstoyla, A.S. Puşkinin “ulu nənəsi”bacı olmuşlar.

4.Qabiliyyətin tədqiqində əkizlər metodu.

Əkizlər metodunun köməyi ilə qabiliyyətin formalaşmasında mühitin və irsiyyətin rolunu daha yaxşı izləmək mümkündür. Müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Monoziqot (1 hüceyrədən əmələ gələn oxşar əkizlər)əkizlər qabiliyyəti 1-1 nə daha yaxın olur, nəinki Diziqot(1-1 nə oxşamayan ekizlər) əkizlərin hətta monoziqot əkizləri erkən yaşlarında 1-1 dən ayıraraq müxtəlif şəraitdə tərbiyyə etdikdə belə onların qabiliyyəti arasında fərq böyük olmur. Bu fakt qabiliyyətin əsasında irsiyyətin durmasını sübut edir. Elmə Zazzo gətirmişdir. (Fransız psixoloqu) Qabiliyyətin inkişafında tərbiyyənin rolu.

Bu istiqamətdə hesab edilir ki, qabiliyyətin inkişafında təlim tərbiyyə mühüm rol oynayır. Onlar hesab edirdi ki, uşaqlar valideynlərindən yalnız bioloji deyil, eyni zamanda sosial irsiyyətinə də alır. Uşaq valideynlərinin davamçısı olur. Yalnız ona görə yox ki, o valideynlərindən genlər vasitəsi ilə müəyyən qabiliyyətlər almışdır. Eyni zamanda o uşaq vaxtından böyüdüyü mühitdə olanları da əks etmişdir. Bu mühiti yaradan isə onun valideynləridir.

6. K.A.Helvetsenin qabiliyyət konsepsiyası.

Helvetsi (XVIII əsirdə) hesab edirdi ki, köməyi ilə insanlarda dahlik formalaşmağı mümkündür. O belə bir misal istinad edirdi ki, primitiv qəbilələrin uşaqları müvafiq qəbilələrin təhsil və tərbiyə görəndə uşaqlardan heç nə ilə fərqlənmirlər. Helvetsinin ideyalarını öz tədqiqatlarında rus psixoloqlarından O.N. Ovçinnikova və Y.B.Qippenreyter də təsdiq edirlər.

Bu istiqamətlərdə hesab edirdilər ki, hər bir insanda istənilən qabiliyyəti formalaşdırmaq mümkündür. Bu baxışları müdafiə edən Amerika alimi U.Uşbi hesab edir ki, müəyyən insanın uşaqlıq illərində formalaşdırılan intellektual fəaliyyət proqramı mühüm rol oynayır. Bu proqrama uyğun insanların bəziləri yaradıcı tapşırıqlar həll edir, digərləri isə yalnız onlara yalnız həll üsulu öyrədilən tapşırıqları həll edirlər. Hal-hazırda bu konsepsiyanın tərəfdarları ABŞ- da talantlı, xüsusi qabiliyyətli uşaqlar yetişdirilən mərkəzlər yaratmışdır. Bu mərkəzə 4-5 yaşlı uşaqlar seçilib cəlb edilir. Hal-hazırda məşhur rus psixoloqlarından B.M.Teplov, B.D.Nebilitsin, A.N.Leontiyev və başqaları belə bir ideyada çıxış edirdilər ki, insanın qabiliyyəti öz təbiətinə görə biososialdır.

Yəni qabiliyyətdə bioloji olan təbii imkanlardır. (bu anadan gəlmədir məs. boyun ucalığı, barmaqların uzunluğu, beyin qurluşunun xüsusiyyəti və s.) sosial olan isə onların yəni təbii imkanların sonralar fəaliyyət prosesində inkişaf etdirilməsidir.

Qabiliyyətin bilik, bacarıq və vərdislərlə əlaqəsi və onların fərqi.

Qabiliyyət bilik bacarıq və vərdislərlə sıx əlaqədədir. Belə ki, bilik bacarıq və vərdislərin qabiliyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. İnsan onlara yiyələndikcə onun qabiliyyətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Eyni zamanda insanın qabiliyyəti adətən hər hansı 1 fəaliyyət sahəsində bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməkdə də biruzə verir. Beləki yüksək qabiliyyətli insanlar müvafiq fəaliyyət sahəsində bilik, bacarıq və vərdislərə asan yiyələnirlər.

Müvafiq fəaliyyət sahəsində qabiliyyəti olmayan ilk vaxt özlərinin bilik bacarıq və vərdisləri ilə fərqlənən insanlara adətən konkret fəaliyyət sahəsində yenilik əldə edə bilmir, 1 növ “yerində addımlayırlar.”

Qabiliyyət bilik , bacarıq və vərdislərin əlaqəsi olmasına baxmayaraq bunları eyniləşdirmək olmaz. Ona görə ki, bilik, bacarıq və vərdislərin olması hələ

qabiliyyətin olmasına işarə deyildir. Bunlar yalnız qabiliyyətin formalaşmasına köməklik edir.

İnsanda hər hansı 1 qabiliyyətin olmasının əsasında onunu təbii imçkanları durur. Deməli bilik, bacarıq və vərdişlərin qabiliyyətin inkişafı üçün zəruri şərtlərindən biridir və qabiliyyət bilavasitə bilik bacarıq və vərdişləri də deyil, onların qazanılması dinamikasında biruzə verir.

Başqa sözlə desək qabiliyyətli insanlar müvafiq fəaliyyət sahəsində bilik bacarıq və vərdişlərin daha asan yiyələnirlər.

Qabiliyyətin quruluşu.

Qabiliyyətin quruluşu dedikdə -şəxsiyyətin həmin qabiliyyətinin reallaşması üçün zəruri psixi keyfiyyətinin məcmuyu başa düşülür. Məs. Pedaqoji fəaliyyətin müvəfəqiyyətlə icrası üçün zəruri olan psixi keyfiyyətlərə nitq qabiliyyəti, pedaqoji təxəyyül, kominikativ pedaqoji mərifət,(pedaqoji takt) və.s. aid edilir.

Eyni psixi keyfiyyətlər müxtəlif qabiliyyətlərin növlərinin təzahürünə imkan yarada bilər. Məs: müəllimlik qabiliyyətinin quruluşunda əsas keyfiyyətlər, pedaqoji mərifət, müşahidəçilik, uşaqlara rəğbət, təşkilatçılıq qabiliyyəti və s. olmalıdır. Bu keyfiyyətlər digər qabiliyyətlərdə; həkimlik, rəhbər işçi kimi fəaliyyət növlərində də zəruri hesab edilə bilər. Qabiliyyətin strukturunu təşkil edən keyfiyyətlər əsas və köməkçi olanlara bölünür.

Əsaslara-fəaliyyətin icrasına bilavasitə şərtləndirən keyfiyyətlərdir. Məs: müəllimlik qabiliyyətini əsas keyfiyyətlər kimi aid etmək olar; pedaqoji mərifət, didaktik və təşkilatçılıq və s.

Köməkçi keyfiyyətlərə-isə aid etmək olar. Fəaliyyətin icrasını bilavasitə şərtləndirməyən keyfiyyətlərdir. Məs: müəllimlik qabiliyyətinə köməkçi keyfiyyəti kimi aid etmək olar; nitq, həssaslıq, tələbkarlıq və s. kimi keyfiyyətləri aid etmək olar.

Qabiliyyətlər və fəaliyyət.

Qabiliyyətlər hər hansı bir fəaliyyətin növünün icrası prosesində əmələ gəlir, təşəkkül tapır. Eyni zamanda fəaliyyət prosesində biruzə verir. Qabiliyyətin insanın

konkret fəaliyyət sferasında uzun müddət çalışanda həmin fəaliyyət sahəsində onun güclü maraqları olanda daha asan formalaşır.

Şəxsiyyətin konkret fəaliyyət prosesində təzahür edən ümumi keyfiyyətlər sırasına Pavlovun kəşf etdiyi insanın ali sinir fəaliyyətinin üç tipindən birinin üstünlük təşkil etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müxtəlif təfəkkür tipinin müəllimlik fəaliyyəti ilə siyasətçi, yazıçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olanda daha böyük uğurlar əldə edir.

Bədii tip texnika ilə bağlı, dəqiq elmlərlə bağlı (mühəndis, konstruktor, heykəltaraş memar, iqtisadçı və s.) fəaliyyət sahəsində orta tip adətən bütün fəaliyyət sahəsində uğur əldə edə bilər.

Ümumi və xüsusi qabiliyyətlər (qabiliyyətin növləri)

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə müxtəlif fəaliyyət növlərini müvəffəqiyyətlə icrasını təmin edən ümumi psixi keyfiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Ümumi qabiliyyətin olması insanın bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi temp və asanlıqında özünü biruzə verir. Bəzi insanların qabiliyyətinin qurluşunda ümumi psixi keyfiyyətlər qabarıq şəkildə təzahür edir. Bu da onlarda hərtərəfli qabiliyyətin yəni müxtəlif fəaliyyət sahəsində ümumiyyətlə fəaliyyət qabiliyyətinin olmasını sübut edir. Psixologiyada bəzən qabiliyyətə əqli zehni qabiliyyət də deyilir.

Ümumiyyətlə qabiliyyəti ölçmək üçün intellekt testlərdən istifadə olunur.

Xüsusi qabiliyyətlər konkret fəaliyyət sahəsində biruzə verən qabiliyyətlərdir. Məs: riyazi, pedaqoji, bədii, texniki və s. qabiliyyətlər. Ümumi qabiliyyətlər bir sıra fəaliyyət sahəsində iştirak edən onlara müvəffəqiyyətlə yiyələnməni və icrasını təmin edən qabiliyyətlərdir. Onlarda ali psixi funksiyalar prosesi də formalaşır (hafizə, təfəkkür, təxəyyül). Xüsusi qabiliyyət kimi lüğət ehtiyatları, rəngləri fərqləndirmə, həssaslığın təsviri fəaliyyətin və məkan qavrayışı və təsəvvürləri, didaktik qabiliyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri və s. pedaqoji qabiliyyətlərin xüsusi qabiliyyət kimi təzahürünə imkan yaradır.

Ümumiyyətlə qabiliyyətin hər hansı biri 2 komponentdən ibarətdir. Bunlar həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətdən ibarətdir. Ümumi qabiliyyət bir neçə

xüsusi qabiliyyətin əmələ gəlməsinə yaxud formasına şərait yaradır və bunların hər ikisi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Qabiliyyət və irsiyyət.

Bəzi xarici psixoloqlar hesab edir ki, qabiliyyət irsən keçir (Halton). Bu fikiri onlara söyləməyə əsas verən insanların irsən aldığı təbii imkanlardır. Təbii imkanlar özlüyündə hələ qabiliyyət deyildir. Qabiliyyətin inkişafının təbii ilkin şərtləri kimi təbii imkanlarda çıxış edir.

Təbii imkanlara beyinin quruluşu və potensial imkanları, iç üzvlərinin və hərəkət orqanlarının morfoloji quruluşu, funksional hərəkətlər aid edilir. Hiss üzvlərinin morfoloji və funksional xüsusiyyətləri dedikdə həssas eşitmə, yaxşı görmə, iybilmə, dadbilmə və s. başa düşülür.

Hərəkət orqanlarının morfoloji və funksional xüsusiyyətləri dedikdə boyun ucalığı, barmaqların nazik və uzun olması başa düşülür. Beyinin quruluşu və potensial imkanları dedikdə onun analiz-sintez fəaliyyəti ümumiləşdirilir və mücərrədləşdirmə fəaliyyəti müqayisə qparmaq qabiliyyəti ağılın müstəqilliyi və s. başa düşülür.

Təbii imkanlar anadangəlmə başa düşülür yəni irsidir. Lakin məşqlər nəticəsində təbii imkanların təzahürünü qismən gücləndirmək olar. Məs: avar çəkməklə boyunu qismən uzatmaq olar. Hər hansı bir təbii imkanlar yalnız konkret fəaliyyət prosesində qabiliyyətə çevrilə bilər.

Talant.

Talant-dedikdə qabiliyyətin ən yüksək mərhələsidir. Talant insana hər hansı bir fəaliyyətin müstəqil orijinal surətdə icra etməyə imkan verən qabiliyyətlər toplusudur.

İstedad.

İstedad-dedikdə insanın anadangəlmə təbii imkanlarının kompleksidir. Bu təbii imkanlar fəaliyyət sahəsində inkişaf edərək istedadda çevrilir.

Məharət (ustalıq).

Məharət müvafiq bacarıq və vərdişlərin məcmuyunda deyil, eyni zamanda qarşıya çıxan məsələnin həlli üçün lazım olan hər hansı əməliyyatların səriştəli icrasına psixoloji cəhətdən hazır olma vəziyyətində özünü biruzə verir. Deməli, talant imkandırsa, məharət həqiqətə çevrilmiş imkandır. Məharət fəaliyyətin icrasında xüsusi bacarıq toplusunda özünü biruzə verir.

Qabiliyyətin formalaşması.

Qabiliyyətin təzahürü və formalaşması insanların tarixən ictimai tələbatlara cavab vermək məqsədilə əldə etdikləri müvafiq bilik və bacarıq vərdişlərin formalaşmasının konkret iş priyomlarından bilavasitə asılıdır. 1. qabiliyyətin formalaşmasında təlimin və təlim metodikasının rolu çox böyükdür. Yəni qabiliyyətin formalaşmasında təlim verənin, öyrədənin necə öyrətməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2. qabiliyyətin inkişaf etməsində mühüm amillərdən biri davamlı maraqlardır. Maraqlar sırasında idrak maraqları xüsusi yer tutur. 3. qabiliyyətin formalaşmasında əməksevərliyin də rolu az deyildir. Hətta belə qeyd olunur ki, qabiliyyət 100%dirsə onun 99%-i əmək, zəhmətdir. 4. qabiliyyətin inkişafında şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsinin rolu da böyükdür. Hətta yüksək səviyyədə inkişaf etmiş qabiliyyət şəxsiyyətin strukturunun tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

İntelekt əmsalı

İntelekt əmsalı dedikdə insanın xronoloji yaşına uyğun əqli inkişafının olması başa düşülür. Beynəlxalq səviyyədə bu müasir psixologiyada məşhur olan intellekt testlərinin köməyi ilə ölçülür və intellektin əmsalı İ. Q. kimi qəbul olunur.

İntelekti öyrənmək üçün istifadə olunan testlər sırasında Vekslerin intellekt testləri, Kettelin testi, Amtxaurenin testi, Haltonun testi, Binesimo test

Psixologiya və onun növləri.

Xarakterin aksentuasiyası ilə psixopatiya 1-1 nə oxşayır. Xüsusilə xarakterin parlaq təzahür edən aksentuasiyası psixopatiyaya daha yaxındır. Ona görə də psixopatiya aksentuasiya ilə eyni tiplərə ayrılır.

Psixopatiya- məcazi mənada xarakterin xəstələnməsi kimi səciyyələnir. Psyuxos-ruh, patya isə- əzab, istirab çəkmək kimi tərcümə olunur.

Psixopatiya ilə xarakterin aksentusiyası arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, xarakterin aksentuasiyası zamanı yalnız xarakterin müəyyən qabarıq biruzə verən əlaməti reallaşdırdıqda kənardan göstərilən psixi zədə həmin əlamətə yönəldikdə şəxsiyyətin dezadaptasiyası əmələ gəlir. Yəni şəxsiyyət ətraf aləmə uyğunlaşa bilmir.

Psixopatiya zamanı isə hər hansı psixi zədə şəxsiyyətin dezadaptasiyasına gətirib çıxarır.

Mövzu 23.

Yaş psixologiyasının mövzusu, vəzifələri və metodları

Plan:

- 1) Yaş psixologiyasının predmeti
- 2) Yaş psixologiyasının sahələri və başqa elmlərlə əlaqəsi
- 3) Yaş psixologiyasının prinsipləri və tədqiqat metodları

I.Yaş psixologiyasının insanın psixi inkişafının dinamikasını, qanunauyğunluqlarını, mexanizmini, hərəkətverici qüvvələrini, şəraitini, formalaşmaqda olan şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini və onun bilikləri mənimsəmə imkanlarını öyrənir. Yaş psixologiyası uşağın, fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələlərini bir-biri ilə vəhdətdə olan antogenetik və həyat yolu prosesində nəzərdən keçirir. Uşaq dünyaya fərd kimi gəlir və təlim-tərbiyə sayəsində ictimai münasibətlərdə davamlı psixoloji sistemə, şəxsiyyətə çevrilir. Psixoloji xüsusiyyətlərin sosiallaşaraq sabitləşməsi, sistemləşməsi şəxsiyyətin başlıca göstəricisi, xarakteristikasıdır. Uşağın antogenetik inkişafı bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən ana bətinində böyüməsindən (antenatal), uşaqlıq və gənclik mərhələlərində inkişafından ibarətdir. Uşaq şəxsiyyətinin inkişafı isə ailədə, ictimai tərbiyədə formalaşmaqdan başlayır və onun həyat yolu cəmiyyətdəki fəaliyyəti ilə şərtlənir. Uşağın fəaliyyətə başlaması, yaşlaşanda həyat təcrübəsi və

əmək vərdişləri qazanması, maddi və mənəvi sərvətlər istehsalında böyük nailiyyətləri və qocalanda fəaliyyətin zəifləməsi şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır.

Yaş psixologiyasının əsas vəzifəsi şəxsiyyətin inkişaf problemlərini, müxtəlif yaş mərhələlərində onun xüsusiyyətlərini və psixi inkişafın bir mərhələsindən digərinə keçidin qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdən ibarətdir. O, təlim-tərbiyənin, sosial amillərin təsiri altında inkişaf edən insanın ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi proses və xassələrinin dinamikasını, habelə şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələri, mexanizm, şərait və amilləri və s. məsələləri araşdırır. Yaş psixologiyasının xüsusi problemlərindən biri təlim və əqli inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi, asılılığı məsələsidir.

II. Yaş psixologiyasının aşağıdakı bölmələri vardır:

- 1) Uşaq psixologiyası
- 2) Yeniyetməlik psixologiyası
- 3) Gənclik psixologiyası
- 4) Yetkin yaşın psixologiyası
- 5) Herentopsixologiya (uzunömürlülük)
- 6) Diferensial psixologiya

Uşaq psixologiyasının bir sıra elmlərlə sıx əlaqəsi vardır. Bunlardan ümumi və pedaqoji psixologiya, sosial psixologiya, fiziologiya, pedaqogika, tarix, fəlsəfə, sosiologiya və xüsusi metodikanı göstərmək olar. Təlim və tərbiyə haqqında nəzəri biliklərə yiyələnmədən yaş psixologiyası öz obyektini tədqiq etməkdə çətinlik çəkərdi. Məktəb pedaqogikası kursu üzrə qazanılmış biliklər, bu sahədəki tədqiqatların nəticələri yaş psixologiyası üzrə aparılan işə əsaslı təsir göstərir.

Yaş psixologiyasının ümumi psixologiya ilə əlaqəsi xüsusilə böyükdür. Yaş psixologiyası ümumi psixologiya sahəsində əldə edilmiş qanunauyğunluqlara istinad edir. Digər tərəfdən yaş psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar ümumi-psixoloji qanunauyğunluqları zənginləşdirməyə kömək edir.

Yaş psixologiyasının pedaqoji psixologiya ilə də sıx əlaqəsi vardır. Hər iki elmin obyektı uşaq və gənclərdir. Həmin obyektin yaş psixologiyası yaş dinamikası planında, pedaqoji psixologiya isə şəxsiyyətin inkişafında təlim-tərbiyənin oynadığı rol baxımından tədqiq edir. Ona görə də yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya arasında elə bir ciddi cədd yoxdur. Çünki uşaq təlim-tərbiyə prosesində böyüyüb inkişaf edir, təlim-tərbiyə isə öz-özlüyündə uşaqsız-obyektsiz mümkün deyildir. Bu vəziyyət yaş və pedaqoji psixologiyanın vəhdətini, onların tədqiq etdiyi problemlərin isə şərti olaraq ayrılmasını tələb edir.

Bununla yanaşı yaş psixologiyası orqanizmin inkişafı, yetkinləşməsi, qocalması və ahıllıq məsələlərini öyrənən yaş biologiyası, yaxud antofiziologiya elmi ilə də sıx əlaqədardır.

Yaş psixologiyasının riyazi-texniki elmlərlə əlaqəsi get-gedə möhkəmlənir. Psixoloji tədqiqatlarda elmi-texniki vasitələrdən daha çox istifadə olunur. Texniki vasitələr insanın psixoloji qabiliyyətini dəqiq inkişaf etdirib sürətləndirir.

Ümumiyyətlə, yaş psixologiyası başqa elmlərlə müştərək rabitə yaradaraq alınan nəticələrin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqini təmin edir.

III. Psixologiyanın öyrəndiyi psixi hadisələr çox müxtəlif, rəngarəng və mürəkkəbdir. Ona görə də psixi hadisələri tədqiq edərkən müəyyən prinsiplər rəhbər tutulur, müxtəlif metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Elmin bu sahəsi öz obyektini araşdırarkən, psixi proseslərin dinamikasını öyrənərkən tətbiq etdiyi üsul və vasitələrlə yanaşı bir sıra prinsiplərə istinad edir.

1) Psixi hadisələr obyektiv şəraitdə tədqiq edilməli, necə varsa eləcə də öyrənilməlidir. Şəxsiyyətin fərdi-psixi xüsusiyyətləri müəyyən təbii və sosioloji şəraitdə fəaliyyətlə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edildikdə ondan alınan nəticələr elmi, dəqiq və səhih olur.

2) Digər prinsip psixi hadisələri dinamikada, inkişafda öyrənməkdən, onu proses kimi nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Təbiət və cəmiyyətdəki kimi, psixi hadisələr də dialektik vəziyyətdə daxili ziddiyyətlərin mübarizəsi şəraitində daim təkmilləşib inkişaf edir.

3) Psixi hadisələri öyrənərkən analitik- sintetik prinsip də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adətən uşaq şəxsiyyəti tədqiqi edilərkən onun müxtəlif xüsusiyyətləri bir-birindən təcrid olunmuş halda öyrənilir. Bu analitik istiqamətdə tədqiqetmə prinsipi adlanır. Bu prinsip tədqiqatçıya müəyyən məlumat verir, lakin burada sintetik prinsipdən istifadə olunmazsa, uşaq şəxsiyyəti haqqında tam, bütöv təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir. Ona görə də sintetik prinsipdən istifadə edib psixi hadisələri tam, dialektik vəhdət halında araşdırıb öyrənirlər.

Yaş psixologiyasının üsulları ilə psixi hadisələrin inkişafı, uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülü, tərbiyəsi və onun idarə edilməsi, qanunauyğunluqları tədqiq edilir, öyrənilir. Səmərəli və geniş istifadə edilən müşahidənin özünümüşahidə və obyektiv müşahidə növlərində xüsusi çəkildə istifadə edilir. Özünümüşahidə vasitəsi ilə hər bir şəxs öz daxili aləmini, davranışını, təəssüratlarını qismən araşdırır. Obyektiv müşahidə zamanı psixi hadisələrin cərəyanına müdaxilə etmədən onları təbii şəkildə izləyib öyrənirlər.

Yaş psixologiyasında şəxsiyyətin mənəviyyatındakı bu və ya digər keyfiyyətlərin nə vaxt, necə təzahür etməsini öyrənmək, uşağın xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədilə eksperiment üsulunun son zamanlar tətbiq olunan müəyyən bir növündən istifadə olunur ki, buna müəyyənəddici eksperiment deyilir.

Təbii eksperimentin xüsusi bir forması kimi öyrədici eksperimentdən də geniş istifadə olunur. Burada tədqiqatçının fəal təsiri ilə şagirdin şəxsi fəaliyyətində gedən dəyişikliklər tədqiq olunur. Onlarda müəyyən keyfiyyətlər formalaşdırılır. Şagirdlərə öyrədilən məsələ üzrə konkret tapşırıqlar verilir, imkanları müəyyənləşdirilir.

Daha geniş əhatəli problemləri həll etmək üçün psixodiagnostik və elektrofizioloji metodlardan da istifadə edilir. Belə psixoloji diaqnostik metodlardan biri psixoloji testlərdir. “Test”-ingiliscə “sınaq”, “yoxlama” deməkdir. Test üsulu ilə uşağın müəyyən sahədə malik olduğu bilik və bacarığı yoxlanılır, onun hər hansı bir işi icra etməyə nə dərəcədə yararlı və hazır olub-olmadığı müəyyən edilir və bunun əsasında hər hansı peşəyə yararlı olması araşdırılır.

Bundan əlavə yaş psixologiyasında sosiometriya, anket, riyazi-statistik metodlar, fəaliyyət məhsullarının təhlili metodu və əkilər metodundan da istifadə edilir. Psixoloji tədqiqatlarda zəruri üsulları düzgün seçib adekvat şəkildə tətbiq etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki müvafiq üsulların düzgün tətbiqi sayəsində müasir psixologiyanın ən mürəkkəb nəzəri və əməli problemlərinin həlli təmin edilmiş olur.

Mövzu 24. Psixi inkişafın yaş dövrləri.

Plan;

1) Yaş dövrlərinin təsnifatını zəruri edən amillər.

2) Yaş dövrlərinin təsnifatı.

3) Erkən uşaqlıq yaşının xarakteristikası.

4) Məktəbəqədər yaş dövrünün psixoloji səciyyəsi

Uşaqlıq dövrünün təsnifatı ilə bağlı müx. yanaşmalar var. Bu yanaşmalar bioloji, fizioloji və psixoloji inkişafın göstəricilərinə əsaslanmaqla özünəməxsus tərzdə izah olunur. Psixi inkişafın mərhələləri və onun hərəkətverici qüvvələri haqqında irəli sürülən bu fikirlərlik növbədə ontogenetik inkişafın keçid mərhələləri ilə əlaqələndirilir. Həmin keçid mərh.ri böhran dövrləri adlandırılır. Psixologiyada uşaqlıq dövr lərinin təsnifatı a) təlim-tərbiyə işinin qurulmasının strategiyasını müəyyənləşdir məyə imkan verir.—b)—uşaqların intellektual və sosial inkişafının düzgün tənzim lənməsi dövrleşmə probleminin obyektiv həlli ilə şərtlənir.—c)—uşaqların psixi inkişaf məs.rinin praktik təşkili dövrleşmə probleminin səmərəli həlli ilə bağlıdır.

--2)—Yaş dövrlərinin təsnifatı—Z.Freyd.

Yaşlar -0—1yaş ----Oral dövr

-2—3yaş-----Anal dövr

-3—6yaş-----Fallos dövrü

-6—12yaş---Latent dövr

-12—20yaş---Genital dövr

E.Meyman uşaqların yaş dövrlərini əqli inkişafın xüsusiyyətləri ilə fərqlənən 3mərhlədə qruplaşdırır.---Anadan olandan 7yaşa qədər.7---12yaş, ;12—16yaş.

E.Klapared psixi inkişafın yaş dövrlərini 4mərhlədə qruplaşdırırdı.Onun qruplaşması zahiri görünüşə və qavrayışın inkişafına əsaslanırdı.

Anadan olandan 2yaşa qədər; 2—3yaş—nitqin inkişafı yeni sözlü mərhələ.

3—7yaş—intellektual inkişaf,əqli maraqlar.

7—12yaş—uşaqlarda fərdi xüsusiyyətlər və meyllər üstünlük təşkil edir.

A.Vallon inkişafın 7mərhləsini müəyyən etmişdir.

--Bətndaxili mərhələ.

--Hərəkəti intensivlik mərhələsi.Anadan olandan 9aya qədər.

--Emosional mərhələ. 1—3yaş.

--Somomotor mərhələ.1yaşdan 3—4yaşa qədər.

--Personalizm mərhələsi. 3—5yaş.

--Fərqlənmə mərhələsi. 5—11yaş.

--Cinsi yetişmə mərhələsi.Yeniyyətlik və gənclik illəri.A.Vallon qeyd edirdi ki, bu mərhələ müstəqildir və 1-1ni əvəz edir.

--Yaş dövrlərinin təsnifatına alternativ yanaşmalar. Z.Freyd.

Birinci mərhələ;Oral(körpəlik) dövr.(0—2yaş).Qida uşağın əsas tələbatıdır.Buna görə uşağın əksər tələbatları ağız vasitəsilə əlaqədardır.Məhz buna görə bu dövr üçün latın dilində ağız mənasını vəən oral sözdən istifadə etmişdir.Bəzən uşaq öz tələbatını ödəyə bilmədikdəqışqırıb ağlamalı olur.Belə davranış uzun müddət davam etməzsə,özünü sakitləşdirmə vərdişləri aşılayır və qəzəbdən qorunma mexanizmlərini inkişaf etdirir. Amma öz tələbatını ödəyə bilmədikdə onda infantillik,asililiq keyfiyyəti formalaşır.Bu isə böyüdükdən sonra özünü konformizm və ya neqativ davranış formasında büruzə verir.

İkinci mərhələ;Bu mərhələ cinsi yetişkənliyin başlanmasına qədər davam edir və --libido subyekt adlanır.Bu dövr onunla seçilirki,uşaq öz instinktiv tələbatını ödəmək üçün heç1xarici obyektə ehtiyac hiss etmir.Freyd bu dövrü --narsizm—mərhələsidə adlandırır.Bu mərhələdə uşaq özünə nəzər salır.Ətrafdakı əşyalardan öz öz tələbatını

ödəmək üçün istifadə edir. Narsizm özündə 1 neçə mərhələdən ibarətdir. 1-ci mərh. (anal dövr. 2—3 yaş) 3 yaşa qədər davam edir. Bu dövr ayaqyolu təliminin başladığı dövrüdür. Ayaqyolu təlimini icra edərkən uşağı hazır olmadığı halda məcbur etmək onda 2 tip təsirdən 1-nin inkişafına səbəb olur.

Psixoloji cəhətdən Freyd qeyd edir ki, uşaqları istəmədiyi şeyi etməyə məcbur etmək olmaz. Bu zaman uşaq ananın hərəkətini qınayır. Gələcəkdə--davakar, hirsli xarakter kimi özünü büruzə verə bilər. Bu xüsusiyyətdə olan şəxslər əziyyət vermə, dağıtmaq, əsəbilik, pıntilik, səliqəsizlik kimi zahirdən görünən davranışları özündə əks etdirə bilər. 1 başqa halda ananın təzyiqlərinə məruz qalmamaq üçün uşaq nəcisi bağırsaqlarında tutmağa üstünlük verir. Bu xarakteri inkişaf etdirən şəxslər yeniyetməlik dövrlərində hislərini büruzə verməkdən qaçan, ifrat tənqidçi, nizam-intizamlı, əşya və pul yığan, lakin xərcləməyən 1 şəxs kimi formalaşmağa bilər.

Fallos dövrü; (3—6) Cinsi kimliyin əsasının qoyulduğu dövrüdür. Uşağın diqqəti tədricən sissiyət orqanlarına yönəlir və cinsiyət orqanları yeni həzz mənbəyinə çevrilir. Oğlan və qızlarda cinsi fərqlər özünü bariz şəkildə göstərir. Freyd fallos mərhələsini qızlar üçün daha böhranlı hesab edir. Valideynlərlə münasibətdə gərginlik yaranır. Uşaq öz həmcinsi olan valideyndən qorxur. həm də onu əks cinsdən olan valideynlərə qışqırır.

Artmaqda olan intellektual fəallıq maraqları ödəmək, sadə məs.ri həll etmək imkanı verir. Adətən valideynlər müəyyən çərçivədə bu təşəbbüsü təqdir edir və uşaqda ləyaqət hissini tərbiyə edirlər. Beləliklə fallos mərhələ şəxsin özünə qarşı münasibətin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərh. anormal ke çərsə narsistik tip şəxsiyyət formalaşır. Bu tipə qeyri-yeniyetməlik hissi, ən xırda ha disələrə qarşı həssaslıq, başqalarının rəyindən hədsiz asılılıq xasdır.

Latent dövr (7-12 yaş); cinsi maraq və istəklərin gizlədildiyi bu dövrdə uşaqlar ehtiras və hisslərini nəzarət altında saxlamağa çalışırlar. Uşaq 1 tərəfdən cinsi istək və maraqları olduğunu hiss edəcək, digər tərəfdəndə bu enerjisini başqalarına, insanlararası əlaqələrə və dərs oxumağa istiqamətləndirəcəkdir. Bu dövrdə özünə inam hissi artmağa başlayır, dostlar qazanır və bununla əlaqədar cəmiyyətdəki rollarını öyrənib mənimsəməyə başlayır. Uşaq özünü öz cinsinin nümayəndələri ilə eyniləşdirməyə çalışır. Qrup daxili davranış standartlarının ödənilməsi ünsiyyət verdişləri nin yaxşı mənimsənilməsinə xidmət edir.

3-cü mərhələ--Gential dövr (12 yaşdan yuxarı) 12 yaşdan başlayıb insanın gənc yeniyetməlik dövrünə qədər davam edir. Fizoloji və psixoloji cəhətdən püxtələşməyə başlayan gənclərdə hormonların təsiri ilə 1 sıra proseslər baş verir. Bu dövrdə əsas problemlərdən 1i olaraq anavə ata ilə mübahisə edən övladın özünü sübut etmək üçün öz yoldaş çevrəsi ilə daha çox münasibətdə olması nəzərə çarpır. Bu yaşda uşaqlar sosial fəaliyyətlərə qatılmağa üstünlük verirlər. Gənc özünü tanıyıb püxtələşərkən cəmiyyətdə gəncdən müəy. davranışlar gözləyir. Gənc bu rolları da mənimsəməyə çalışır. Gənc özünə uyğun sənəti seçmək üçün əmək sərf edir. Gənc tal dövrü müvəffəq 1 şəkildə keçən şəxslərdə digər insanlarla sağlam münasibətlər qururlar, həyatdan zövq alan, yaradıcı və xəşbəxt 1 insan olurlar. Müvəffəqiyyətsizlik isə cəmiyyətdə və fərdi sferada sağlam bacarıqlı 1 şəxsiyyət kimi formalaşmasına əngəl olur. Bu dövrə məxsus uşaqlar yaradıcı, öz qüvvələrini istifadə etməyi bacaran ətrafla normal münasibətdə olan, insanları sevən və hörmət edən təbii insan tipidirlər.

Erik Eriksonun təsnifatı; Amerika psixoloqları dövrləşmə probleminə münasibətində bioloji amillərə üstünlük verirlər. Şəxsiyyətin mü. inkişafında tələbatların rolu, bu zəmində uşaqlarda baş verən psixoloji böhran önə çəkilir. Erikson insanın yaş dövrlərini ümumilikdə 8 mərhələyə bölür və şəxsiyyətin inkişafı haqqında Frey dizm nəzəriyyəsinə uyğundur. 1-ci sətirdə yaş dövrləri, 2-ci də bu dövrlərə münasib yaş hədləri, 3-cü də yaş dövrlərinin real (pozitiv) və mənfi (negativ) komponentləri, sonuncuda isə şəxsiyyətin "Mən"inin hər 1 yaş dövründə qazanılmış müvafiq üstün cəhətləri sadalanır.

Yaş mərh.ri	Yaşlar	Psixososial böhran	Fəal cəhət
1. Anal-hissi		Anadan olma əsaslı etimad--əsaslı ndan 1 yaşa Etimadsözlüq	Ümid
2. Sözlü-cinsi	1—3 yaş	Utancaqlıq və sərbəstlik --şübhə	İrədi qüvvə
3. Lokomotor— --genital	3—6 yaş	Təşəbbüskarlıq—gü nahkarlıq	Məqsəd
4. Gizli oyanma	6—12 yaş	Əməksevərlik-nata mamlıq	Etibar
5. Yeniyetməlik	12—19 yaş	Özünəbənzərlik-çalpa şiq hərəkətlər	Sədaqət
6. Erkən uşaqlıq	19—25 yaş	Məhrəmlik-özünü təc rid etmə	Məhəbbət
7. Orta yaşlılıq	25—64 yaş	Məhsuldarlıq-dur ğunluq	Qayğı
8. Son yaşlılıq	64-ölənə qədər	Özünü tamamlama- ümitsizlik	Müdrilik

E. Eriksonun şəxsi mülahizələrinə görə (epigenenezis prinsipi) hər 1 mərhələ özündən əvvəlki mərhələdə konfliktlərin həlli tərzini, onun yeni mərhələdə inteqrasiyası ilə şərtlənir. O göstərir ki, hər 1 yaş dövrü inkişafın genetik amillərlə tənzimlənən nəti cəhətinə malikdir. Böhranın bu və ya digər dərəcədə həllinə uyğun olaraq insanın təkamülü əvvəlki hər 1 mərhələdə baş vermiş psixi hadisələr əsasında gedir.

j. Piagetə görə ontogenezdə psixi inkişaf mərhələləri intellektin inkişaf mərhələləri ilə müəy. olunmalıdır. O, psixikanın inkişafına uyğun olaraq intellektin inkişafının da 4 mərh. dən ibarət olduğunu qeyd etmişdir.

--Sensomotor intellekt dövrü; 0—2 yaş (sensomotor).

--Əməliyyat qədərki dövr; 2—8 yaş (əməliyyat qabağı).

--Konkret əməliyyatlara hazırlıq və onun təşkili dövrü;2—8yaş(konkret əməliyyatlar)

--Formal əməliyyatlar dövrü;11—15yaş(formal əməliyyatlar)

Bu bölgüyə görə məktəbhazırlıq dövrü 2ci mərhələyə təsadüf etməklə özündə 3mərhələyə ayrılır;

--Təmsilçi(reprezentativ)təfəkkürün yaranması;2—4yaş.

--Sadə təsəvvürlər və intuisiya;4,5—5yaş.

--Təsəvvürlərin differensiallaşması;5,5—7yaş.

Piaje hesab edirki,məhz bu hazırlıq mərhələsində təfəkkür və nitqdə baş verən inkişafın nəticələri öz bəhrəsini məktəb yaşı dövründə göstərir.Təlimə hazırlıq dövründə uşaq ətraf aləmdə özünü asanlıqla istiqamətləndirir.Davranış stabilləşir,möhkəmlənir.Özünün əqli fəaliyyətə adaptasiyasında da ilk dəfə olaraq ağıllı,düşüncəli varlıq təsiri yaradır.Məlumdurki,kifayət qədər davamlı,nizamlı an layışlara malikdir.Beləliklə 5yaşlı uşaq yüksək koqnitiv funksiyaların icrasının da şıyıcısı ola bilər.Əvvəllər sesomotor səviyyədə icra olunan əməliyyatlar 5yaşda daxili amillərə əsaslanmaqla real aləmin simvolik ifadəsinə çevrilir.

Q.Olportun təsnifatı.—Müasir psixologiyada şəxsiyyət fərdiyyətin bütün sahələri nin integrasiyası vəstrukturu kimi qəbul edilir.Olport hesab edirki,motiv və məqsədi,dəyərləri,hissləri və meyilləri təşkil edən,1ləşdirən hansısa prinsip var.Dərketmə problemlərinin həlli,insan təbiətinin izahı üçün göstərilən psixi amilləri ümumiləşdirə bilən konstruktorlar gərəkdir.Olport bu funksiyayı yerinə yetirən amili proprium—termini ilə ifadə edir.Bu termin müəllifə görə--daha va cib və mərkəzi”olan kimi başa düşülməlidir.O,propriumda 1-1ni əvəzləyən yaş dövrlə rini 7mərhələyə bölür.

Yaşın səciyyəvi xüs.ri	Yaş mərhələləri
Öz bədənini hiss etmə	anadan olandan 1yaşa qəd
Özünə məxsus olanları hiss etmə	1—2yaş
Özünə hörmət	2—4yaş
Özəlliyn artması	4—6yaş
Özü haqqında obrazın yaranması	5—6yaş
Özünüidarəetmə	6—12yaş
Propriativ cəhdetmə	12yaşdan yuxarı

Göründüyü kimi Olport şəxsiyyətin inkişafının müxt.mərhələlərinin ancaq başlanğı cını göstərir.1ci aspekt istisna olmaqla proprium digər 6mərhələnin başa çatmasına məhdudiyyət qoymur.Hər 1fərdin psixoloji imkanlarına uyğun olaraq inkişaf dina mikası müxt.cür ola bilər.Ümumiyyətlə o hesab edirki,insanın məs.n 5-6yaşında özü haqqında yaranmağa başlayan obrazı ömrünün sonuna qədər formalaşmaqda davam edir.

Mövzu ---Çağalıq və körpəlik yaşı dövründə uşağın inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri.
Plan;

- 1)Yeni doğulmuş uşağın anatomo-fizioloji xüsusiyyətlərinin üm.səciyyəsi(resep tor,şerti və şrtsiz reflekslər).
- 2)Canlanma kompleksi və onun əm.gəlməsinin şərtləri.
- 3)Böyüklərlə bilavasitə emosional ünsiyyət aparıcı fəaliyyət kimi.
- 4)Nitqin mənimsənilməsinin ilkin şərtlərinin formalaşması.
- 5)Həyatın 1ci ilində yapışmanın inkişafı və onun psixi inkişafda rolu.
- 6)Körpələrin hərəki və reseptor sferasının inkişafı,körpələrin fərqi fərqləri.

Antrometrik ölçülərə görə yeni doğulmuş çağanın bədəninin uzunluğu 50 sm döş qəfəsinin və başın çevrəsi 30sm,oturaq vəziyyətdə boyu32sm,çiyinləri eni 10sm,1dəqiqədə ürək döyüntülərinin sayı 134ə=olur.Çəki orta hesabla 3250q.Mü əyyən edilmişdirki,ata və ana nəslə xətti ilə keçən irsi xüsusiyyətlər,onların yaşı,hə yat şəraiti,peşəsi,uşağın doğulması vaxtı və kimi amillər uşaqların çəki və boy göstəricilərinə təsir edir.Doğulduqdan 2-4gün sonra çəkidə azalma baş verir.Çox çəkmədən 15gündən sonra uşaq həyatının 1ci ayı ərzində onların çəkili orta hesabla 800q sonrakı hər1ay ərzində 50q.az olmaqla artır.5aylıqda çəkisi 6250—6500q,1yaşın sonunda 9500-9800q.a çatır.

Əgər yeni doğulma anında uşağın boyu 50sm.olursa1ci 3ayda onların boyu 9sm.2ci 3ay ərzində8sm,sonrakı 6ay ərzində cəmi 3,5sm artır.və 1yaşın sonunda uşağın boyu 73-75sm.çatır.Boy artımı göstəriciləri 5yaşında 100sm. 14-15yaşında 150sm.ə çatırUşaqlarda ən çox böyümə halları yay aylarına təsadüf edir.Avqust-dekabr aylarında boy atma tempi zəif baş verir.Böyümə sürəti endogenmərkəzi sinir sistemi,endokrin vəziləri) və ekzogen(mühit,şərait,qida vəs) amillərdən çox asılıdır.Həyatın ilk aylarında böyümə sinir sistemi,habelə timus vəzisi ilə,3-4aydan başlayaraq qalxanabənzər vəzi ilə tənzim olunur.1qəder sonra uşağın həyatının 5-7 ilində hipoviz vəzisinin ön payının fəaliyyəti xeyli güclənir,cinsi yetişkənlik döv ründə öz fəaliyyətinin yüksək həddinə çatmış olur.

Tibbi tədqiqatlar nəticəsində müəy. Olunmuşdurki,bədən uzununa və eninə böyüdükcə,onun ayrıayrı hissələrinin xüsusilə kəllənin və döşün konfigurasiyası da dəyişir.Kəllənin ayrı-2 sümüklərinin böyüməsi ilə əlaqədar olaraq,alın və təpə qabarıları itir,alın-burun yastığı və qaşüstü qövslər yaranır.Kəllədə böyük relyeflik baş verir,gicgah və peysər xətləri,peysər qabarı əm.gəlir.Uşaqılıq dövründə kəllənin daha intensiv böyüməsi həyatın ilk 3-4ilində,xüsusən 1yaşında müşahidə olunur. Südəmə uşaqılıq dövründə(ilk 14-12ay)onurğa sütunu elastikdir.və onun "S"şəkilli əyriliyi yoxdur.6-7yaşlardan sonra elastiklik yox olduğuna 14yaşınadək onurğa arası sahə qığırdaqla dolu olduğu üçün bədən düzgün duruş vəziyyətində saxlanması vacibdir.Düzgün olmayan oturuş formaları onurğanın "skolioz",və "kifozlar"adlanan əyilmələrinin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər.

Daimi dişlərin çıxması 4dövrə ayrılır;

- 1)İlk daimi dişlərin çıxması(5—7yaş)
- 2)Süd dişlərinin daimi dişlərlə əvəz olunması(6—8yaşlardan 13—14yaşadək)
- 3)Üçüncü daimi dişlərin çıxması(12—14yaş)

4)Ağıl dişlərinin çıxması(18—22yaşlar)

Uşaqlarda sinir sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi uşaq psixologiyası elmi üçün əhəmiyyətlidir.Beyin psixikanın maddi substratı olduğuna görə,uşaqlarda sinir psixi fəaliyyətin inkişaf dinamikasını izləmək olduqca vacibdir. Körpənin həyatının ilk 10-14 günləri ərzində anadangəlmə qida refleksləri əsasında ilk şərti reflekslər formalaşır.Bu prosesdə şərti qıcıqlandırıcılar rolunda mürəkkəb taktıl-proprioseptiv qıcıqlandırıcılar iştirak edir.3cü aydan etibarən görmə qıcıqlan dırıcılarının təsiri altında müsbət şərti reflekslər əmələ gəlir.Fizioloqlar yeni doğulmuş körpənin ilk şərtsiz refleksləri sırasında onun orqanizminin əsas sistemlərinin(tənəffüs,qan dövranı) işini təmin edən 1sıra reflekslərin adlarını çəkirlər.məs. iynə vurarkən körpədə dərinin sərtləşməsi,güclü işəq selinin təsiri ilə gözlərin yum ulması kimi müdafiə refleksləri müşahidə olunur.2aya qədər uş.rda müdafiə reflekslərinin sırasında qıcıqlanma refleksinin adını çəkmək olar.Bu qorxu zamanı ananın qucaqlama formasında formasında təzahür edir.Həyatın ilk günlərində uçaqda Robinzon refleksi adlanan ovucici refleksi də müşahidə olunur.Psixoloqlar buna ya pışma və ya “meymun”refleksidə adlandırırlar.Babin refleksi adlandırılan ayaqaltı refleksdirki, 2yaşadək müddət ərzində müşahidə olunur.Uşağın ayağının altını küt1şeylə qıcıqlandırdıqda onun ayaq barmaqları aralanır.

Uşağın orqanizmi ilə xarici mühit arasında ən sadə qarşılıqlı təsir forması məhz anadangəlmə və ya ilk şərtsiz reflekslərdir.Bunlar mərkəzi sinir sisteminin (onurğa beyin və böyük yarım kürələrin qabıqaltı hissələri)ibtidai hissələrinin funksiyalarından ibarətdir.Məhz bu hissələr arasında daimi sinir əlaqələri mövcuddur. Bu və ya digər qıcıqların müvafiq reseptorlara təsiri ilə körpədə əmm,sıxma,itələmə kimi reaksiyalar buruzə verir.Körpəlik dövründə ilk şərtsiz reflekslərdən bələdləşmə refleksinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.Bu refleks uşağın bütün psixi inkişafı prosesində özünün idraki məzmunu ilə fərqlənir.Onun ilkin və elementar forması uşağın nəzərlərinin əlvan,parlaq əşyalara doğru yönəlməsində ifadə olunur. Fizioloqların “Ataviristik”reflekslər adlandırdıqları reflekslər müşahidə olunur.Bu əşyaların ağıza aparma formasında özünü göstərir.

Psixoloqlar uşağın emosional sferasında yaranan sintetik hərəkətləri “Canlanma kompleksi”adlandırırlar.Bu fenomen ilk dəfə N.M.Selivanov tərəfindən ötən əsrin 20ci illərində kəşf olunmuşdur.O canlanma kompleksində 4 əsas komponenti qeydə almışdır;

- 1—Görmənin mərkəzləşməsi;
- 2—Təbəssüm;
- 3—Hərəkətli canlanma;
- 4—Vokalizasiya(qırıq-qırıq səs çıxarma)

Körpəlik dövrünün sonunda uşağın hərəkətli fəallığının artması zəminində elementar manipulyasiyadan əşyaların funksional,həqiqi xüsusiyyətlərinin müəy.edil məsinə yönəlmiş əşyavi fəaliyyətə keçid prosesi,onların güclü inkişafının,əyani-əməli tərəkürünün formalaşmasına geniş imkanlar açır.Uşaqların əşyalarla 1başə qarşılıqlı münasibəti əşyavi qavrayışın inkişafına təkan verir,onların şəxsi təcrübəsini zənginləşdirir.

Uşaqda hərəkətli fəallığın(motorika)inkişafı körpəlik dövrünün sonunda ayaq üstə yerimə,müstəqil yerdəyişmə formasında özünü göstərir.5—6aylıqdan başlayaraq hərəkətli

vərdislər sürətli 1tempdə inkişaf edir.Əllərin və ayaqların sensor cəhətdən əlaqələnməmiş hərəkətləri sonradan uşağın idrak və intellektual qabiliyyətlərinin formalaşmasında önəmli rol oynayır.Tutma,sıxma,əlləşdirmə kimi manipulyativ hərəkətlər artıq 3-4aylıqda əli əşyalara tərəf uzatma,yapışma,dartma kimi hərəkətlərlə möhkəmlənmiş olur.6aylıqda o,yaşlıların köməyi ilə,8aylıqda isə sərbəst oturmaq imkanına sahib olur.11aylıqda uşaq sərbəst ayaq üstə durmağa 12aylıqda yaşlıların əlindən tutmaqla yeriməyə,13aylıqda isə sərbəst yeriməyə yiyələnmiş olur.

10 aylıqda uşaqlarda əllərin və gözün uzlaşdırılmış hərəkətlərini müşahidə etmək olarki,buna da psixoloqlar "Sensomotor koordinasiya" deyirlər.

Mövzu ---Məqədər yaş dövrünün fiziki və psixi inkişafının xüsusiyyətləri.

Plan;

- 1)Erkən uşaqlıq yaş dövrünün başlıca xüsusiyyətləri.
- 2)Nitqin inkişafında erkən uşaqlıq yaş dövrü senzitiv dövr kimi.
- 3)3yaş böhranı problemi.3yaşlıların tərbiyəsinin psixopedaqoji məsələləri.
- 4)Məqədər dövrdə uşağın inkişafının üm.səciyyəsi.
- 5)Məqədər dövrdə psixomotor bacarıqların və fiziki fəallığın inkişafı.
- 6)Məqədər dövrdə koqnitiv sferanın inkişafı.

Erkən uşaqlıq yaş dövründə aparıcı fəaliyyət prosesində uşağın yeni münasibətlər sisteminə daxil olması və onları mənimsəməsi müxt.xarakter əlamətlərinin yaranmasına səbəb olur.Bu dövrdə eləcədə egoist hisslər gördüyü hər şeyi özünükü hesab etmək meyli güclü olur.Öz davranışını düşünülməmiş,fiziki və əqli imkanlarını hesablamamış situativ hisslərin təsiri altında qururlar.Fəaliyyətin yaşlıların köməyi ilə,yaş imkanlarına müvafiq qaydada motivləşməsi,şüurlu qurulması uğursuzluqların qarşısını alır.

3 yaşa qədər qurulan tərbiyə işi birbaşa edilən tərbiyəvi təsirlə deyil,tələblərin ödənilməsi,maraqların nəzərə alınması və istiqamətləndirilməsi,qılxitiyari hərəkətlərin düzgün qiymətləndirilməsi və fərdi potensialından səmərəli istifadə edilməsi şəraitində reallaşdırılmalıdır.Tərbiyəvi təzyiq,məcburiyyət,tələb uşaqda xoşagəl məz hisslər oyadır.Ardıcıl təzyiq nəticəsində yaranan qorxu hissləri tezliklə öz təsirini itirir.Bunu qorxu hissənin yox olması ilə deyil,mənəvi keyfiyyətlərə zidd olan özünü müdafiə tələbatı ilə şərtlənən acizlik,üzüyalıq kimi xarakterizə etmək olar. Uşaq yalnız o təsirləri fəal və razılıqla qəbul edirdi,zünnün bioloji və psixoloji tələblərinə cavab verir.onda məmnunluq hissi yaradır.Xoş hissləri yaradan səbəblərin məzmununu uşaq dərk etmir,lakin bu hisslərin keçirilmə anında baş verən fizioloji proseslər psixoloji prosesləri qidalandırır,əhval ruhiyyə yaxşılaşır,təklif olunan obyektdə maraq oyanır.Fəallıq artır,anlama,dərk etmə meyli güclənir.Uşaqda həmin təsirin təkrarlanması arzusu yaranırBu arzu özünü tərbiyənin əsasında durur.Onların hərəkətlərinə xarici nəzarətin güclənməsi əxlaqi davranış vərdislərinin möhkəmlənməsinə və bu zəmində şəxsiyyətin sürətli inkişafına təkan verir.Nəzarətin belə forması müqayisə etmə,cəzalandırma,şəxsi nümunə,oyun,əmək,təlim fəaliyyəti vasitəsilə əxlaqi davranış motivlərinin yaradılması,mikroqrupda uşağın fəaliyyətinin liderlik yolu ilə qurulması vəs.ola bilər.

Müqəddər dövrdə uşaqların psixi inkişafını xarakterizə edən cəhətlər aşağıdakılardır;

--hərəkətlərdə iradiliyin artması;

--fəaliyyətin təxəyyül planı əsasında,düşünülmüş formada qurulması;

--idrak proseslərinin məqsədəyönəlişliyi;

--iradi hərəkətlər kompleksinin yaranması.

Psixomotor bacarıqların və fiziki fəallığın inkişafı.---Müqəddər uşaqların inkişafı ehtəsəviyyəyə çatırki,onlarda artıq bədənini sxemi formalaşır və bədənini müvazinətini qoruyabilirler.Ətraf aləmi dərk etməklə yanaşı öz bədənini,onun fiziki imkanlarını da dərk edir,qiyəmətləndirirlər.Gimnastik hərəkətlərin,idman mümarisələrinin yeri nə yetirilməsi zamanı dəqiqlik göstərməyə müvəffəq olurlar.4yaşılılarla sadə qrup idman yarışları ,estafet oynar keçirmək mümkündür.Əşyalarla;tullanma,top,velosi pedoyuncaqlarla məqsədli davranır,onları oyun elementlərinə asanlıqla çevirə bilirlər.Hərəkət fəallıq zamanı daha çox güc,iradə,dözümlülük göstərir,hərəkət elementlərini kordinasiya edirlər.

Psixomotor fəallığın artması əl əməyində də nəzərə çarpır.Şəkil çəkən zaman müstəqil olaraq əşya və süjetli rəsmlər çəkir,müxtəlif obyektlər quraşdırır,gil və plastilindən fiqurlar düzəldirlər.Özünəxidmət əməyində müstəqil geyinmə və soyunma vərdişləri yaranır.Davranışda etik normalara əməl edirlər.Fiziki fəallığın artması uşağa öz hərəkətlərini tələbə uyğunlaşdırmaq,qaydalı hərəkətli oyunlarda qoyulan tələblərə əməl etmək,mütəhərrik xalq oyunlarında fəal iştirak etmək imkanı yaradır və onlar yeri gəldikdə bu imkanlardan həvəslə yararlanırlar.---Psixomotor sahədə-- nitq prosesi əqli proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır.Fiziki fəallıq artdıqca reflektiv əlaqələr inkişaf etdikcə nitq səlisləşir,qrammatik quruluşa malik olur,əsəb sistemi ilə əlaqə genişlənir.Məntiqi təfəkkürün elementləri möhkəmlənir.Sosial yönlənmə aktiv formalar alır.Obyektlərlə müstəqil davranma təcrübəsi yaşlılarınki ilə uyğunlaşmağa başlayır.

Müqəddər yaşlıların koqnitiv inkişafının keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakı amillərdən ;

--əqli funksiyaların konkretliyindən;

--ifadəliliyindən;

--obyektivliyindən;

--yaş dövrü üçün mükəmməliyindən asılıdır.Bu zaman hərəkət,hissi,əqli proseslər inkişaf edir.İşin belə düşünülmüş icrası onun artıq mənimsənildiyini göstərir və başqa şəraitdə başqa işə tətbiq olunmasına imkan verir.

Mövzu 25.

Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri

Plan:

1. Kiçik məktəbliləri xarakterizə edən xüsusiyyətlər
2. Kiçik məktəblilərdə hiss və emosiyaların inkişafı
3. Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətinin quruluşu
4. Kiçik məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması

Kiçik məktəb yaş dövrü 6 yaşdan 10 yaşadək, məktəb dövrünün I-IV siniflərini əhatə edir. Bu dövrdə əsas fəaliyyət növü təlim fəaliyyəti olur. Uşağın məktəbə daxil olması onun həyat və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirməklə bərabər məktəblinin cəmiyyətdəki sosial mövqeyini öz yaşlıları və yaşlılarla ünsiyyət formaları və qarşılıqlı münasibətlərinin dəyişməsinə tələb edir. Şagird təlim fəaliyyəti üçün müəllim, məktəb və valideyn qarşısında məsuliyyət daşmalı olur. Məktəbdə uşağın hərtərəfli, düzgün və sürətli inkişafı üçün əsaslı şərait yaranır. Məktəb uşağı, onun şəxsiyyətini əqli, hissi, iradi planda inkişaf etdirir. Onda bilik, bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərin yeni keyfiyyətdə təşəkkülünə zəmin yaradır. Yeddi yaşa yaxın uşağın anatomiya və fiziologiyasında onun təlim fəaliyyətini şərtləndirən əsaslı dəyişikliklər baş verir. Beynin çəkisi 1300-1350 qrama çatır. Alın payı və yarımkürələr həcmcə, çəkicə artıb inkişaf edir. Oyanma və ləngimə proseslərinin bi-birini əvəz etməsi prosesində dəyişkənliklər özünü göstərir. Ləngimə reaksiyalarını şüurlu surətdə həyata keçirmək imkanı getdikcə artır. Şərtsiz reflektor xarakterli fəaliyyətdə şərti reflektor xarakterli fəaliyyətə keçid baş verir. Kiçik məktəblilərdə əzələ və bağlar möhkəmlənir, ümumi əzələ gücü artır, böyük əzələlər kiçiklərə nisbətən tez inkişaf edir, əl barmaqlarının buğumlarının sümükləşməsi 9-10 yaşda, biləyin sümükləşməsi isə 10-12 yaşda başa çatır. Uşağın ürək-damar sistemi də sürətlə inkişaf edir. Qan arteriyalarının diametri genişlənir ki, bu da ürəyin beyni lazımı miqdarda qanla təmin etməsinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində uşağın təlim fəaliyyətinin faydalı iş əmsalını xeyli artırır.

II. Məktəbə yenu gəlmiş uşaqların emosional aləmində də böyük dəyişikliklər baş verir. Belə ki, onlar məktəbli olmaları ilə fəxr edirlər. məktəbdə qazandıqları ilk uğurlar, çətinlikləri aradan qaldırmaları ilə əlaqədar olan hisslər onlarda ruh yüksəkliyi yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda hisslər az davamlılığı, keçiciliyi ilə fərqlənir. Yüksək əhval-ruhiyyə ilə çalışan uşağa təsir edən kiçik bir hadisə onun əhvalını tezliklə dəyişdirir.

Kiçik məktəb yaşının sonuna yaxın uşaqlarda zehni hisslər inkişaf edir. Zehni hisslər insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onun ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hisslərdir. Uşaqlarda hər şeyi bilmək, öyrənməyə həvəs, təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən rast gəldiyi çətinliyi aradan qaldırmağa şübhə, fikri məsələləri icra edərkən özündən razı qalmaq, öz kəşfi ilə fəxr etmək kimi hallar baş verir.

Kiçik məktəblilərdə əxlaqi hisslər daha səmərəli şəkildə inkişaf edir. Əxlaqi hisslər müəyyən cəmiyyət miqyasında mövcud olan əxlaq normalarına bəslənən subyektiv münasibətlərlə bağlıdır. Bu dövrdə şagirdlərdə vətənə məhəbbət, insana qayğı göstərmək, kollektivçilik, əməksevərlik kimi hisslər inkişaf edir ki, məktəblilərdə təsviri incəsənətin, musiqinin təsiri ilə estetik hisslər də sürətlə inkişaf edir. Onlar nəğmələri, musiqi əsərlərini emosional cəhətdən qiymətləndirir və ona öz münasibətini bildirir.

Ümumiyyətlə, müəllim təlim-tərbiyə işini düzgün qurmaq üçün hər bir şagirdin ali hisslərinin inkişafını izləməli, onu təlim işinə fayda verəcək istiqamətə yönəltməlidir.

III. Təlim fəaliyyəti dedikdə müəllimin rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdişlərin məqsədəuyğun, mütəşəkkil, olanlı şəkildə mənimsənilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Müəllim şagird qarşılıqlı münasibətlərində uşaq elmin əsaslarına yiyələnir, müəyyən dünyagörüşünə sahib olur. Bu prosesdə bir-birilə dialektik vəhdətdə olan iki müşərəək an fərqləndirilir. Birinci, təlim fəaliyyətinin məzmunudur ki, bura ilk növbədə müəyyən elmi anlayışlar, qanunlar və əməli məsələlərin həllinə əsaslanan ümumi üsul və tərzlər daxildir. Bunların sayəsində uşaq öyrədilən elmi bilikləri və onlara müvafiq bacarığı mənimsəyə bilir. II, təlim fəaliyyətinin quruluşudur. Təlim fəaliyyətinin quruluşu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir.

- 1) Təlim şəraiti, situasiyası, yaxud vəzifələri
- 2) Təlim işləri, əməliyyatları
- 3) Nəzarət
- 4) Qiymətləndirmə

Təlim şəraiti özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Birinci burada uşaqlar məfhumları əlamətlərinə görə ayırmağın ümumi tərzlərini, yaxud bir sıra konkret-əməli məsələlərin həlli yollarını mənimsəyirlər. İkinci, bu qaydaların nümunəsinin yada salınması, təlim işinin əsas məqsədi kimi çıxış edir.

Təlim işlərinin xüsusiyyətləri. Təlim işi prosesində mənimsəmə qaydalarına yiyələnməyən uşaqlar ayrı fənnləri və onların tərkib hissələrini yüksək səviyyədə öyrənmək imkanından məhrum olurlar. Məhz təlim işləri sayəsində şagird bu və ya digər məsələni həll edir. Təlim tapşırıqlarını yerinə yetirir. Təlim işləri həm əyani, həm də əqli planda həyata keçirilir.

Nəzarət işlərinin xüsusiyyətlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaq öz təlim hərəkətlərini verilmiş nümunə ilə müqayisə etməli, nə dərəcədə ona müvafiq olduğunu müəyyənləşdirməli, öz nəticələrinin keyfiyyətini əvvəllər icra olunmuş

təlim işlərilə əlaqələndirməlidir. Nəzarət sayəsində uşaq dərsi hansı səviyyədə mənimsəməsini, icra zamanı hansı səhvlərə yol verdiyini müəyyən edir. Bu iş şagird tərəfindən müntəzəm surətdə həyata keçirildikdə onda şəxsiyyətin özünənəzarət kimi ən yaxşı keyfiyyətlərindən biri təşəkkül tapır.

Özünüqiymətləndirmə isə təlimin strukturunda mühüm komponent olub, nəzarət işi ilə sıx vəhdət təşkil edir. Özünüqiymətləndirmə şagirdin mənimsədiyi nəticənin nə dərəcədə təlim şəraitinin tələblərinə uyğun gəlib-gəlməməsi ilə müəyyən olunur.

Təlim fəaliyyəti təşəkkülünün bir sıra özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Müəllim şagirdləri müntəzəm olaraq müəyyən təlim şəraitinə cəlb etməli, onlarla birlikdə müvafiq təlim işləri görməli, eləcə də qiymətləndirmə və nəzarət işini həyata keçirməlidir.

Bütün bunlar şagirdlərin təlim prosesində uğur qazanmaları üçün zəmin yaradır. Lakintəlim prosesində uğur qazanmayan, təlimdə geridə qalan şagirdlərlə də rastlaşırıq. Zəif oxumağa təsir edən səbəblər müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Öyrənməyə qabiliyyəti olmayanlar;
- 2) Təlim motivləri zəif olanlar;
- 3) İdrak qabiliyyətləri aşağı səviyyədə inkişaf edənlər;
- 4) Düzgün təlim vərdişlərinə malik olmayanlar;
- 5) Əməyə düzgün münasibət bəsləməyənlər;
- 6) İdrak maraqları zəif olanlar;
- 7) Fiziki cəhətdən sağlam olmayanlar;
- 8) Ailədə vəziyyəti qeyri-normal olanlar;
- 9) Dərsdə müntəzəm iştirak etməyənlər və s.

IV. Uşaq şəxsiyyətinin inkişafı yaş aspektində özünü iki dəfə qabarıq şəkildə büruzə verir. Birinci dəfə bu inkişaf üç yaşda təzahür edir. İkinci halda isə uşaqda şəxsiyyət fiziki, psixoloji, sosial fəallıq zəminində şüurlu surətdə təşəkkül edir. İkinci hal kiçik məktəblilərə şamil edilir. Çünki bu zaman kiçik yaşlı məktəblilərdə şəxsiyyətin psixoloji mexanizmi yaranır, yeni keyfiyyətlər məcmuyunda subyekt, şəxsiyyət vəhdəti əmələ gəlir. Mənlik şüuru, dünyagörüşü, iradi-əqli fəallığı formalaşmağa başlayır. Kiçik məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında özünüdərketmə, yəni öz psixi, fiziki, mənəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə şüurlu münasibət, özünüqiymətləndirmə mühüm rol oynayır. bu prosesdə uşaq müstəqilliyə daha çox meyl edir. Bu dövrdə yaşlılardan asılılıq tədricən azalır, ətraf mühitlə əlaqə genişlənir. Bu da imkan verir ki, uşaq özünü dərk etsin, yoldaşlarının ləyaqətini və çatışmayan cəhətlərini qiymətləndirsin.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb kollektivinə daxil olmaq mühüm rol oynayır. Uşağın sinfə daxil olması bir tərəfdən onda kollektivçilik hissinin meydana gəlməsinə, digər tərəfdən isə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Kollektiv daxilində kiçik məktəb yaşlıların bir-birinə münasibətində tədricən əsaslı dəyişikliklər nəzərə çarpır. Onlarda kollektiv əlaqələr, bir-birini qiymətləndirmək, birinin digərinə tələbkarlığı, ictimai rəyə münasibət kimi hallar müşahidə olunur.

Məktəbə daxil olmuş uşaqların tələbat və maraqları olduqca müxtəlif və rəngarəng xarakter daşıyır. İlk növbədə onlar məktəbə böyük həvəslə can atır, ancaq biliklə hələ ciddi maraqlanmır, onları məktəbin xarici görünüşü, dəftərlər, kitablar cəlb edir. Lakin, ilk gündən məktəbin şəraiti uşaqlara təsir göstərir. Məktəb onların qarşısına yeni tələblər qoyur. Beləliklə, istək, arzu ilə zəruriyyət arasında ziddiyyət, kəskin mübarizə başlayır. Təlim-tərbiyənin təsiri altında uşaq belə köhnə tələbatlardan əl çəkib yeni tələbatları təmin etməyə səy göstərir. Təlim prosesi ilə əlaqədar, şagirddə yeni tələbat məktəbin daxili qanun-qaydalarını gözləmək, dərstdə sakit əyləşib müəllimin söylədiklərini dinləmək tələbatı təşəkkül tapır.

Kiçik məktəblilərdə idman oyunlarına maraq inkişaf edir. Onlar səyahəti sevir, sərgüzəştli, fantastik hadisələrlə də çox maraqlanırlar.

Üçüncü-dördüncü siniflərdə ayrı-ayrı fənlərə maraq yaranır, şagird başqalarına nisbətən bir fənni daha çox sevdiyini bildirir. Ancaq şagirdlər fənnlərin, verilən biliklərin həyati əhəmiyyətini düzgün dərk etdikcə dərslə, fənnə daha artıq maraq göstərirlər. Beləliklə, tələbat və maraqların həyatla, şagirdin praktik fəaliyyəti ilə sıx birliyi onları daha yaxşı inkişaf etdirir.

Mövzu 26.

Yeniyyətlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri

Plan:

1. Yeniyyətlik yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri
2. Yeniyyətlərin təlim fəaliyyəti

3. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması xüsusiyyətləri
4. Yeniyetməlik dövründə mənlilik və əxlaqi şüurun inkişafı

Məktəblilərin, yeniyetmələrin inkişafı mürəkkəb və dialektik prosesdir. Hər bir yaş mərhələsi özünün əsas həyat şəraiti, fəaliyyət və tələbatları, psixikasının inkişaf tərzilə fərqlənir. Yeniyetməlik yaş dövrü praktik əhəmiyyəti, pedaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafında baş verən psixoloji hadisələrlə diqqəti cəlb edir. Yeniyetməlik dövrü orta məktəbin V-VIII sinif şagirdlərini əhatə edir. Yeniyetməlik dövrü bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Hələ antik dövrdən başlayaraq yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin formalaşmasının struktur xüsusiyyətləri, həmin dövrün tərbiyə metodları alimləri düşündürmüşdür. Platon və Aristotel təlim-tərbiyə işində uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, yaş dövrlərinin təsnifini vermişlər. Aristotel ilk dəfə yaş dövrlərini 7-7 olmaq şərti ilə üç qrupa bölmüşdür. O, birinci dövrü bitki dövrü adlandırmışdır. İkinci, 7-14 yaşlı yeniyetməlik dövrü və ya heyvani dövr, üçüncü dövrü isə insani dövr adlandırmışdır. Yeniyetməlik dövründəki tərbiyəni isə iradə tərbiyəsi hesab etmişdir.

Yeniyetməliyin həm uşaq, həm də ilk gənclik əlamətlərini özündə əks etdirməsi çox vaxt bu dövrün psixoloqlar tərəfindən “keçid dövrü”, “böhran dövrü” adlanmasına səbəb olmuşdur. Çünki uşaq həyətanın 1 mərhələsindən digərinə-uşaqılıqdan yaqlılığa keçir və təbii olaraq bu keçid dövründə onda bir sıra dəyişikliklər baş verir. Yeniyetmə bir tərəfdən özünün “mənl”ini kəşf edir və hər bir məqamda onu aydınlığı ilə büruzə verir. Digər tərəfdən isə o, mədəniyyət aləminə düşür və sosial sərvətləri mənimsəyir.

Yeniyetmələr fiziki cəhətdən sürətlə inkişaf edirlər. Onlar yaxşı olmağa, ideala can atır, lakin məsləhəti də çox zaman eşitmək istəmirlər. O, özünü hər məqamda təsdiq etmək istəyir. Yeniyetmə pisliyə, yalana qarşı barışmaz olmağa çalışır. O, çox bilməyi arzulayır, imkanlarının məhdudluğu üzündən çətinlik qarşısında qalır. Ən qabarıq ziddiyyət isə yeniyetmənin köməyə, məsləhətə ehtiyac duyduğu halda, böyüklərdən çəkinməsi, onlarla ünsiyyətdə olmağa cürətinin çatmamasıdır. Müşahidələr göstərir ki, V sinifdə tərslik halları 6 dəfə, özünü müəllimə qarşı qoymaq halları isə 10 dəfə artır.

Yaş artıqca yeniyetməlik dövrünün çətinlikləri yeni məzmun və forma kəsb edir. Həmin şərait isə yaşlılarla münasibətdə başqa mövqe tutmaq, hərəkət və davranışda daha çox müstəqillik və sərbəstliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Onlarda yaşlılıq hissi formalaşmağa, özünüdərkətmə və mənlilik şüuru inkişaf etməyə başlayır.

II. Yeniyetmələrin təlim fəaliyyəti kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətindən fərqlənir. Yeniyetmələr elmlərin əsaslarına sistemli şəkildə yiyələnməyə başlayır, bu isə onun təlim fəaliyyətində elmi ümumiləşdirmə və mücərrəd məsələləri mənimsəməklə yanaşı, həm də nəzəri təfəkkürün, ixtiyari diqqətin, hafizənin yüksək inkişafını tələb edir. Yeniyetmə yalnız dərstdə rast gəldiyi yenilikləri mənimsəməklə kifayətlənməyib, həm də biliklərin yeni sahələrini müstəqil surətdə mənimsəməyə çalışır. Yeniyetmədə kitaba, qiraətə, müəlliməyə maraq çox olur.

Yeniyetmələri xarakterizə edən başqa bir cəhət onların tədris fəaliyyətinə seçici münasibət bəsləmələridir. Şagird gələcəkdə hansı sahədə mütəxəssis olmağa hazırlaşarsa, bununla əlaqədar fənlərə daha çox maraq göstərir. Lakin bu meyl o qədər də davamlı xarakter daşımır. Yeniyetmələrdə peşə bacarıqları, vərdisləri, maraqları təşəkkül tapır. Bununla əlaqədar olaraq yeniyetmələr dərsləri lazımlı və lazımsız qruplara ayırırlar. Yeniyetmələrin təlim fəaliyyətinin və ona münasibətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onun idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaranır. Yeniyetmənin qavrayışı çox sürətlə inkişaf edir. Onların qavrayışı hərtərəfli, ardıcıl və seçici xarakter daşıyır, qavrayışın həcmi genişlənir.

Yeniyetmələrin hafizəsində də sürətli inkişaf müşahidə olunur. Yeniyetmə get-gedə təlim materiallarını daha çox ümumiləşdirməyə, sistemləşdirməyə başlayır. O, təkcə öyrənmək, yadda saxlamaqla kifayətlənmir, öyrəndiklərini əvvəlkilərlə əlaqələndirməyə, onun köməyi ilə yeni fikri məsələləri həll etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa çalışır.

Yeniyetməlik yaşlarında şagirdlərin diqqətinin inkişafında da müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Belə ki, yeniyetmədə sabit, ixtiyari diqqətlə yanaşı, diqqətin tez yayınması hallarına da təsadüf edilir. Yeniyetmənin diqqətindəki bu xüsusiyyət çox vaxt onun iş şəraitindən, keçilən mövzunun məzmunundan, şagirdin dərslə olan münasibətindən, keçirdiyi psixi halardan, maraqlarından və bir çox başqa səbəblərdən asılıdır.

Yeniyetməlik yaşında uşağın təxəyyülü, xüsusilə də yaradıcı təxəyyülü xeyli inkişaf edir. Şagirdlər getdikcə, bir çox elmlərə aid biliklərini müəyyən sahəyə tətbiq edir, hekayə yazmağa, şəkil çəkməyə, müəyyən modellər quraşdırmağa və digər işlər görməyə başlayırlar.

Yeniyetmələrdə bunlarla yanaşı mücərrəd təfəkkür sürətlə inkişaf edir. Yeniyetmə yaşında konkret obrazlı təfəkkür tədricən mücərrəd-nəzəri təfəkkür ilə əvəz olunur və bu yaşda şagirdlərdə mücərrədləşdirmə, müqayisə etmə, əqli nəticə çıxarma sürətlə inkişaf edir. Bu yaş dövründə uşaqlar çoxlu yeni anlayış və məfhumlar mənimsəyirlər.

Ümumiyyətlə, yeniyetmələr təlim fəaliyyəti ilə yanaşı, əmək və oyun fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. Onlar müxtəlif əyləncəli oyunlarla maraqlanırlar, əmək fəaliyyətində səylə, əzmlə iştirak edirlər.

III. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyi, ictimai münasibətlər sistemində tutduğu vəziyyət əsaslı dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Yeniyetmələri kiçik məktəblilərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər onların davranışında təzahür edir ki, bu da böyüklər tərəfindən bir o qədər də yaxşı qarşılanmır. Yeniyetmə yaşında şəxsiyyətin inkişafı, bu sahədə özünü göstərən dəyişikliklər onda yaşlılıq hissənin formalaşması, yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin meydana gəlməsi, sərvət meylinin təşəkkülü, özünüqiymətləndirmənin formalaşması, mənlilik şüurunun inkişafa başlaması və s. cəhətlər təzahür edir. Yeniyetmədə belə bir tələbat əmələ gəlir ki, ətrafdakı adamlar ona kiçik uşaq kimi deyil, yaşlı adam kimi yanaşsınlar. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmənin özünü dərk etməsində baş verən bu spesifik törəmə, adətən “yaşlılıq hissi” adlanır. Yaşlılıq hissi öz mənsəyinə görə sosial xarakter daşıya bilər. Yaşlılıq hissənin yaranmasında uşağın iştirak etdiyi müxtəlif yaşlı uşaqlardan ibarət qeyri-formal qrupun da müəyyən rolu vardır. Belə ki, burada bu və ya digər münasibətlərin, yaxud məşğələlərin həyata keçirilməsində nisbətən yaşlı uşaqlar aparıcı qüvvəyə malik olur.

Uşaqda onun yaşlılaşması haqda təsəvvür bir də o vaxt meydana gəlir ki, o, özü ilə yaşlı arasında oxşarlıq olmasını müəyyən edir. Bu oxşarlıq müəyyən sahədə - bilik, bacarıq və cəsərtlilikdə, boyda, gücdə və s. özünü göstərə bilər.

Yeniyetmədə əmələ gələn xüsusi yaşlılaşma hissi onun şəxsiyyətinin strukturunda nəzərə çarpan ən başlıca psixoloji törəmə olub, yeniyetmənin adamlara, ətraf aləmə olan fəal həyat mövqeyini ifadə edir, xüsusi fəallığın, meyl və təəsüratlar sisteminin istiqamət və məzmununu müəyyənləşdirir. Yeniyetmənin sosial fəallığı yaşlılar aləmi və onların münasibətlərində mövcud olan davranış tərzləri, tələbləri və normalarının mənimsənilməsini yüksək sürətdə dərk etmək qabiliyyətində özünü göstərir.

IV. Yeniyetmələrdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmə meyli əmələ gəlir. Mənlilik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılara münasibətinə öz təsirini göstərir. Yeniyetmənin mənlilik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətini dərk etməsi ilə başlayır. Bununla yanaşı olaraq yeniyetmədə özünüqiymətləndirmə

və özünəmənasibətin formalaşması baş verir. Yeniyetmələrin özünüqiymətləndirmələrinin əsasən aşağıdakı tipləri qeyd olunur.

1) Uşağın “özünüqiymətləndirməsi” ananın verdiyi qiymətin birbaşa təkrarı kimi özünü göstərir. Adətən uşaqlar özlərində birinci növbədə valideylərinin onlar haqqında qeyd etdikləri keyfiyyətləri görürlər.

2) Ziddiyyətli komponentlərdən ibarət olan qarışıq özünüqiymətləndirmə. Bu bir tərəfdən müvəffəqiyyətli sosial qarşılıqlı təsir təcrübəsi sayəsində yeniyetmədə formalaşan özünün “mən” obrazı, ikinci tərəfdən, valideynlərinin uşağı necə qiymətləndirməsi ilə bağlı formalaşır. Bu zaman “mən” obrazı ziddiyyətli xarakter daşıyır.

3) Yeniyetmə valideynlərinin onun haqqında dediklərini xatırlayır, lakin ona başqa qiymət verir. O, tərsliyi xarakterlik kimi qəbul etmir. Belə ki, bu yaşda olan yeniyetmə üçün böyüklərin onu bəyənməsi vacibdir. Lakin eyni zamanda onlara qulaq asmaq öz müstəqilliyini, “mən”ini itirmədiyini bildirir. Həmin konfliktli valideynlərin tələblərinə cavab verməyin mümkünsüzlüyü və öz “mən”ini saxlaması kimi hiss etməsi yeniyetmənin özünü pis, lakin güclü kimi qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır.

4) Yeniyetmə valideynlərinin fikrinə qarşı mübarizə aparır. Lakin bununla belə özünü həmin sərvətlər çərçivəsində qiymətləndirir. Bu kimi hallarda yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin real qiymətini deyil, ideal gözləmələrini nəzərdə tutur.

5) Yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin onun haqqında neqativ fikirləri qəbul edir, eyni zamanda bildirir ki, o elə bu cür də olmaq istəyir. Valideynlərinin tələblərinin bu cür rədd edilməsi ailədə olduqca gərgin münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

6) yeniyetmə valideynlərinin neqativ qiymətini görmür, hiss etmir. Gözlənilən qiymət özünüqiymətləndirmədən xeyli yüksək olur.

Yeniyetməlik yaşında əxlaqi şüurun inkişafı da baş verir. Yeniyetmədə əxlaqi şüurun formalaşmasına onların böyüklərlə qarşılıqlı əlaqəsi və eləcə də şagird kollektivi təsir edir.

Yeniyetmələrin əxlaqi şüurunda iki yeni xüsusiyyət nəzərə çarpır.

1) Bu övrədə ictimai davranışla bağlı norma və qaydalar, insanların bir-birilə qarşılıqlı münasibətilə bağlı normalar diqqət mərkəzində olur.

2) Yeniyetmədə təsadüfi təsirlərdən asılı olmayaraq nisbətən sabit əxlaqi görüşlər, hökmlər və qiymətlər əmələ gəlib özünün xüsusiyyətləri ilə təzahür etməyə başlayır.

Ümumiyyətlə, yeniyetmədə əxlaqi ideallar formalaşmağa başlayır. Bu ideallar güclü motiv kimi yeniyetmənin özünütərbiyəsinə, öz qüsurlarını aradan qaldırmasına təkan verir.

Mövzu 27 --Gənclik yaş dövrünün inkişaf xüsusiyyətləri

Plan;

- 1)Gənclik sosial-psixoloji hadisə kimi.Gənclik yaşında şəxsiyyətin inkişafı.
- 2)Ünsiyyət və emosional həyat.Məhəbbət,dostluq və cinslərarası qarşılıqlı münasibətlər.
- 3)Gənclərdə mənlilik şüuru və əxlaqi şüurun inkişafı.
- 4)Özünüqiymətləndirmə,özünəhörmət və iddia səviyyəsinin xüsusiyyətləri.

“Görkəmli şəxsiyyətlər xalqın zəkasını,elmini,mədəniyyətini,mənəviyyatını dünya ya nümayiş etdirirlər”—H.Əliyev.

Erkən gənclik yaşı dövründə insanın mənəvi qüvvəsi intensiv şəkildə inkişaf edir.onun əxlaqi siması formalaşır,xarakteri müəyyənləşir və dünyagörüşü təşəkkül tapır.Şəxsiyyətin qazanılmış yeni keyfiyyətləri böyük məktəblinin məktəbdə,ailədə və ictimai münasibət sistemində mövqeyinin dəyişməsinə güclü təsir göstərir.Bu dəyişkənliklərin yaranmasına səbəb olan ən ciddi amil yaş amilidir.Müasir 15-18yaşlı gənclər fiziki və mənəvi yetkinliyin çox əlamətlərinə malikdirlər.Onlarda cinsi yetişmə başa çatmış olur.Bu isə onlara bu yaş mərhələsinin sonlarında ailə qurmaq hüququ verir.Gənclər sosial məşğulluq və əmək hüququ əldə edir,kimlik almaqla hərbi xidmət yaşına çatmaqla həqiqi hərbi xidmətdə əsgər vətəndaş borcunu yerinə yetirirlər.Gənclər həyatda,cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi,iqtisadi və mənəvi proseslərdə fəal iştirak edir,ən mühüm siyasi hüquqlardan biri olan seçki hüququ qazanmış olurlar.Onlar həyata,əməyə başqa adamlara yetkin münasibətlərlə bəsləyirlər.Bunla belə 1sıra yeniyetmə və gənclərdə həyata istehlakçı münasibət yüngül və pozğun həyat tərzinə meyil,əməyə münasibət infantil əlamətlər özünü göstərir.Zəngin həyat təzi ilə yaşayan bəzi gənclər vaxtlarının çoxunu disko-barlarda,gecə klublarında yüngül əyləncə yerlərində keçirir,tüfeyli həyat tərzinə meyillənmiş olurlar.

15—18yaşlı gəncləri heçdə tam yetkinləşmiş,öz həyatını müstəqil surətdə müəyyənləşdirə qadir olan təcrübəli adam hesab etmək olmaz.onların həyata baxışlarındakı mühakimələri bəzən səhv olur,ilk sınaqlarda bürəyən gənclərdə ümitsizlik,sabaha inamsızlıq hissləri baş qaldırır.Gənclərin coşub çağlayan romantik idealları çox vaxt həyatın reallıqları ilə toqquşmada“sınır”düzüb dayana bilmir.

Böyük məktəb yaşında -əxlaqi şüurda və davranışda-keyfiyyət dəyişiklikləri yaranır.Onların həyata baxışlar sistemi—dünyagörüşü formalaşır,əxlaqi əqidə mey dana gəlir,mürəkkəb əxlaqi anlayışlar təşəkkül tapır.Bu yaş dövründə məktəblilərdə dosta tələbat hissi yaranır,şərəf,ləyaqət,borc,namus,qeyrət,xəyanət, yoldaşlıq vəs.kimi mürəkkəb etik anlayışların düzgün anlaşılması diqqəti cəlb edir. Gprkəmli psixoloq M.Həmzəyev qeyd edirki,gənclər öz yoldaşlarında yüksək əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin olmasını arzulayırlar.Əxlaqi şüur və davranışdakı bu yeni keyfiyyətlər böyük məktəblilərə ictimai həyatda fəal mövqe tutmaq,mənəvi davranı şda başqalarına nümunə olmaq imkanı verir.Ətraf aləmdə baş verən hər1şey gənc ürəyi narahat edir,həyəcanlandırır,şəxsi 1şey kimi hiss edilir.

Gənclikyaşı dövründə ünsiyyət və emosional həyat keyfiyyətcə yeni məzmun kəsb edir.Mənəvi və sərvət müstəqilliyi,sərbəst seçim imkanlar artır.Bunlar böyük məktəbli gənclərin təlimə,əməyə,ictimai hadisələrə,başqa adamlara münas.n də,davranışın üm. yönəlişliyində aydın ifadə olunur.Həyatda öz yerini müəy.etmək böyük məktəblinin sosial-psixoloji ink.fının əsas motivinə çevrilir.Böyük məktəb yaşlılarda idrak motivləri geniş sosial motivlər və fəal.n nəticəsinə yönəlmiş motiv lər,psixi ink.fın başlıca hərəkətverici qüvvələri kimi təzahür etməyə başlayır.

Rusiya PEA-nın əməkdaşları böyük məktəblilərin müxt.ünsiyyət formalarına və müxt.tərəfdaşlarla qarşılıqlı münas.rə olan tələbatlarını öyrənərək belə qərara gəlmişlərki, böyük məktəblilərin valideynlər və digər yaşlılarla ünsiyyətə olan tələbatı yaxın dost-həmyaşda olan tələbatına nəzərən daha formal xarakter kəsb edir. Bu nəticələri aşağıdakı cədvəldəndə görmək olar.

Böyük məktəblilərin ünsiy.tələbatı və real ünsiyyət(%rlə)

Tərəfdaşlar	Reqlamentləşdirilmiş ünsiyyət		Reqlamentləşdirilməmiş ünsiyyət	
	Ona olan təbat	Real ünsiyyət	Ona olan tələbat	Real ünsiyyət
Valideynlər və	4,7	70,8	66,6	29,2
Yaxın qohumlar				
Müəllimlər	8,3	95,7	10,9	4,3
Digər yaşlılar	2,6	98,6	6,5	1,4
Yaxın dost-həmya				
şıdılar	0	0	68,2	56,2
Digər həmyaşlıdılar	4,6	68,4	24,3	31,6

İngilis psixoloqu Con Koulmenin 11-13yaşlı yeniyetmələr və 15-17yaşlı gənclərlə "Tamamlanmamış cümlələr" metodikası ilə apardığı tədqiqatın nəticələri bu baxımdan maraqlıdır.O oğlan və qızlarla "Ətrafımda heç kim olmayanda..." ,"Əgər insan təkdirsə..." tipli cümlələri tamamlamağı tapşırırmışdı.Alınmış cavablar müsbət (məs.ətrafımda heç kim olmayanda mən xoşbəxtəm,ona görəki,istədiyim hər şeyi edə bilərəm")və mənfi(məs;"Adam tək olanda o əsəbiləşməyə başlayır")olmaqla təsnif edilmişdir.Müəy.edilmişdirki,yeniyetməlikdən gəncliyə doğru müsbət mühakimələrin sayı artır,mənfilər isə azalır.Əgər yeniyetmələr bunu xəlvət guşə ki mi

qiymətləndirirlərsə, böyük məktəbli bunu darıxdırıcı hesab edirlər. Utancaqlıq və niyətmə və gənclərin şəxsi həyatında ən geniş yayılmış kommunikativ çətinlikdir.

Erkən gənclik yaş dövrünü dünyagörüşün formalaşması baxımından ən səmərəli dövr kimi nəzərdən keçirmək olar. Geniş həcmli biliklərə yiyələnən gənc malik olduğu çoxcəhətli məlumatları sistemə salmağa fəal surətdə meyli edir. O, ümumiləşmiş nəzəri biliklərin, prinsip və qanunauyğunluqların öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərir. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün səviyyəsinin yüksəlməsinə də, idraki fəaliyyətində mücərrəd təfəkkürün rolunun artmasında öz əksini tapmış olur. Gənclərin artan idrak imkanları onların fərdi hazırlığa saatlarla vaxt sərf etməsində, biliklərə səylə yiyələnməsində idraki özünü təkmilləşdirmə tələbatlarında ifadə olunur. Böyük məktəb yaş dövrü təbiət elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, siyasi, hüquqi dünyagörüşü formalarının təməl prinsiplərinin yaranması və möhkəmlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesdə şagirdlərin intellektual inkişaf səviyyəsi mühüm amillərdən 1-i kimi xüsusi rol oynayır. Əxlaqi-etik normaların mənimsənilməsi, cəmiyyət həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrə emosional yanaşma, şəxsi həyat yolunun seçilməsi, gənclik dövründə dünyagörüşü formalarının təşəkkülündə mühüm amilə çevrilmiş olur. Erkən gənclik dövründə ümumi bəşəri və milli dəyərlər əsasında əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması prosesi intensiv xarakter kəsb etməyə başlayır. Gənclər elm, mədəniyyət, incəsənət sahəsində ictimai sərvətlərə seçici münasibətlərlə bəsləyir, cəmiyyətin demokratikcəsinə yeniləşməsinə fəal həyat mövqeyindən yanaşır, vətən daşlıq funksiyalarını mənimsəyirlər.

Erkən gənclik yaş dövründə yaşlılıq hissi güclənir, mənlik şüuru və əxlaqi şüurun inkişafında yeni əlamətlər meydana çıxır. Böyük məktəblilərdə susma mövqeyi aradan qalxır, haqsızlığa qarşı barışmaz münasibəti özünü göstərir. Onlar ailə şərəfinə milli heysiyyətə hörmət bəsləyir, bu dəyərləri qorumağı özlərinə borc hesab edirlər. Çox saylı psixoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, insanın yaradıcılıq sahəsindəki nailiyyətləri statistik baxımdan heçdə onun məktəbdəki təlim müvafiqiyyəti ilə bağlı deyildir. Darwin, Hegel, Napoleon, Nyuton, Eynşteyn, Vaqner, Verdi, Şiller, Heyne, Sviift və b. kimi böyük məktəbli və ya tələbəlik dövründə qabiliyyətsiz hesab olunmuş və ya orta bab şagird kimi yaşlılarından fərqlənə bilməmişlər. Psixoloqlar hesab edirlər ki, məktəb proqramları ciddi surətdə reqlamentləşmiş xarakterlidir. Uşaqlar və gənclərin yaradıcı qabiliyyətləri isə sinifdənkənarda, asudə vaxt zamanı onların məşğul olduğu elmi dərnlərdə, sərbəst oyun formalarında daha parlaq və tam şəkildə üzə çıxmaq imkanını qazanmış olur.

Böyük məktəb yaşlı şagirdlər özlərinin emosional aləminin zənginliyi, hisslərinin əxlaqi tərbiyəlilik səviyyəsinə görə yeniyetmələrdən xeyli irəli getmiş olurlar. Onlar həyat hadisələrinə münasibəti əxlaqi ölçülər baxımından müəyyənləşdirirlər. Ona görə də ilk gənclik yaşında yaranmış hisslər özlərinin davamlılığı, dərinliyi ilə seçilir. Oğlanlar və qızlarda həyat hadisələrinin təsiri ilə ambivalent hisslər, ziddiyyətli emosional vəziyyətlər yaranır. Gənclər belə hallarda öz hərəkətlərinin doğru olub olmadığını başqa adamların verdikləri qiymətlər əsasında müəyyənləşdirmək tələbatı hiss edirlər, daha təcrübəli, yetkin adamların dəstəyinə ehtiyac duyurlar, daxili yaşantılarını başqaları ilə bölmək istəyirlər. Onun təzahürü kimi böyük məktəblilərdə yaşlıları ilə yaranan yoldaşlıq hissini misal gətirmək olar. Daxilən nümunəsi şəxsi dostluq ünsiyyətində özünü çıxır. Gənclərin dostluğu özünün sırasına cəhətlərinə görə yeniyetmələrin dostluğundan fərqlənir. Gənclərin dostluq hissini motivasiyə daha dərin olur və bu yaşda dostluq hissində daha böyük tələblər verilir; qarşılıqlı inam, doğruluq, sədaqət, maraq və istəklərdə ümumilik, qarşılıqlı kömək, hörmət və qarşılıqlı anlaşma. Gənclik illərində dostluq qarşılıqlı münasibət və emosional bağlılığın daha davamlı formasına çevrilir. Bu yaş dövründə o uşaq və yeniyetmələrin yaşlıları ilə münasibətindəki formalarından keyfiyyətə fərqlənir, seçici məzmun daşımağa başlayır. Gənclərin dostluğunda emosional bağlılıq, dostun yaşantılarına sevinc və kədərinə səmimi şərik olma motivasiyə daha davamlı və möhkəm

olur. Bunun nəticəsidir ki, gənclik illərində əsas qoyulan dostluq münas.ri adətən bütün həyatı boyu davam edir.

İlk gənclik illərində böyük məktəblilərin emosional sferasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Onlarda həyatın, insan fəaliyyətinin müxt.sahələrinə aid şəxsi əhəmiyyətli münas.rin dairəsi xeyli genişlənir. Əldə edilmiş təcrübə, öz hisslərini təqdim etmə qabiliyyətləri gənclərə şəxsi həyatlarında baş vermiş 1sıra uğursuzluqları, xoşagəlməz halları ağrısız, dözümlü və səbrlə yaşamaq imkanı verir. Dostluqda sevgidə uğursuzluq— qızların vəfasızlığı, oğlanların etibarsızlığı gənclərin şəxsi həyatında çox böyük zərbə təsiri bağışlayır. Çox vaxt böyük məktəblilərin şəxsi həyatında baş vermiş halların ifadəsini onların sifətlərində duymaq olur. Bununla belə, böyük məktəblilər, 10-11ci sinif şagirdləri yaşlılar aləminə qorxu və həyəcanla deyil, sərbəst daxil olmaq imkanlarına malik olurlar.

Gənclik dövrünə aid ilk psixoloji əsər alman filosofu və psixoloqu E.Şpranqerin “Gənclik yaşının psixologiyası”(1924) adlı əsəridir. O psixologiyanın başlıca məqsədini şəxsiyyətin mədəniyyət və tarixlə sıx bağlı olan daxili aləmini dərk etməkdə görürdü. Onun fikrincə gənclik yaşı qızlarda 13—19, oğlanlarda 19—22 yaşları əhatə edir, bu dövr mənəvi ink.f mərhələsidir və o psixofizioloji proseslər kompleksi ilə sıx bağlıdır.

1934cü ildə alman psixoloqu K.Bülerin “Üç nəsillik gənclik gündəliyində” adlı əsəri çap olunmuşdur. O bu əsərində 93 gənclik gündəliyinin (38 oğlan, 55 qız) təhlilini vermiş və qızların oğlanlara nəzərən daha çox gündəlik yazmağa meyilləndiyini aşkara çıxarmışdır. 1929cu ildə V.E.Smirnovanın “Gənclik yaşının psixologiyası”, 1929—31ci illərdə isə Vıqotskinin “Yeniyyət mərhələsinin psixologiyası” adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Son illər psixoloq və pedaqoqlar yeniyyət və gənclərin seksual davranış meyillərinin güclənməsi, xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaran hallar haqqında həyəcanla danışırlar. Yeniyyət və gənclər arasında seksual davranış şablonlarının mənimsənilməsi, azyaşlılar arasında pozğun qrupların artması diqqəti cəlb edir. Onların seksual davranışın situativ amillərin təsiri ilə dəyişir və hətta patoloji formalarla (erkən cinsi həyat, homoseksualizm vəs.) keçir. Müəy. edilmişdir ki, seksual davranış formalarının artmasında pornoqrafik film və jurnallar, pozğun adamlar və əsas rol oynayır. Burada pul, hədiyyə ilə ələ alma, qızın qohumları və rəfiqələri ilə yaxınlıq kimi dolay vasitələrin rolu böyükdür. Ona görə yeniyyətlərlə müqayisədə böyük məktəblilərin emosional aləmi yaşanılmış hisslərin daha yüksək dərəcədə differensiasiyası baxımından daha zəngin və dərin təəssüratlarla diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində onların ali hisslərinin əxlaq, intellektual və estetik aləminin dərinləşməsinə və genişlənməsinə gətirib çıxarır. Böyük məktəblilərin əhvalı özünün davamlılığı və düşüncəli xarakteri ilə seçilir. Onlarda öz emosional vəziyyətlərini tənzimləmək, ona nəzarət etmək qabiliyyətləri xeyli yüksəlmiş olur. Erkən gənclik illərində şəxsiyyətin başlıca psixoloji keyfiyyətləri o cümlədən xarakterin baza əlamətləri kifayət qədər davamlı forma alır. Bu keyfiyyətlərin təşəkkülündə iradi keyfiyyətlərin xüsusi rolu vardır. İradi fəaliyyətin şüurlu şəkildə idarə edilməsi;-- özünü tənzimləmə, özünü inandırma, özünü təhrik etmə özünü bəyənmə-- vəs. bu kimi iradi aktlar gənclərin xarakterində davamlı iradi keyfiyyətlərə çevrilir. Bunların zəminində böyük məktəblilərin motivlər sahəsi yaranır, onların şəxsiyyətinin istiqaməti müəyyənlanmış olur. Böyük məktəblilərin təhrik edici qüvvələr aləmində yüksək dərəcəli mənəvi tələbatlar— ünsiyyət, dostluq yüksək biliyə və dünyagörüşünə, başqaları üçün nümunəyə, ətrafdakıların rəğbət və hörmətinə, sevgisinə sahib olmaq meyilləri aktuallaşır. Gənclərin həyatında aydın perspektivli cazibəli məqsədlər meydana çıxır, seçici münas. yaranır. Böyük məktəblilərin yaşında əxlaqi hisslərin, norma və qaydaların, davranış prinsiplərinin mənimsənilməsi prosesi güclənir. Yaşlılıq hissi, əxlaqi şüur və mənlilik şüuru müəy. ink.f həddinə çatır, gənclərin müstəqil həyata hazırlığının mühüm şərtinə çevrilir. Bununla belə A.B.Ş psixoloqu Kolberq belə hesab edir ki, 16 yaşlı uş. rın

yalnız 10% i əxlaqın yüksək norma və prinsiplərinə yiyələnmiş olurlar. Bu səviyyəni Postkonvensial əxlaq adlandıran Kolberqə görə, əxlaqi davranış, ictimai rifaha yönəlmiş və hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplər, başqa adamlara və özünə hörmət və bu yaş mərhələsində bütün uş. rın şüurlu davranış normalarına çevrilir.

Böyük məktəb yaş dövründə gənclərdə milli mənlilik şüuru təşəkkül tapır. Onların şüurunda milli mənaəviyyət, adət-ənənələr, milli əxlaqi və dini dəyərlər, yurda bəolılıq, milli düşüncə təzi və kimi xüs. r əks olunmağa başlayır. Gənclər etnik şüu r subyektinə, milli dil isə onların etnik şüurunun daşıyıcısına çevrilir. Böyük məktəblinin etnik şüuru ona milli kimliyini müəy. etməyə imkan yaradır, milli özünüdərk etməsinə təkan verir. Coşub çağlayan romantik arzuları reallaşdırmaq, idman sahəsində qələbə qazanmaq, ali məktəbə daxil olmaq, əmək fəaliyyətinə başlamaq, ailə qurmaq və kimi daha dəyərlilik gənclik arzuları gənclərin fəallığının mənbəyi runda çıxış edir. Gənclərin fəaliyyətinin təhrikədi qüvvələrinin təsiri altında onlarda 2ci yaxud törəmə iradi keyfiyyətlər olan qətiyyətlilik, cəsərət, özünü ələ alm aq, səbirlilik, inam və ilə yanaşı daha yüksək əxlaqi dəyərlərdən törəyən 3cü və daha yüksək iradi keyfiyyətlər— məsuliyyətlilik, intizamlılıq, işgüzarlıq, təşəbbüskar lıq artmağa başlayır. İradi fəaliyyətin strukturunda mühüm yer tutan iradi səy— daxili və xarici maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş psixi fəallıq, iradənın tam sə fərbərliyi yüksəlir, subyekt tərəfindən daxili psixi akt və vəziyyətlərin dərk olunması prosesi kimi refleksiya özünün yüksək səviyyəsinə çatmış olurlar. Böyük məktəb lillərdə formalaşmış əxlaqi dəyərlər və prinsiplər onların iradi fəaliyyətində yaranan motivlər mübarizəsində ictimai yönəlişliyi şərtləndirmiş olur. Ədalətli müdafiə etmək, haqqın tərəfində durmaq, köməksizə, qocalara yardım etmək, rəhmədillilik kimi əxlaqi keyfiyyətlər iradi fəaliyyətdə qabarıq şəkildə üzə çıxmış olur. Böyük məktəb yaşında gənclərin şəxsiyyətinin psixoloji strukturunda baş verən dəyişikliklər ideallar, gənclik arzuları və romantikadır. Bu xüs. rın ilkin təzahürləri yeniyetməlik dövründə müşahidə olunsada, gənclik yaşında onlar daha da cilalanır, yüksək dəyərlər baxımından qiymətləndirilərək seçilir. Yeniyetmələrin həyat idealları konkret şəxsin simasında (sevimli müə. valideynlər, qəhrəmanlar, müğənni və idmançılar) meydana gəldiyi halda, ilk gənclik dövründə də bu daha çox əxlaqi dəyərlilik, ictimai və şəxsi əhəmiyyətlilik, şəxsiyyət insani keyfiyyətlər baxımından qiymətləndirilir və bütöv üm. miş obraz təsiri bağışlayır. Psixoloq L. Y. Dukatin tədqiqatlarına görə 4cü sinifdə şagirdlərin 100, 5ci sinifdə 99, 6ci sinifdə 94, 7ci sinifdə isə 80% nin ideali konkret xarakter daşıyır. Yaş artdıqca konkret idealların miqdarı tədricən azalır, üm. miş ideallar isə təzahür etməyə başlayır. Gənclər həyatın mənasını “özünü insanlara həsr etməkdə”, “əməksevər, faydalı vətəndaş olmaqda”, “şərəf və ləyaqət sahibi olub, heç kimin qarşısında borclu olmamaqda”, “gözəl peşə və ailəyə, pula avtomatına sahib olmaqla” görürlər. Gənclərlə keçirilmiş sorğulardan görünürki, onların çoxu şəxsi xoşbəxtliyi yaxşı peşə, qazanclı iş və vəzifədə görürlər. Son illər gənclərin nüfuzlu ixtisaslara meylinin artması da bunu sübut edir. Hüquqşünas, həkim, kompüter, biznes, gömrük işi, xarici dil və ixtisaslarına axının güclənməsi səbəbləri arxasında gənclərin öz gələcək həyatlarını firavan görmək, yaxşı pul qazanmaq arzuları dayanır. Gənclərin arasında firavan həyata meylin qeyri-ənənəvi sferada yaşından asılı olmayaraq varlı adamlara ailə qurmaq, xarici ölkələrdə rəqs qruplarında, restoranlarda işləmək, intim xarakterli reklam çarxlarına çəkilmək “ulduz” olmaq, açıq-saçıq geyinmək və s. milli mənaəvi dəyərlərimizin deformasiyaya uğradığını əks etdirir. Pul əhtirası, iqtisadi çətinliklər çox vaxt milli mənaəvi norma və prinsiplərin aşınmasına gətirib çıxarır. Təhsili yarımçıq qoyub, məktəbdən yayınaraq vaxtlarını yüngül əyləncə yerlərində keçirən gənclərin gələcək taleyi bu gün cəmiyyətdə böyük narahatlıq doğurur.

Erkən gənclik dövründə böyük məktəb yaşlı uş. rın emosional aləmində baş verən ən böyük dəyişikliklərdən biri məhəbbət hissidir. Bu öz məzmunu baxımından kiçik məktəblilərin rəğbət, yeniyetmələrin ilk məhəbbət hissindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Yeniyetmələrdə əks cinsə qarşı şəxsi simpatiya əsasında yaranan sevgi hissi ötürücü, cəlbedici xarakter daşdığı halda, erkən gənclikdə bu hiss özünün dərinliyi, gücü və həqiqi sevgi olması ilə seçilir. Erkən gənclik dövründə fərdi intim dostluq

ğə tələbat hissi güclənir. Qızlarda cinsi yetişmənin 1 qədər tez başlanması ilə əlaqədar onlarda bu tələbat oğlanlardan 1 qədər xeyli əvvəl hiss olunur. Bu yaş dövründə cinsi yetişmə başa çatdığından aydın ifadəli seksual çalarlarla xarakterizə olunur. Lakin bu heçdə bütün gənclər tərəfindən aydın dərk olunmuş, düşüncəli məzmunla malik deyildir. Oğlanlardan fərqli olaraq qızlarda əks cinsə olan münasiblik. Fiziki yaxınlıq fonunda deyil, daha artıq dərəcədə nəzakətli, ünsiyyətə, nəvazişə və mənəvi emosional yaxınlığa olan tələbatlarla şərtlənmiş olur. Oğlanlarda isə hissi-erotik əyləncə tam diffuz erotizm meyilləri əvvəlcə güclü olsada sonralar bu qızlara qarşı həssas, qayğıkeş və nəzakətli münasiblik əvəz olunmağa başlayır. Bu məsələnin mahiyyətinə varan Suxomlinski yazırdı: "Məhəbbət hissi mürəkkəb təkamül mərhələsi keçir. Dəliqanlı gənclik ehtirasları öz yerini ürək bağlılığına, məsuliyyət və borc hissəsinə verir. Əxlaq cəhətdən nigaha hazır olmayan cahil adamlara bu məhəbbətin sönməsi kimi görünür. Bu cür psixoseksual dəyişikliklər valideynlər və müəllimlərdən gənclərdə cinslərarası münasiblik təbii təbiətişində yüksək diqqətlik, tələbkə münasiblik və məsuliyyətin olmasını xüsusilə ön plana çəkir. Gənclərin tibbi gigiyenik baxımdan məsuliyyətləndirilməsi də başlıca vəzifədir. Nigaha qədər cinsi yaxınlaşmanın xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaracağı barədə onlarda təsəvvürlərin formalaşdırılması, milli adət-ənənələrə hörmət hissəsinin tərbiyə edilməsi olduqca vacib məsələdir.

Rus psixoloqları V.A. Krutetski və İ.S. Lukinin fikrincə yeniyetməlik yaşı dövründə şəxsi rəğbət, əyləncə, bağlılıq hətta ilk məhəbbət ilk gənclik dövründə yaranır. Bu təsadüfi olmayıb böyük məktəblinin şəxsiyyətinin xüsusilə onun emosional həyatının ümumiyyətlə ilə bağlıdır. Böyük məktəblinin 1 şəxsiyyət kimi xüsusilə onun dostluq-məhəbbət hissində bütün aydınlığı ilə əks olunur. Məhəbbət təkcə bioloji oji hadisə deyil, o daha çox insanın mənəviyyəti ilə bağlıdır. Oğlan-qız, kişi-qadın arasındakı məhəbbət insanın bütün varlığı, ümumiyyətlə səviyyəsi, ictimai fəal təbiəti dünya görüşü, marağı, duyğuları, təxəyyülü ilə sıx bağlıdır. O çox müqəddəs, elmi təhlilə gəlməyən ümumi, incə, dərin, eyni zamanda mürəkkəb fenomenidir. Sevgi ehtirası möcüzəli hissidir, onun öz qanunları, öz buxovları vardır.

Gənclərin məhəbbəti 1 qayda olaraq pak, təravətli, davamlı, müxtəlif yaşantılar, da xili həyəcan və ehtiraslarla zəngindir, özünün lirik təbiəti, atəşin yanğısı ilə daha yüksək nəci bəy duyu kimi nəzərə çarpır. Bu cəhəti xüsusilə fərqləndirən ispan yazıçısı Servantes yazırdı: "Sevgi elə 1 eynək taxır ki, ondan baxanda kasıblıq zənginlik kimi, od zərrələri qızıl və mirvari kimi görünür". Ciddi və cəlbedici məhəbbət, emosional yaxınlığa meyli məhz ilk dəfə erkən gənclik yaşında meydana gəlir. 15-16 yaşda bu hissi nə artıq ciddi mənəvi tələbat, insan həyatında, ünsiyyət fəalində güclü amilə çevril məsindən söhbət gedə bilər. Bu yaş dövründə məhəbbət təkcə əks cinsə yönəlmiş adi həvəs, primitiv cinsi instinkt deyil, insani, sosial-mənəvi bağlılıq, başqası qarşısında məsuliyyət və borcudur. Məhəbbətin seçici faktorları sırasında xarici görkəm, gənclik və sağlamlıq əsas amillər kimi ön planda durur. Məhəbbətin ilk mənbəyi gözəllikdir. Bu hiss yer üzərində həyatın, sivilizasiyanın qüdrətli mənbəyidir. O, insanın yalnız şəxsi həyatına, əmək və ictimai fəal nə deyil, həm də onun psixikasına və hərtərəfli inkişafına təsir göstərir. Gənclər arasında tanışlıqdan başlanan, yoldaşlıq və dostluğa keçən simpatiya çox vaxt məhəbbətə çevrilir. Dərinləşən şəxsi intim münasiblik onlar arasında məktublaşma, telefonla əlaqə, görüş təyin etmə, 1 gəzinti, rəqs və s. formaları qarşılıqlı əlaqədə ifadə olunur. Hal-hazırda yeni mobil əlaqələri, internet sevən gənclər arasında əyləncəli ünsiyyətə imkanlar açmışdır. Məhəbbət intim hiss lərdən 1 kimi gənclərin inkişafının bütün 1 kompleks-fizioloji, psixoloji və psixoseksual amillərin bitkin sistemidir. Gənc olan hər 1 adamı belə 1 sual düşündürür: görəsən insan öz həyatında neçə dəfə sevmə bilər. Bu suala aydın cavab sosioloq A. Xarçeva'nın fikirlərində rast gəlmək olar. "Yüngül düşüncəli adamlarda təsadüfi yaxınlıq və əyləncə fiziki yaxınlıqla nəticələnir. Əgər "Məhəbbət" dedikdə belə əyləncə nəzərdə tutulursa, onda görünür ki, insan həyatda dəfələrlə sevmə bilər".

Orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan gənclər arasında uzun illər boyudur ki, psixoloqların "Gənclik gündəlikləri" adlandırdıqları zəngin psixoloji tədqiqat materialları geniş yayılmışdır. Gənclərin fikri fəalnin məhsulu kimi bu gündəliklər yaş psixologiyasının tədqiqat obyektini kimi zəngin faktlar mənbəyidir.

Bunlardan fərqli olaraq şagirdlərin 1-1nə ötürmə yolu ilə özləri haqqında məlumat əldə etmək istədikləri "Xatirə" dəftərləri də psixoloji fikrin ink. da əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin bu yazılar ünvanlı və imzalı olduğu üçün bəzən onların çoxu yeniyetmə və gənclərin əyləncə dairəsində məhdudlaşır qalır, qeyri səmimi olması ilə seçilir. Belə dəftərlərdə konformist mövqə aydın görünür, çox vaxt psixoloji portretlər reallıqla uyğun gəlmir. Tanışın yoldaşın və dostun "ürəyini sındırmamaq" naminə gənclər bu yazılarında qeyri səmimi mövqə nümayiş etdirdiklərdə, elmi psixologiya üçün bu dəftərlərdə xeyli material-gənclərin maraqları və meyilləri, dünya görüşünün səviyyəsi, istək və arzuları, hissləri, tələbatları və idealları əklənmiş olur

Müasir sivilizasiya, ictimai münas. rın xarakterində baş verən proseslər hal-hazırda dərin sosiodinamik və psixodinamik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Gənclərin həyata baxışında, həyat hadisələrinə münas. də yeni yönəliklər, fəal mövqə yaranmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişə, bu günə və gələcəyə münas. n yeni perspektivləri diqqəti cəlb edir. Gənclərin psixologiyasında mütilik, qeyri-tənqidi itaətkarlıq kimi xüs. r get-gedə aradan qalxır, cəsarət və tolerantlıq, vətənpərvərlik, demokratik baxışlar, vətəndaşlıq mövqeyi və mübarizlik güclənir.

Mövzu –Gənclərin təlim fəaliyyəti və idrak proseslərinin inkişafı.

Böyük məktəb yaşlı şagirdlərin təlim fəaliyyəti öz xarakteri və məzmununu etibarilə yeniyetmələrin təlim fəaliyyətindən fərqlənir. Yuxarı siniflərdə tədris olunan yeni fənlər, proqram materiallarının məzmunca mürəkkəbləşməsi böyük məktəblilərin fəallığına və müstəqilliyinə yeni tələblər verir. Tədris olunan mövzuları yüksək səviyyədə mənimsəmək üçün böyük məktəblinin nəzəri tərakkürünün yüksək ink. fə tələb olunur. Yeniyetmənin öyrənmə üsulları ilə böyük məktəb yaşlı dövrünə aid proqram tələbləri arasında ziddiyyət meydana gəlir. Bu ziddiyyət böyük məktəblinin özünü təhsil bacarıqları ilə aradan qaldırılır.

Böyük məktəb yaşlı dövründə şagirdlərin təlimə münas. i də dəyişir və ciddi xarakter alır. Onlar böyüdükcə təcrübələri artır, maraqları genişlənir. Müstəqil həyatın astanasına gəlib çatmış olurlar. Təlimə dərk edilmiş, şüurlu münas. gələcək müst. həyatda bilikərin, bacarıq və vərdişlərin əhəmiyyəti daha aydın dərk olunur. Bu lillərə tələbat müasir gənclərin xarakterik cəhətlərindəndir. Onlar dərk edirdi, "Təhsil əsri" adlandırılan 21ci əsrdə elm və bilik real kapitaldır, onlara sahib olmağın yolu isə təhsil və məktəbdən keçir. Bu yaş dövründə təlimə, fənlərə seçici münas. yeniyetmələrdən fərqli olaraq peşə maraqları və peşə istiqaməti ilə bağlı olur. Onlar məktəbi bitirdikdən sonra öz həyat yollarının istiqamətini dərk edərək hansı yolu seçəcəklərini, hansı peşəyə sahib olacaqlarını qəti təyin etmiş olurlar. Bu dövrdə şagirdlərin idrak maraqları daha geniş və davamlı xarakter kəsb edir. İdman, texnika, elmin ayrı-ayrı sahələri, elektronika, ictimai-siyasi, fəlsəfi etik problemlər gənclərin maraqları dairəsində əsas yer tutmağa başlayır. Həyatda öz yerini müəy. etmə k böyük məktəblinin ink. fının sosial şəraitinin başlıca komponentinə çevrilir.

Böyük məktəblinin təlimə şüurlu münas. idrak proseslərinin ink. nı stimullaşdıraraq onların ixtiyari formalarının yaranmasını təmin etmiş olur. Qavrayış, hafizə, təxəyyül, tərakkür kimi idrak prosesləri həmçinin diqqət bu yaş dövründə iradi və idarə olunan tənzimlənən proseslər kimi özünü göstərir, onların gəncin həyatı məqsədləri və fəal. t istiqamətlərindən asılılığı müşahidə olunur. Müşahidəçilik əhəmiyyətli dərəcədə ink. f edərək şəxsiyyətin idrak qabiliyyətlərindən 1nə

çevrilir. Hafizənin ink. f. dinamik şəkildə davam edir. Sözlü-məntiqi və mənalı yaddasaxlama özünün yüksək həddinə çatır. Buraxılış və ali məktəblərdə test imtahanlarına hazırlıqla əlaqədar böyük məktəblinin hafizəsi hədsiz dərəcədə yüklənir və gərginliyə məruz qalır. İxtiyari hafizə dominant hafizə növü olmaqla həm təlim, həm də ictimai həyat proseslərində fəal və aparıcı rol oynayır. Keçilmiş mövzular və öyrənilən digər materiallar üzrə böyük məktəblilər mənalı yaddasaxlama üsullarına, bu məqsədlə plan, sxem və konspekt tərtibi kimi vasitələrə daha çox istinad edirlər. Böyük məktəb yaş dövründə davamlı həyat maraqlarından asılı olaraq diqqətin seçiciliyi artır. Onun intellektual fəal. t. d. rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Gənc diqqətini ilk növbədə onun üçün davamlı və əhəmiyyətli olan obyektlərə doğru yönəldir. Təlim prosesində də təfəkkür fəal. t. gətirilən biliyə, həm də bilik əldə etmə vasitəsinə çevrilir. Təlimdə xüs. l. ə. yoxlama yazı, laboratoriya və praktik işlərin icrası zamanı fikri fəal. n. rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Təfəkkür fəal, müstəqil və yaradıcı məzmun kəsb edir. fikri əməliyyatlar habelə isbat, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, əsaslandırma, səbəb nəticə asılılıqlarını aşkar etməyə yönəldilmiş fikri əməliyyatlar fəal şəkildə üzə çıxır. Təfəkkürün ink. f. nitqin obrazlılığına, məntiqiliyinə, öz fikrini sərbəst if. etmək bacarıqlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Gənclərin nitqinin strukturu mürəkkəbləşir, lüğət fondu zənginləşir və ünsiyyət fəaliyyətində verbal imkanlar artır. Böyük məktəb yaş dövründə nitq mədəniyyəti və nitq etiketi xeyli dərəcədə ink. f. edərək üm. mədəni səviyyənin mühüm amilinə çevrilir.

Mövzu 28.

Pedaqoji psixologiyanın predmet və vəzifələri

Plan:

1. Pedaqoji psixologiyanın mövzusu və vəzifələri
2. Pedaqoji psixologiyanın sahələri və əsas problemləri
3. Pedaqoji psixologiyanın inkişaf tarixi
4. Pedaqoji psixologiyanın tədqiqat metodları

İnkişaf etmiş hər bir cəmiyyətdə məktəbin ən mühüm vəzifəsi böyüməkdə olan nəsle elmlərin əsası üzrə dərin və möhkəm bilik vermək, həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək bacarığını aşılamaqdan ibarətdir. Hər bir müəllim təlim və tərbiyənin psixoloji qanunauyğunluqlarına dərindən yiyələnmiş və özünün pedaqoji fəaliyyətində həmin biliklərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Bunun əsasında ahəngdar inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən fəal olan, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkündür. Bütün bu məsələlər isə psixologiyanın mühüm sahələrindən olan pedaqoji psixologiyada öz əksini tapır. Pedaqoji psixologiya təlim və tərbiyə

prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsidir. İlk növbədə pedaqoji psixologiyanın mövzusunun şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji mexanizminin öyrənilməsi, şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi və fəallığının qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi təşkil edir. Tərbiyənin idarə olunması problemlərinin, özünütərbiyə və əxlaq tərbiyəsinin, tərbiyəvi tədbirlərin psixoloji əsalarının, gənc nəslin tərbiyəsinə təsir edən amillərin psixoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması da pedaqoji psixologiyanın predmetinə daxildir.

Bundan əlavə, təlimin idarə olunmasının psixoloji məsələlərini, təlim və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini, psixi proseslərin, xüsusilə şagirdlərdə təfəkkürün inkişafında təlim fəaliyyətinin aparıcı rolunu, təlim motivlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini və s. problemləri öyrənmək müasir pedaqoji psixologiyanın mövzusunə daxil olan ən mühüm komponentlərdəndir.

Pedaqoji psixologiya öz obyektini tədqiq etmək üçün bir sıra prinsipləri əldə rəhbər tutmalıdır. Keçən əsrin 30-cu illərindən etibarən psixologiya elminin əsas prinsipləri-determinizm prinsipi, şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi və psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsipi müəyyən edilmişdir.

Determinizm prinsipi o deməkdir ki, psixika həyat tərzilə müəyyən olunur və həyat tərzinin dəyişilməsi ilə dəyişir. Determinizm (latınca-müəyyən etmək deməkdir) ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. Bu prinsip psixoloji hadisələrin mənşəyini, onların yaranmasını şərtləndirən amillərin başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarının təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi davranış və fəaliyyəti öyrənərkən işin məqsədlərinin müvəffəqiyyətlə əldə edilməsini təmin edən daxili psixoloji mexanizmləri aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Psixikanın, şüurun fəaliyyətdə inkişafı prinsipi o deməkdir ki, psixika inkişafın məhsulu və fəaliyyətin nəticəsi kimi nəzərdən keçirildikdə düzgün başa düşülə və adekvat izah oluna bilər. Bu prinsip sovet psixoloqlarından P.P.Blonski, Z.S. Vıqotski, A.N. Leontyev, S.Z.Rubinşteyn, B.M. Teplov və başqalarının əsərlərində həyata keçirilir.

II. Pedaqoji psixologiya konkret fəaliyyətdən asılı olaraq psixologiyanın mühüm sahələrindən birini təşkil etməklə yanaşı, onun özünün də şöbələri və ya dar sahələri vardır. Bu sahələrə aşağıdakılar aid edilir.

- 1) Təlim psixologiyası;
- 2) Tərbiyə və özünütərbiyə psixologiyası;
- 3) Müəllim şəxsiyyətinin psixologiyası

Bununla yanaşı psixoloji ədəbiyyatda anomal uşaqlarla təlim və tərbiyənin psixologiyasını da pedaqoji psixologiyanın şöbələrindən biri kimi qeyd edirlər.

Tərbiyə və özünütərbiyə psixologiyası şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji mexanizmlərini, gənclərin tərbiyəsi metodikasının psixoloji əsaslarını, şagird kollektivinin psixologiyasını, özünütərbiyənin psixoloji əsaslarını, tərbiyənin idarə olunması problemlərini öyrənir.

Təlim psixologiyası didaktikanın, xüsusi metodikaların, problemlə təlimin, proqramlaşdırılmış təlimin, əqli əməliyyatların formalaşmasının psixoloji əsaslarını, təlim və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərini, texniki vasitələrdən istifadənin psixoloji əsaslarını və s. məsələləri tədqiq edib öyrənir.

Pedaqoji fəaliyyət və müəllim şəxsiyyəti psixologiyası pedaqoji fəaliyyətin psixoloji strukturunu, müəllimin şəxsiyyətinin peşə-psixoloji istiqamətini, pedaqoji funksiyasının, pedaqoji bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərin psixoloji əsaslarını, pedaqoji mərifət və pedaqoji ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini və s. öyrənir.

Müasir dövrdə gənc nəslin təlim və tərbiyəsi pedaqoji psixologiyanın qarşısında bir sıra problemlərin həlli vəzifəsini qoyur. Həmin problemlər nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə pedaqoji psixologiyanın qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri uşaqların həyatının hər bir senzitiv dövrlərini aşkara çıxarmaq və həmin dövrdə onların inkişafı üçün lazım olan bütün imkanları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məsələnin pedaqoji psixologiyanın problem məsələsi olması onda özünü göstərir ki, hər şeydən əvvəl uşaqlarda şəxsiyyətin və əqli inkişafın bütün senzitiv mərhələləri hələ də məlum deyildir. Digər tərəfdən hər bir uşağın həyatında bu mərhələnin təzahürü fərdi xarakter daşımaqla, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəkildə cərəyan edir.

Digər bir problem təlim və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu digər bir problem təlim və tərbiyənin ümumi və yaşla bağlı olan cəhətlərinin əlaqəsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Qarşıda duran problemlərdən biri də uşaqların psixoloji və davranış nöqtəyi nəzərdən inkişafında onların anadangəlmə, genotipik imkanlarının və mühitin ayrılıqda və ya birgə təsirinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Pedaqoji cəhətdən baxımsız uşaqlar problemi də öz aktuallığı ilə ön plana keçir. Bu problemlə bağlı olan problem “cətin” uşaqlar problemidir.

III. Pedaqoji psixologiya XIX əsrin II yarısından inkişaf etməyə başlamışdır. Bu başlıca olaraq bir çox genetik ideyaların psixologiya elminə daxil olması ilə bağlı olmuşdur. Lakin onun hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiqi görkəmli rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin adı ilə bağlıdır. Uşinskinin 1867-ci ildə yazdığı “İnsan tərbiyənin mövzudur” əsəri pedaqoji psixologiya problemlərinin həllində böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşinskinin fikrincə müəllim və tərbiyəçilər idarə etmək istədikləri psixoloji proseslərin qanunauyğunluqlarını öyrənməli və buna müvafiq iş aparmalıdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində psixoloji eksperimentin pedaqogikaya tətbiqinin müvafiq yolları müəyyənləşdirilmiş, ümumi psixologiya sahəsində eksperimentlər diqqəti cəlb etməyə və müvafiq nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir. Bu dövrdə belə bir fikir yayılmağa başladı ki, ümumi psixologiya, psixofiziologiya və psixi fiziki problemlərlə əlaqədar aparılan təcrübələrin nəticələrini yaş və pedaqoji psixologiyaya tətbiq etməklə, həmin sahələrdə elmi nəzəriyyələr yaratmaq olar. Lakin sonralar məlum oldu ki, o zaman ümumi psixologiya zəngin məlumatlara malik olmadığı üçün bu sahələrə əsaslı faktlar verə bilməz.

XX əsrin əvvəllərindən pedaqoji psixologiyada uşağın psixi inkişafının mənbəyini izah etməyə cəhd edən bir-birinə zidd iki cərəyan hökm sürməyə başlamışdır: biogenetik və sosiogenetik cərəyanlar.

Biogenetik cərəyana görə, uşağın psixi inkişafı anadangəlmə xüsusiyyətlərdən asılıdır, mühitin bu inkişafda həlledici rolu yoxdur. Onların fikrincə guya inkişafın bioloji və sosial amilləri yanaşı dayanırlar, lakin həlledici amil bioloji, irsən keçən amildir.

Sosiogenetik cərəyanın tərəfdarlarının fikrincə isə mühit uşağın psixi inkişafı üçün ən əsas amildir. Onlar qeyd edirlər ki, insanı öyrənmək üçün onun mühitini təhlil etmək kifayətdir. Beləliklə, onlar da biogenetiklər kimi şəxsiyyətin fəallığını inkar edirlər.

Keçən əsrin 20-30 cu illərində pedaqoji psixologiya sahəsində A.S. Makarenkonun “Uşaq şəxsiyyəti və onun kollektivdə inkişafı” haqqında nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Kollektivlə şəxsiyyət arasında qarşılıqlı münasibət, şəxsiyyətin inkişaf perspektivləri, şəxsiyyətin motivlərinin formalaşması, kollektivdə xarakterin formalaşması məsələləri kollektiv haqqında nəzəriyyənin əsas istiqamətləridir.

Uşaqlarda psixi inkişafın xüsusiyyətləri haqqında L.S.Viqotskinin fikirləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Viqotski “Ali psixi funksiyaların inkişafı”

nəzəriyyəsində belə bir fikir irəli sürü ki, “əmək, insanın alətli fəaliyyəti onun davranış tipində dəyişikliyə səbəb olur”. Vıqotskiyə görə insan bütün vasitələrə təlimin köməyi ilə yiyələnir. Məhz buna görə də uşağın psixi inkişafında təlim mərkəzi yer tutur və onu öz arxasınca aparır.

IV. Ümumi psixologiyada olduğu kimi pedaqoji psixologiyanın tədqiqat metodlarını da əsas və yardımçı olmaqla iki yerə bölmək mümkündür. əsas metodlara müşahidə və eksperimenti, yardımçı metodlara isə fəaliyyət məhsullarının təhlili, müsahibə, tərcümeyi-hal, əkizlər metodu, anketlər, testlər, sosiometrik metodu, riyazi-statistik metodunu aid etmək olar.

Pedaqoji psixologiya bu metodlardan istifadə edərkən uşaqların yaş xüsusiyyətləri, onların köməyi ilə uşaqların tərbiyəlilik və hazırlıq səviyyələrini, təlim və tərbiyənin təsiri altında onların psixologiyası və davranışında baş verən dəyişiklikləri aşkara çıxarmaq imkanları nəzərə alınaraq müvafiq dəyişikliklər edilir. Məsələn, pedaqoji müşahidədən uşaqların müxtəlif sosial şəraitdə özlərini necə aparmalarını, eləcə də müxtəlif həyati məsələləri həll edərkən əldə etmiş olduqları bilik və vərdisləri tətbiq edə bilmək bacarığını aşkara çıxarmaq üçün istifadə etmək olar. Yeniyetmə və gəncləri öyrənərkən bu məqsədlə yazılı sorğu və testlərdən, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla şifahi sorğudan istifadə etmək mümkündür.

Bu cür ümumi metodlarla yanaşı pedaqoji psixologiyanın özünəməxsus xüsusi metodları da vardır. Belə metodlara psixoloji-pedaqoji eksperimenti və uşaqların öyrənməyə qabillik və tərbiyəlilik səviyyəsini aşkara çıxarmaq üçün xüsusi psixoloji-pedaqoji testləşdirməni aid etmək olar.

Pedaqoji psixologiyada istifadə olunan metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: təşkil edici, prosedur, qiymətləndirici, eləcə də faktların toplanması və işlənməsi ilə bağlı metodlar.

1) Təşkil edici metodlara məqsəd, məzmun, aparılan tədqiqatın strukturu və təşkili, onların tərkibi və hazırlıq aiddir.

2) Prosedur metodlara bütövlükdə aparılacaq tədqiqatın, eləcə də onun hissələrinin həyata keçirilmə forması aiddir.

3) Qiymətləndirici metodlara tədqiqatın nəticələrinin psixoloji-pedaqoji qiymətləndirilməsi yolları daxildir.

4) Faktların toplanması və işlənməsi üçün tətbiq olunan metodların köməyi ilə yoxlanılanlar haqqında zəruri məlumatlar əldə edilir.

Bütün bunlardan əlavə elə metodlar da var ki, onların köməylə uşaqlara birbaşa praktik psixoloji-pedaqoji təsir göstərmək olur. Belə metodlara psixoloji məsləhət və korreksiyanı aid etmək olar. Psixoloji məsləhət adi söhbət şəklində şagirdlə, onun valideynləri ilə və ya onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan adamlarla aparıla bilər. Psixoloji məsləhətdən fərqli olaraq psixokorreksiyanın köməyi ilə psixoloq maraqlandığı şəxsə bilavasitə psixoloji-pedaqoji təsir göstərir.

Mövzu 29. Tərbiyənin idarə olunması və özünütərbiyə

Plan:

1. Tərbiyə işinin psixoloji xüsusiyyətləri
2. Tərbiyə prosesində tərbiyə olunan və edənin psixoloji xüsusiyyətləri
3. Özünütərbiyə və onun motivləri
4. Daxili və xarici özünütərbiyə motivləri

Hər bir cəmiyyətdə tərbiyə həmin cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən birini təşkil edir. Müasir dövrdə gənc nəslin elmi dünyagörüşünə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması, formalaşdırılması ən vacib, təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində məktəb və müəllimlərimiz həlledici mövqe tutur.

Məktəblərimizin, müəllim və tərbiyəçilərimizin bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmələri tərbiyə prosesinin psixologiyası, psixoloji əsasları, qanunauyğunluqları haqqında biliklərdən çox asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, ***şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji mexanizminin öyrənilməsi tərbiyə psixologiyasının başlıca vəzifəsi hesab olunur.***

Şəxsiyyətin əxlaqi-iradi sahəsinin, əxlaqi şüurunun, əxlaqi təsəvvür, anlayış, prinsip və inamının, əxlaqi hisslərinin, adətlərinin, başqa adamlara, cəmiyyətə, əməyə münasibətdə ifadə olunan davranış tərzlərinin formalaşmasının psixoloji mexanizmlərini açmaqla, tərbiyə psixologiyası böyüyən gənc nəslin şəxsiyyətinin fəal şəkildə istiqamətləndirilməsi üçün imkan verir.

Şagirdlərin tərbiyəvi təsir şəraitində psixi fəaliyyətlərinin qanunauyğunluqlarını, məktəblilərin özünütərbiyəsinin psixoloji əsaslarını aşkara çıxarmaqla, tərbiyə psixologiyası şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin formalaşmasına imkan yaradan həmin təsirlərin mexanizmlərini də öyrənir.

Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Bu prosesdə daha yaşlı nəsli özünün təcrübəsini, ehtiraslarını, inamını kiçik nəsle verir. Tərbiyə

şəxsiyyətin daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verən inkişafının idarə olunmasıdır. Ona görə də şəxsiyyətin necə formalaşması, bu prosesə təsir edən amillər diqqəti birinci növbədə cəlb edən cəhətlərdəndir. Bu baxımdan ilk növbədə nəyi tərbiyə etmək məsələsi, başqa sözlə şəxsiyyətin strukturu, əlamət və keyfiyyətləri, xassələrini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət hər bir keyfiyyəti bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan bir vahiddir. Ona görə də şəxsiyyətin hər bir əlaməti başqa əlamətləri ilə əlaqəsindən asılı olaraq çox vaxt tamamilə fərqli xarakter daşıyır, özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də tərbiyə prosesində şəxsiyyətin formalaşmasının bu cür cəhətlərinin nəzərə alınması zəruridir. Başqa sözlə, insanı hissə-hissə deyil, bir şəxsiyyət kimi tam halında tərbiyə etmək lazımdır. Şəxsiyyətin əlamət və keyfiyyətlərinin əlaqəsini, qarşılıqlı təsir imkanlarını nəzərə almadan onun düzgün, məqsədəuyğun formalaşmasına nail olmaq mümkün deyildir.

Mövzu 30.

Təlim fəaliyyəti və psixi inkişafın qanunauyğunluqları.

Plan:

1. Təlimin psixoloji səciyyəsi
2. Təlim və psixi inkişaf
3. Təlimin psixoloji problemləri
4. Müasir dərsə verilən psixoloji tələblər

Təlim insanın əsas fəaliyyət növlərindən biridir. Məktəb yaşı dövtündə isə həmin fəaliyyət məktəblilərin aparıcı fəaliyyətinə çevrilir. Onun köməyiylə şagirdlər müəyyən məlumatları, hərəkətləri və davranış formalarını mənimsəyirlər. Oyundan fərqli olaraq burada subyekt öyrənmə məqsədi güdür və ona məlum olmayan məlumatları əldə etməyə, bu və ya digər hərəkətlərə, davranış tərzlərinə yiyələnməyə çalışır. Bu iş kor-koranə deyil, şüurlu, planlı şəkildə həyata keçirilir. Məhz buna görə də təlim prosesində aşağıdakı məqsədlərə nail olma baş verir.

a) hər hansı bir fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətlə təşkil edilməsi üçün lazım olan gerçəkliyin zəruri xassələri haqqında məlumatın mənimsənilməsi,

b) həmin fəaliyyət növlərini təşkil edən yolların və əməliyyatların mənimsənilməsi,

v) qarşıda duran məsələnin həllində lazım olan yolları və əməliyyatları düzgün seçmək və onlara nəzarət etmək üçün qeyd olunan məlumatlardan istifadə qaydalarını mənimsəmək.

Buradan aydın olur ki, təlim o zaman mümkündür ki, müəyyən bilik, vərdişlərə, bacarıqlara yiyələnmək üçün insanın fəaliyyəti şüurlu məqsədlərlə idarə olunsun.

Təlim şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir.

Yalnız mütəşəkkil, məqsədəuyğun və planlı öyrənmə prosesini təlim adlandırmaq olar.

Təlimin müvəffəqiyyəti psixoloji cəhətdən bir-birilə bağlı olan üç amildən asılıdır: nəyi öyrədirlər, kim və necə öyrədir, kimi öyrədirlər. birinci təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyətin əldə edilməsi mənimsənilməli olan materialdan, onun məzmunu və sistemindən asılıdır. İkincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyət əldə edilməsi öyrədən adamın-müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, pedaqoji və metodiki ustalığından, hər bir halda tətbiq etdiyi konkret tədris metodundan, şagirdlərin psixologiyasını dərinləndirən bilməsindən və s. asılıdır. Üçüncüsü, təlim prosesi öyrədilənin-şagirdin xüsusiyyətlərindən, onun fərdi psixi inkişaf xüsusiyyətlərindən, onda təlimə qarşı münasibətin yaranmasından, onun meyl və maraqlarından, tələbat və öyrənməyə qabillik imkanlarından da çox asılıdır.

İnsan təlimin köməyi ilə bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnir. Təlim fəaliyyətini düzgün təşkil etmək üçün onun strukturu müəyyən olunmalıdır. Təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək mümkündür: idrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri, vəzifələri, tədris işləri.

Təlimin strukturunda motivlər önəmli yer tutur. Təlim motivləri adətən idrak motivləri və sosial motivlər olmaq üzrə iki böyük qrupa bölünür. Əgər şagirdin fəallığı ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində öyrənilən obyektlərə yönəlsə, bu idrak motivləridir. İdrak motivlərinin aşağıdakı növləri var.

1) Geniş idrak motivlər

2) Tədris idrak motivləri

3) Özünütəhsil motivləri

Əgər təlim prosesində şagirdin fəallığı başqa adamlarla münasibət sahəsinə yönəlsə, bu zaman sosial motivlər fərqləndirilir. Onları da üç növə bölürlər.

- 1) Geniş sosial motivlər
- 2) Dar sosial motivlər
- 3) Sosial əməkdaşlıq motivləri (şagird özünün müəlim və sinif yoldaşları ilə münasibətlərini təhlil edir, onları daha da yaxşılaşdırmağa çalışır.

II. Təlim və psixi inkişaf problemi pedaqoji və yaş psixologiyasının ən aktual problemlərindən biridir. L.S. Vıqotskiyə görə təlim inkişafın başlıca şərtidir. Təlim inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir. Ona görə də təlimin məzmunu, forma və üsulları elə seçilməlidir ki, bu funksiyaları həyata keçirməyə imkan versin. İnkişaf anlayışı çoxcəhətli anlayışdır. Şagirdlərin inkişafından söhbət edərkən birinci növbədə onların psixi inkişafı diqqəti cəlb edir. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin psixi inkişafının əsas istiqamətlərini təhlil edərkən psixoloqlar, ilk növbədə, biliklərin onların tətbiqi mexanizmlərinin və şəxsiyyətin ümumi xassələrinin inkişafı şəraitini ayırd edirlər. Geniş mənada inkişafetdirici təlim şəxsiyyətin formalaşmasına yönəldilmiş təlimdir. Bu mənada təlim eyni zamanda tərbiyəedici funksiyalarını yerinə yetirir. Prof. Ə. Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, “inkişafetdirici təlim prinsipi şagirdlərin əqli inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir və onu şəxsiyyətin formalaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırır”. Məhz buna görə də təlim elə təşkil edilməlidir ki, o təkcə şagirdlərə bilik, bacarıq verməklə, onların əqli inkişafını təmin etməklə kifayətlənməsin, eyni zamanda onlarda şəxsiyyətin formalaşmasına təkan versin. Bu zaman təlim özünün tərbiyəedici funksiyasını həyata keçirmiş olur.

Təlimin inkişafetdirici xarakter daşması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl etmək lazımdır.

1) Şagirdlərin mənimsəyəcəyi təlim materialı sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə gedən prinsipə əsasən tərtib edilməlidir. Təlim materiallarının məzmunu obyektiv aləmi düzgün əks etirməli və şagird səviyyəsinə müvafiq informasiyalarla zəngin olmalıdır.

2) Təlim prosesində elə təlim üsullarından istifadə edilməlidir ki, bu üsullar öz təbiliyi ilə uşaqların təlimə marağını artırmalı, öz perspektivliyi ilə uşaqların gələcək inkişafına doğru gedişini təmin etməli-uşağın psixi inkişafını bir növ qabaqlamalıdır.

3) Təlim prosesində müəllim uşaqların rəftar və davranışında təzahür edən keyfiyyətləri diqqətlə izləməli, müsbət keyfiyyətləri möhkəmlətməyə və artırmağa, mənfi cəhətləri isə aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

4) İnkişafetdirici təlimin tempi şagirdlərin psixi inkişaf tempini qabaqlamalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, təlim şagirdləri informasiyalarla yükləmədən, bu inkişafın özündə getsin, öz aparıcı rolu ilə psixikanın tədrici inkişafını təmin etsin.

III. Təlim problemi bəşəriyyətin daima diqqət mərkəzində olan bir problemdir. Bu problem hazırda da öz əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə özünün yeni cəhətləri ilə daha qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edən bir problemə çevrilmişdir. Həmin problemin günün tələbləri səviyyəsində həlli pədaqoji psixologiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab olunur.

Təlim problemi pədaqoji psixologiyanın qarşısında həm nəzəri, həm də tətbiqi problem kimi durur. Təlimin nəzəri problemi kimi həli birinci növbədə onun nəzəri əsaslarını, qanunauyğunluqlarını psixoloji aspektdə açmağı tələb edir. Bir nəzəri problem kimi təlim fəaliyyətinin psixoloji strukturunun açılması, onun motivləri, məqsədləri və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, təlim fəaliyyətinin müasir tələblərindən doğan konsepsiyalarının aşkara çıxarılması pədaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu əsas problemlərdən hesab edilir.

Bütün bu məsələlərə istinadən təlim nəzəriyyəsi bir sıra istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Pədaqoji psixologiyada aşağıdakı təlim nəzəriyyələri diqqəti cəlb edir:

- 1) izahlı illüstrativ (ənənəvi) təlim;
- 2) proqramlaşdırılmış təlim;
- 3) fikri işlərin və anlayışların mərhələlər üzrə təşəkkülü nəzəriyyəsi;
- 4) problemlə təlim;
- 5) təlim nəzəri tərəkürün inkişafı kimi;
- 6) tərbiyəedici təlim.

Pədaqoji psixologiyanın tətbiqi probleminə təlim və onun keyfiyyətini idarə etmək problemi aiddir. Təlimin forma və metodlarından istifadəni, təlim prosesində şagirdlərin inkişafının psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək bu sahədə müəllimi zəruri biliklərlə silahlandırmaq deməkdir. Müasir dərəcə verilən psixoloji tələblərin aşkara çıxarılması bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

IV. Elmi-texniki tərəqqinin həyatımızın müxtəlif sahələrinə daxil olduğu və mənimsənilməsi zəruri olan məlumatların durmadan artdığı müasir dövrdə dərsə daha yüksək tələblər verilir. Bu tələbləri həyata keçirmək müəllimin öz ixtisası ilə yanaşı, yüksək pedaqoji bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərinə, eləcə də psixologiya elminin, xüsusilə təlim psixologiyasının müasir nailiyyətlərinə dərinlən yiyələnməsini tələb edir.

Müasir dərs, hər şeydən əvvəl məktəbə verilən müasir ictimai tələblərin yerinə yetirilməsinə yönəldilən dərsdir. Müasir dərsə bir sıra psixoloji tələblər verilir. Bu tələblər müasir dərsin funksiyaları ilə sıx bağlıdır. Həmin funksiyalara öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici və s. aid etmək olar.

Şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi müasir dərsə verilən ən başlıca psixoloji tələblərdən biridir. Bu mühüm tələbin yerinə yetirilməsi, hər şeydən əvvəl təlim prosesində mənimsəməyə təsir edən amillərin nəzərə alınması zərurətini irəli sürür. Təlim psixologiyasında belə amillər iki qrupa bölünür: daxili və xarici amillər.

Dərsdə şagirdlərin fəallığını şərtləndirən daxili amillərdən biri onların diqqətinin təşkil olunmasından ibarətdir. Müasir dərs elə qurulmalıdır ki, ən zəruri informasiyalar şagirdlərin diqqətindən kənar qalmasın.

Şagirdlərin fəallığını təmin etmək, onlarda lazımı və davamlı bilik və bacarıqlar aşılamaq üçün dərsdə öyrənməyə, yadda saxlamağa, öyrəndiklərini tətbiq etməyə qarşı yönəlişlik yaratmaq zəruridir.

Mənimsəməyə təsir edən xarici amillərdən düzgün və səmərəli istifadə olunması müasir dərsə verilən psixoloji tələblərdəndir. Burada dərsdə təlim materiallarının çətinlik dərəcəsi, əhəmiyyətliyi, mənalılığı, strukturu, emosionallığı ilə yanaşı, ən səmərəli üsul və vasitələrdən istifadə olunması da tələb edilir. müasir dərs inkişafetdirici xarakter daşmalıdır. Bunun üçün dərsdə şagirdin yalnız hafizəsinə deyil, təfəkkürünə xüsusi olaraq istinad edilməlidir ki, şagirdləri fikirləşməyə yönəldə bilsin. Buna isə dərsdə problemlə situasiyanın yaradılması ilə nail olmaq mümkündür. Problemlə situasiya zamanı Krutetski 4 mərhələni müəyyənləşdirir.

- 1) Ümumi problematik situasiyanı dərk etmək.
- 2) Ümumi problemin təhlili və konkret problemin formalaşdırılması.
- 3) Problemin təhlili.
- 4) Problemin həllinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

Təlim psixologiyası sahəsində aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, problem situasiyanın ayrı-ayrı tipləri təfəkkür üçün müxtəlif şərait

yaradır. Problem situasiyanın əsas tipləri barədə müəllimin biliyi, bu cür situasiyaların yaradılması yollarını müəyyənləşdirməsinə, bununla da şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə etməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də müəllim dərsi müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq üçün həmin cəhətə xüsusi diqqət yetirməlidir.